

Sociale Samenhang:
Participatie, Vertrouwen en Integratie

Verklaring van tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
**	= nader voorlopig cijfer
x	= geheim
–	= nihil
–	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	= een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2009–2010	= 2009 tot en met 2010
2009/2010	= het gemiddelde over de jaren 2009 tot en met 2010
2009/'10	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz. beginnend in 2009 en eindigend in 2010
2006/'07-2009/'10	= boekjaar enz., 2006/'07 tot en met 2009/'10

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312
2492 JP Den Haag

Inlichtingen

Tel. (088) 570 70 70
Fax (070) 337 59 94
Via contactformulier:
www.cbs.nl/infoservice

Prepress

Centraal Bureau voor de Statistiek
Grafimedia

Bestellingen

E-mail: verkoop@cbs.nl
Fax: (045) 570 62 68

Druk

OBT bv, Den Haag

Internet

www.cbs.nl

Omslag

TelDesign, Rotterdam

Prijs: € 43,50 (exclusief verzendkosten)

ISBN: 978-90-357-0670-5

Oplage: 600

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen, 2010.

Verveelvoudiging is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.

Voorwoord

Met deze publicatie wordt een beeld gegeven van de sociale samenhang in Nederland. Dit gebeurt vanuit drie invalshoeken: de sociale en maatschappelijke participatie, het vertrouwen en de integratie. Verschillen tussen bevolkingsgroepen worden belicht, ondermeer tussen mannen en vrouwen, tussen jongeren en ouderen, tussen lager en hoger opgeleiden, tussen allochtonen en autochtonen, en tussen kerkelijken en onkerkelijken. Tevens biedt dit boek een gevarieerd en gedetailleerd overzicht van ontwikkelingen op het terrein van sociale samenhang in de afgelopen 15 jaar.

De bevindingen in deze publicatie duiden er op dat de sociale samenhang in de samenleving in de afgelopen 15 jaar op bijna alle onderdelen genoeg gelijk is gebleven, ofwel is toegenomen. Bijna iedereen heeft wekelijks minstens een keer contact met familieleden buiten het eigen huishouden, met vrienden of bekenden, of met burens. Ruim vier op de tien personen zetten zich één keer of vaker per jaar in als vrijwilliger. Gemiddeld spendeert een vrijwilliger zo'n vijf uur per week aan dergelijk onbetaald werk in georganiseerd verband. De deelname aan vrijwilligerswerk is licht gegroeid. Dit geldt ook voor de sociale contacten. Bij het geven van hulp aan anderen en de deelname aan politieke activiteiten is geen sprake van een duidelijke verandering. Het vertrouwen in de medemens en in maatschappelijke en politieke instituties is iets toegenomen. Wel zijn bepaalde bevolkingsgroepen – waaronder vooral de lager opgeleiden – doorgaans minder actief en hebben minder sociaal en institutioneel vertrouwen dan andere groepen.

Naast het landelijke beeld wordt ook ingegaan op de sociale samenhang binnen provincies en gemeenten, en de rol van buurtkenmerken. Tevens wordt Nederland in Europees perspectief geplaatst. Op veel aspecten van sociale samenhang, zoals het vrijwilligerswerk, neemt Nederland een koppositie in.

Deze publicatie biedt een gedetailleerd beeld van de sociale samenhang zowel binnen als tussen bevolkingsgroepen. Meer informatie is te vinden op de website www.cbs.nl. U kunt ook contact opnemen met de infoservice van het CBS.

De Directeur-Generaal van de Statistiek

Drs. G. van der Veen
Den Haag/Heerlen, november 2010

Inhoud

Voorwoord	3
1. Sociale Samenhang in het drieluik van participatie, vertrouwen en integratie	7
2. Sociale contacten met familie, vrienden en burens	17
3. Informele hulp en mantelzorg	31
4. Lidmaatschappen en deelname in verenigingen	41
5. Vrijwilligerswerk	53
6. Politieke participatie	71
7. Sociaal vertrouwen	83
8. Institutioneel vertrouwen	95
9. Participatie en vertrouwen	107
10. Sociale samenhang in de provincie	123
11. Participatie en vertrouwen in Europa	135
12. Integratie van allochtonen	153
13. Religie en sociale samenhang	165
14. Contacten tussen bevolkingsgroepen	183
15. Sociale Samenhang: Epiloog	197
Bijlage 1. Sociale samenhang naar bevolkingskenmerken	208
Bijlage 2. Sociale samenhang in 430 gemeenten	212
Medewerkers aan deze publicatie	221

1. Sociale samenhang in het drieluik van participatie, vertrouwen en integratie

Hans Schmeets en Saskia te Riele

1. *Waarom sociale samenhang?*

Dit boek gaat over sociale samenhang. Sociale samenhang speelt, zeker in de laatste jaren, een belangrijke rol in het publieke en politieke debat. Zorgen over ontwikkelingen in de samenleving, zoals verzuim, afnemende solidariteit, sociale uitsluiting, en de kloof tussen burger en de politiek worden vaak geplaatst in het perspectief van een tanende sociale samenhang. Traditionele sociale banden zouden onder druk staan, zo is de gedachte, waarbij er tevens sprake is van een afnemend vertrouwen tussen mensen onderling en in maatschappelijke en politieke instituties (Chan, To en Chan, 2006). De kracht en kwaliteit van de samenleving zou worden bepaald door onderlinge betrokkenheid. Bovendien zouden gedeelde waarden, participatie, emancipatie en integratie de sociale samenhang kunnen bevorderen (Regeerakkoord, 2007). Gelet op de interesse vanuit de wetenschap, het beleid, en de politiek is het niet vreemd dat sociale samenhang ook op de agenda is komen te staan van Statistische Bureaus (Europese Unie, 2003). In navolging van vooral de Nationale Statistische Instituten in Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, het Verenigd Koninkrijk en Finland (Spellerberg, 2001; Harper en Kelly, 2003; ABS, 2004; PRI, 2005; Iisakka, 2006), heeft ook het CBS in 2008 een start gemaakt met het ontwikkelen van statistieken over sociale samenhang. Daartoe is een nieuw onderzoeksprogramma opgezet: het speerpunt 'Sociale Samenhang' (Schmeets, 2008a; Te Riele en Roest, 2009; Schmeets, 2009). Met dit boek wordt beoogd om een overzicht te geven van een aantal resultaten van dit onderzoeksprogramma. Met de bevindingen uit grootschalige enquêteonderzoeken, aangevuld met informatie uit registers schetsen we de ontwikkelingen in de sociale samenhang over de afgelopen 15 jaar. Maar wat is sociale samenhang nu eigenlijk?

2. *Drie dimensies van sociale samenhang*

Over de definitie en inhoud van sociale samenhang – wat valt er wel en wat

niet onder – is allerm minst overeenstemming. Er is een grote verscheidenheid aan definities en interpretaties in omloop. Daarbij komt dat sociale samenhang een term is die vaak in de politiek en beleid wordt gehanteerd, terwijl vanuit de wetenschap meestal de term ‘sociaal kapitaal’ wordt gebruikt. Soms wordt sociaal kapitaal opgevat als een onderdeel van de sociale samenhang, maar ook wordt het gezien als een synoniem ervan. Sociale samenhang duidt op collectieve verbanden in de samenleving, terwijl bij sociaal kapitaal gerefereerd wordt aan hulpbronnen waarover individuen beschikken.

Hoewel een consensus over sociale samenhang en sociaal kapitaal ontbreekt, worden de begrippen ‘sociale netwerken’ en ‘vertrouwen’ daarin meestal gebruikt. Het gaat dan om het participeren van burgers door onderlinge contacten, zowel informeel als in georganiseerd verband. Daarbij is ook van belang dat er een voldoende vertrouwensbasis is. Een definitie, waar in de literatuur vaak naar wordt verwezen, is die van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (Coté en Healy, 2001): “networks together with shared norms, values and understandings that facilitate cooperation within or among groups”. Daarin komt tot uiting dat het gaat om collectieve verbanden van mensen binnen en tussen bevolkingsgroepen die begrip hebben voor elkaars meningen. Het gaat dus niet alleen om de binding binnen bevolkingsgroepen, maar ook die tussen de groepen, of anders gezegd: niet alleen ‘bonding’ is van belang, maar ook ‘bridging’ (Granovetter, 1973; Putnam, 2000). Netwerken van mensen die elkaar vertrouwen worden van belang geacht voor de economische productiviteit en groei (Putnam, Leonardi en Nanetti, 1993; Knack en Keefer, 1997; Woolcock, 1998; Coté en Healy, 2001), en voor het welzijn van mensen (De Hart, Knol, Maas-de Waal en Roes, 2002; Wilkinson en Marmot, 2003; Siglitz, Sen en Fitoussi, 2009).

Het ontbreken aan consensus over de definitie en operationalisaties van sociale samenhang maakt het ontwikkelen van statistieken over deze thematiek er niet eenvoudiger op. Het noopt tot keuzes en afbakeningen. Om deze te maken, is binnen het onderzoeksprogramma een raamwerk ontwikkeld dat als het conceptueel kader fungeert, waarin drie dimensies zijn opgenomen: (1) participatie, (2) vertrouwen en (3) integratie (zie figuur 1.1). Binnen de dimensie participatie gaat het om de mate waarin mensen: (a) banden of netwerken met elkaar aangaan en elkaar hulp en steun verlenen, (b) meedoen in maatschappelijke organisaties, zoals het lid zijn van verenigingen en organisaties en zich inzetten als vrijwilliger en (c) deelnemen aan politieke activiteiten. Dit sluit aan op het onderscheid in ‘social’, ‘civic’ en ‘political’ (Eliasoph, 1998; Van der Meer, 2009).

1.1 Raamwerk sociale samenhang

Participatie, vertrouwen en integratie

INTEGRATIE	
PARTICIPATIE	VERTROUWEN
Sociaal (sociale contacten)	Sociaal (in anderen)
Organisaties	Organisaties
Politiek	Politiek

Waar participatie gaat over gedrag, behelst de dimensie vertrouwen meer een perceptie van de goede bedoelingen van anderen en van organisaties. Dit vertrouwen wordt noodzakelijk geacht voor het opbouwen van relaties tussen personen en vergroot de bereidheid te handelen in het belang van de groep of gemeenschap (Putnam, Leonardi en Nannetti, 1993; Fukuyama, 1995). Vertrouwen wordt ofwel noodzakelijk geacht om participatie te bewerkstelligen (Coleman, 1988) ofwel gezien als een gevolg van participatie (Woolcock, 1998). Het wordt daarom ook wel beschouwd als een maat voor de kwaliteit van de verschillende netwerken en verbanden (ABS, 2004; Schmeets, 2008b). Net als participatie, is het vertrouwen ook op drie niveaus vastgesteld: (a) vertrouwen in andere mensen, (b) vertrouwen in organisaties en (c) vertrouwen in de politiek.

Sociale samenhang wordt daarnaast vaak in verband gebracht met integratie. Dit is de derde dimensie van het raamwerk. Dit betreft in de eerste plaats de mate waarin alle leden van een samenleving participeren en vertrouwen hebben. Niet alleen contact en vertrouwen binnen groepen, maar ook tussen groepen is daarbij van belang. Er is sprake van meer integratie in een samenleving als mensen uit verschillende groepen – zoals jongeren en ouderen, hogere en lagere opleidings- en inkomensgroepen, mensen met een verschillende religieuze, culturele of nationale achtergrond – binding hebben met en vertrouwen hebben in elkaar. Dit zal resulteren in meer begrip voor elkaars meningen, gedeelde waarden en normen, en samenwerking tussen bevolkingsgroepen.

3. *Bronnen en indicatoren*

Voor de beschrijving van de onderscheiden dimensies binnen het conceptuele kader wordt van verschillende bronnen gebruik gemaakt. Informatie over sociale contacten is voorhanden in het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) in de periode 1997-2009. Gegevens over informele hulp zijn eveneens beschikbaar in het POLS. Daarnaast zal aandacht worden besteed aan een specifiek onderdeel van informele hulp, namelijk hulp in de vorm van verzorging, ook wel aangeduid met mantelzorg. Gegevens hierover komen uit het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek van 2007 en eerdere jaren (AVO). Als het gaat om de participatie in organisaties, het tweede participatieniveau uit het raamwerk, is gekeken naar lidmaatschappen van verenigingen en naar vrijwilligerswerk. Hiervoor is gebruik gemaakt van het POLS, het AVO en de Enquête Beroepsbevolking (EBB).

Voor het invullen van het derde niveau – de politieke participatie – is vooral gebruik gemaakt van de Nationaal Kiezersonderzoeken (NKO) die rondom de verkiezingen van 22 november 2006 en 9 juni 2010 zijn uitgevoerd. Voor de tweede dimensie van het raamwerk – vertrouwen – is geput uit het European Social Survey (ESS), het POLS van 2009 en het NKO.¹⁾ Voor de derde dimensie – integratie – is naast een deel van de hiervoor genoemde bronnen ook gebruik gemaakt van het Woon Onderzoek Nederland (WoON) en de vervolgmodule Sociaal-fysiek. Ook komt een deel van de informatie uit onderzoek onder niet-westerse allochtone bevolkingsgroepen zoals het Survey Integratie Minderheden (SIM) van 2006. Het betreft dus een veelheid aan bronnen, met deels overlappende informatie. Dit kan resulteren in discrepanties in de beschrijvingen van de vermelde aspecten van het raamwerk. Zo mogelijk worden hiervoor mogelijke verklaringen aangedragen.

Van de vermelde aspecten binnen het raamwerk worden zowel ontwikkelingen als uitsplitsingen naar bevolkingsgroepen beschreven. Meestal geldt dit voor het vergelijken van mannen en vrouwen, leeftijds- en opleidingsgroepen. Voor zover hiermee aanvullende inhoudelijke informatie kan worden gegeven, is dat ook gedaan voor andere kenmerken zoals burgerlijke staat, herkomst, en religie. In sommige gevallen is gebruik gemaakt van het

¹⁾ Het ESS is een grootschalig, internationaal vergelijkende studie naar de leefsituatie van de inwoners in Europa. Het ESS wordt gefinancierd door een samenwerkingsverband van de Europese Commissie, de European Science Foundation en verschillende nationale organisaties voor wetenschappelijk onderzoek. Het ESS stelt zich ten doel met behulp van geavanceerde methoden de wisselwerking tussen de veranderende instituties van Europa, de attitudes en gedragspatronen van de Europese bevolking, haar politieke en economische structuren in kaart te brengen en te verklaren. Het ESS wordt vanaf 2002 tweejaarlijks uitgevoerd onder inwoners van Europese landen van 15 jaar of ouder. In de hoofdstukken 7, 8, 9, 11 en 13 is mede geput uit het ESS van 2002, 2004, 2006 en 2008 (ESS, 2002; 2004; 2006; 2008).

Sociaal Statistisch Bestand, bijvoorbeeld om gegevens te relateren aan de werk- of uitkeringssituatie van de respondent of om gegevens te linken aan kenmerken van de buurt. Het is mogelijk dat de beschreven relaties tussen kenmerken van de bevolking en aspecten van sociale samenhang geheel of gedeeltelijk verklaard kunnen worden doordat de samenstelling van deze bevolkingsgroepen op andere punten varieert. Zo zijn bijvoorbeeld niet-westerse allochtonen gemiddeld jonger en lager opgeleid dan autochtonen. Indien bepaalde participatievormen vooral door ouderen en/of hoger opgeleiden worden gedaan, dan ligt daar (een deel van) de verklaring van de geringere participatie onder de niet-westerse allochtonen. Om meer zicht te krijgen op dergelijke ostentatieve schijnverbanden is meestal ook een correctie op de verbanden doorgevoerd. Indien deze correctie van invloed is op de resultaten, zal dit worden aangegeven.

4. Dit boek

De opbouw van het boek ziet er als volgt uit. Het eerste deel van het drieluik gaat over de diverse vormen van participatie. Sociale contacten – met familie, vrienden en burens – worden in het volgende hoofdstuk behandeld. Daarna gaan we in op de hulp die we aan elkaar geven, in het algemeen en meer specifiek in de vorm van de zorg voor zieken en anderen die onder-

1.2 Hoofdstukindeling op basis van het raamwerk

PARTICIPATIE	VERTROUWEN	INTEGRATIE
Sociale contacten met familie, vrienden en burens (H2)	Sociaal vertrouwen (H7)	Sociale samenhang in de provincie (H10)
Informele hulp en mantelzorg (H3)	Institutioneel vertrouwen (H8)	Participatie en vertrouwen in Europa (H11)
Lidmaatschappen en deelname in verenigingen (H4)	Participatie en vertrouwen (H9)	Integratie van allochtonen (H12)
Vrijwilligerswerk (H5)		Religie en sociale samenhang (H13)
Politieke participatie (H6)		Contacten tussen bevolkingsgroepen (H14)

steuning nodig hebben: de mantelzorg. Vervolgens komt de participatie in georganiseerd verband aan de orde: eerst door een beschrijving van de lidmaatschappen van verenigingen en daarna in het ondersteunen van organisaties door vrijwillige, onbetaalde werkzaamheden. Het eerste deel wordt afgesloten met een hoofdstuk over politieke participatie, zoals opkomst bij verkiezingen en andere activiteiten om de politiek proberen te beïnvloeden. Het tweede deel betreft het vertrouwen. Het vertrouwen in de medemens wordt in hoofdstuk 7 behandeld, waarna in hoofdstuk 8 het vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties aan bod komt. Met de relaties tussen participatie en vertrouwen wordt dit tweede deel afgerond.

In het derde, en laatste, deel van dit boek worden participatie en vertrouwen vanuit specifieke invalshoeken beschreven. Het regionale aspect komt in hoofdstuk 10 en 11 aan de orde. Eerst kijken we naar de bevolking binnen provincies en gemeenten en geven patronen aan in de diverse uitingen van sociale samenhang. Vervolgens schetsen we de situatie in Nederland vanuit het Europese perspectief. Hoe staat Nederland er in Europa voor: zijn we koplopers in sociale samenhang, bungelen we onderaan of nemen we een positie in de middenmoot in? Daarna gaan we in op andere groepen in de samenleving. Eerst worden allochtonen en autochtonen met elkaar vergeleken, en vervolgens wordt de rol van religie besproken door de geloofsgroepen te positioneren op de onderscheiden aspecten van sociale samenhang. Dit wordt gevolgd door de wijze waarop diverse bevolkingsgroepen niet alleen binnen hun eigen groep, maar ook met andere groepen contacten onderhouden en verbindingen aangaan, waaronder huwelijken. Het boek ronden we af met een slotbeschouwing. De kerntabellen – uitgesplitst naar geslacht, leeftijd en opleiding – zijn in een aparte bijlage opgenomen. Dat geldt ook voor de cijfers die afzonderlijk per gemeente zijn berekend.

Literatuur

Australian Bureau of Statistics (2004). *Measuring social capital. An Australian framework and indicators*. Canberra: ABS.

Chan, J., To, H. P. en E. Chan (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research*, 75, 273–302.

Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 94–120.

Coté, S. en T. Healy (2001). *The well-being of nations. The role of human and social capital*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.

De Hart, J., Knol, F., Maas-de Waal, C. en T. Roes (2002). *Zekere banden: Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: SCP.

Europese Unie (2003). *Resolutie van de Raad van 25 november 2003 over de ontwikkeling van het menselijk kapitaal ten behoeve van de sociale cohesie en het concurrentievermogen in de kennismaatschappij* (2003/C 295/ 05).

Eliasoph, L. (1998). *Avoiding politics: How Americans Produce Apathy in Everyday Life*. Cambridge: Cambridge University Press.

ESS (2002). *European Social Survey Round 1 Data. Data file edition 6.1*. Norway: Norwegian Social Science Data Services.

ESS (2004). *European Social Survey Round 2 Data. Data file edition 3.1*. Norway: Norwegian Social Science Data Services.

ESS (2006). *European Social Survey Round 3 Data. Data file edition 3.2*. Norway: Norwegian Social Science Data Services.

ESS (2008). *European Social Survey, Round 4 Data. Data file edition 3.0*. Norway: Norwegian Social Science Data Services.

Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties. *The American Journal of Sociology*, (76)6, 1360–1380.

Harper, R. en M. Kelly (2003). *Measuring social capital in the United Kingdom*. London: Office for National Statistics, London.

Iisakka, L. (red.) (2006). *Social Capital in Finland. Statistical Review*. Helsinki: Statistics Finland.

Knack S. en P. Keefer (1997). Does social capital have an economic pay-off? A cross country investigation. *Quarterly Journal of Economics*, (112)4, 1251–1288.

Public Research Initiative (2005). *Measurement of Social Capital: Reference document for public policy research, development, and evaluation*. Ottawa: PRI.

Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon en Schuster.

Putnam, R., Leonardi, R. en R.Y. Nanetti (1993). *Making democracy work*. New Jersey: Princeton University Press.

Schmeets, H. (2008a). *Speerpunt Sociale samenhang. Project brief*. Heerlen/Voorburg: CBS.

Schmeets, H. (2008b). *Meer contacten, meer vertrouwen*. In Beckers, I., Bie, R., van der, Goede, W., Janissen, E. en W. van Nunspeet (red.), *De Nederlandse Samenleving 2008*. Den Haag/Heerlen: CBS, 71–78.

Schmeets, J.J.G. (2009). *Vertrouwen in onderzoek naar verkiezingen. Enkele opmerkingen over kiezersonderzoek en het beoordelen van verkiezingen*. Inaugurale rede uitgesproken op 6 maart 2009. Maastricht: Maastricht University.

Spellerberg, A. (2001). *Framework for the Measurement of Social Capital in New Zealand*. Wellington: Statistics New Zealand.

Stiglitz, J.E., Sen, A. en J.-P. Fitoussi (2009). *Report by the Commissions on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. (www.stiglitz-sen-fitoussi.fr)

Te Riele, S. en A. Roest (2009). *Sociale Samenhang: Raamwerk en Lacunes in de Informatievoorziening*. CBS-rapport SAH-2009–H2. Den Haag/Heerlen: CBS.

Van der Meer, T. (2009). *States of freely associating citizens: comparative studies into the impact of state institutions on social, civic and political participation*. ICS-dissertatie. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.

Wilkinson, R. en M. Marmot (red.) (2003). *Social determinants of health: the solid facts*. 2nd edition. World Health Organization Europe.

Woolcock M. (1998). Social capital and economic development. *Theory and Society*, 27(2), 151–208.

2. Sociale contacten met familie, vrienden en buren

Moniek Coumans

1. *Inleiding*

Een belangrijke indicator van sociale samenhang is de mate waarin mensen contacten onderhouden met familie, vrienden en buren. Dit hoofdstuk richt zich op de ontwikkeling van sociale contacten in de periode 1997–2009. Zijn deze toegenomen, afgenomen of gelijk gebleven? Het gaat hierbij om het aandeel dat minstens een maal per week contact onderhoudt met familie, vrienden en buren. Daarnaast wordt ingegaan op verschillen in sociale contacten tussen bepaalde bevolkingsgroepen, zoals mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, hoger- en lager opgeleiden. Ook wordt nagegaan of de sociale contacten in bepaalde buurten frequenter voorkomen dan in andere buurten. Tot slot wordt het profiel van de bevolking die weinig contact heeft met vrienden, familie en buren beschreven.

De angst bestaat dat sociale contacten afnemen als gevolg van processen zoals individualisering, informatisering en toegenomen aantal verhuizingen (Chan, To en Chan, 2006). Een vaak genoemde risicogroep voor vershraling van sociale contacten vormen de ouderen. Vooral voor hen ligt door het wegvallen van sociale contacten en mogelijk verminderde eigen mobiliteit, vereenzaming op de loer. Ook niet-westerse allochtonen en laagopgeleiden behoren tot de risicogroepen voor sociale uitsluiting (Jehoel-Gijsbers et al., 2008). Er van uitgaande dat het onderhouden van sociaal contact een belangrijke dimensie is van sociale uitsluiting, mag men verwachten dat deze risicogroepen ook minder contact onderhouden met anderen. Andere factoren zoals al dan niet werken, samenstelling van het huishouden, stedelijkheidsgraad en bepaalde buurtkenmerken – zoals het percentage lage inkomens, laagopgeleiden of personen met een uitkering – zullen naar verwachting invloed uitoefenen op de frequentie van contact dat men onderhoudt met anderen. Voor werkenden kan de tijdfactor een nadelige rol spelen voor de intensiteit van hun sociale contacten. Inwoners van stedelijke gebieden hebben mogelijk minder contact met familie en meer met vrienden. Zo blijkt uit onderzoek (Mulder en Kalmijn, 2004) dat

plattelandsbewoners meer contact hebben met familie en buren dan met vrienden. De reden van het verschil in wekelijks contact met familie en vrienden is dat inwoners op het platteland vooral familie in plaats van vrienden in de buurt hebben wonen. Ook zullen mensen in buurten met een hoog percentage laagopgeleiden of een hoog aandeel mensen met een uitkering, wellicht minder sociale contacten onderhouden dan in buurten met lagere percentages. Zo tonen Gesthuizen, Van der Meer en Scheepers (2008) aan dat hoe lager de welvaart in een buurt is, hoe minder men – onder andere – contact heeft met de buren. Wonen in deze buurten kan volgens Kasinitz en Roosenberg (1996) bovendien leiden tot steeds homogenere contacten; de personen waar men sociaal contact mee heeft hebben allemaal een vergelijkbare achtergrond. Van deze sociale relaties kan men niet veel informatie en sociale steun verwachten; in dergelijke buurten zullen de nuttige sociale hulpbronnen, zoals een kinderoppas, van iemand geld lenen of een fietsband te laten plakken, beperkt zijn (Pinkster, 2008).

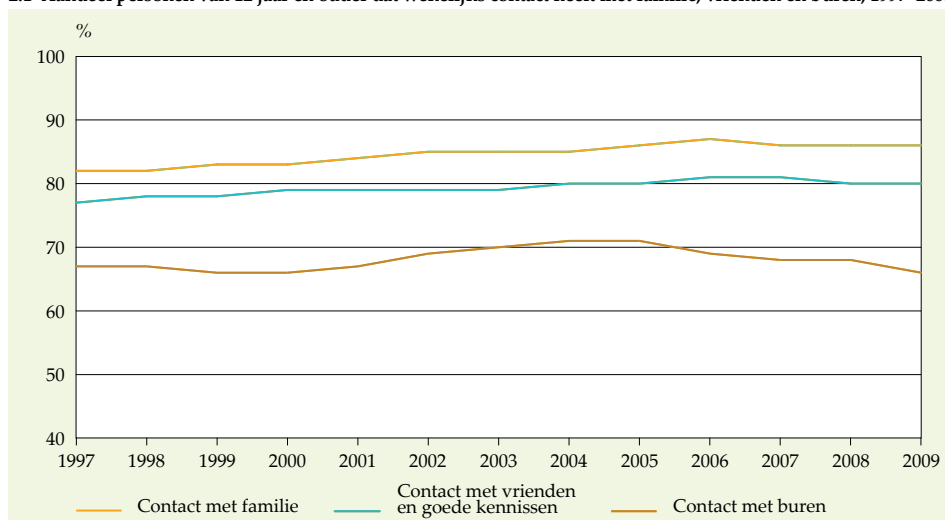
Van 1997 tot en met 2004 is informatie over contact met buren verzameld in het Permanent Onderzoek Leef Situatie (POLS). In 2005 is de meting van deze variabele uit het POLS gestopt en tot 2009 werd de vraag gesteld in de enquête Maatschappelijke Participatie en Milieu (P&M). In 2009 werd het item weer in POLS opgenomen. De overgang van POLS naar P&M heeft tot gevolg dat er systematische effecten op kunnen treden in de resultaten, de zogenoemde methodebreuken (Swinkels, 2006; Swinkels en Van den Brakel, 2007). Aan de hand van een methodiek die ontwikkeld is om methodebreuken te schatten in de tijdreeksen over milieugedrag en maatschappelijke participatie, is een correctie toegepast op de cijfers (Roels en Van den Brakel, 2008; Van den Brakel en Roels, 2008). Ongecorrigeerd lieten de meetresultaten over 2005 een sterke stijging zien, waarna de reeks in 2006 en 2007 enigszins afneemt. De gecorrigeerde cijfers laten in 2005 een vrijwel constant niveau in vergelijking met 2004 zien. Ook in de gecorrigeerde reeks dalen de cijfers daarna licht naar een niveau van ca. 68%.

2. *Ontwikkeling tussen 1997 en 2009*

De meeste mensen hebben nog steeds wekelijks een ontmoeting, een telefonisch of schriftelijk contact met hun familie en vrienden. Ook is er geen sprake van een afname van sociale contacten over de tijd: bij familie en vrienden is er tussen 1997 en 2009 zelfs eerder een toe- dan een afname te zien.

Het aandeel dat éénmaal per week contact had met familie, is toegenomen van 82 procent in 1997 tot 86 procent in 2009. Ook voor wekelijks contact met vrienden en kennissen geldt dat er een lichte toename was over de afgelopen periode: in 2009 was dit percentage 80, tegenover 77 in 1997. Voor buren wijkt het beeld iets af. In 1997 lag het percentage dat wekelijks contact had met buren ongeveer op 67. Vanaf 2002 is een lichte stijging te zien tot 71 procent in 2004 en 2005, waarna het aandeel weer daalt tot 66 procent in 2009. Hierbij moet opgemerkt worden dat de cijfers in de periode 2005–2008 gecorrigeerd zijn (zie kader).

2.1 Aandeel personen van 12 jaar en ouder dat wekelijks contact heeft met familie, vrienden en buren, 1997–2009

Bron: CBS, POLS.

3. *Sociale contacten van bevolkingsgroepen*

Of men wekelijks contact heeft met familie hangt vooral samen met geslacht, leeftijd, opleiding, burgerlijke staat en de mate van verstedelijking in de buurt. Wekelijks vriendencontact hangt grotendeels samen met de leeftijd, samenstelling van het huishouden en burgerlijke staat. Burencontact wordt met name bepaald door de leeftijd, burgerlijke staat en de mate van verstedelijking. Er lijkt daarbij ook sprake van een uitruil van contacten; degenen die veel contact met familie hebben, hebben dat minder met vrienden en als men veel contacten met vrienden heeft, ziet men familie en vrienden minder vaak.

3.1 Geslacht, leeftijd en opleiding

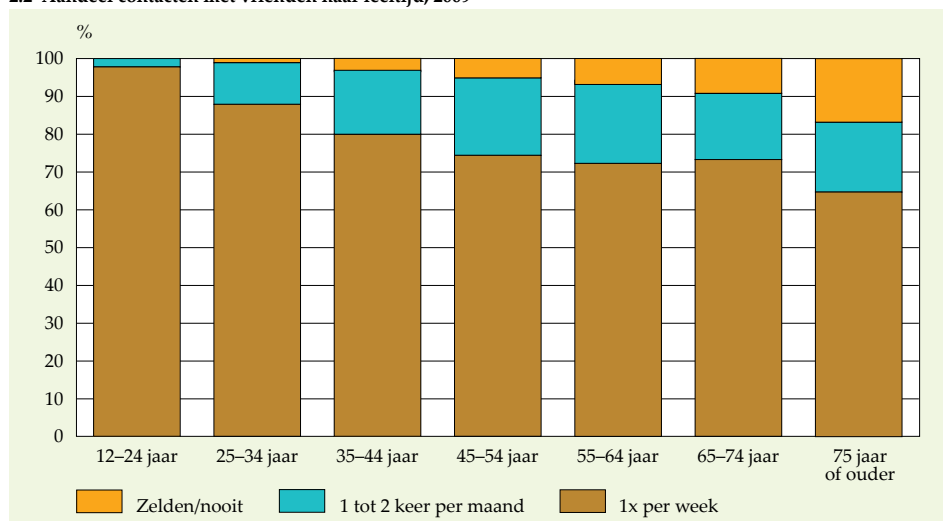
In 2009 hebben vrouwen vaker elke week contact met hun familie dan mannen. Dat vrouwen een rijker sociaal leven hebben dan mannen, zoals contacten met familie, vrienden, kennissen en burens, blijkt ook uit eerder onderzoek (Scheepers en Janssen, 2001). Echter, in het onderhavige onderzoek is er naar contacten met vrienden en burens nauwelijks een verschil tussen mannen en vrouwen.

Alle leeftijdsgroepen hebben vergelijkbaar vaak contact met familieleden. Tussen de 85 en 91 procent heeft elke week contact met familie. Jongeren van 12 tot 25 jaar vormen daarop een uitzondering. Van hen heeft 78 procent wekelijks een ontmoeting, schriftelijk of telefonisch contact met familieleden buiten het gezin.

Daarentegen hebben jongeren wel relatief vaak contact met vrienden; bijna allemaal hebben zij wekelijks contact met hun vrienden. Het feit dat veel van deze jongeren naar school gaan is daar één verklaring voor (Weerd en Zeijl, 2008). Daarnaast zien zij elkaar vaak op openbare plaatsen om te spelen of bij te praten.

De 75-plussers hebben het minst vaak contact met vrienden. Het percentage dat zelden of nooit contact heeft met vrienden stijgt gestaag per leeftijdsgroep en is met 17 procent het hoogste onder de alleroudsten.

2.2 Aandeel contacten met vrienden naar leeftijd, 2009

Bron: CBS, POLS.

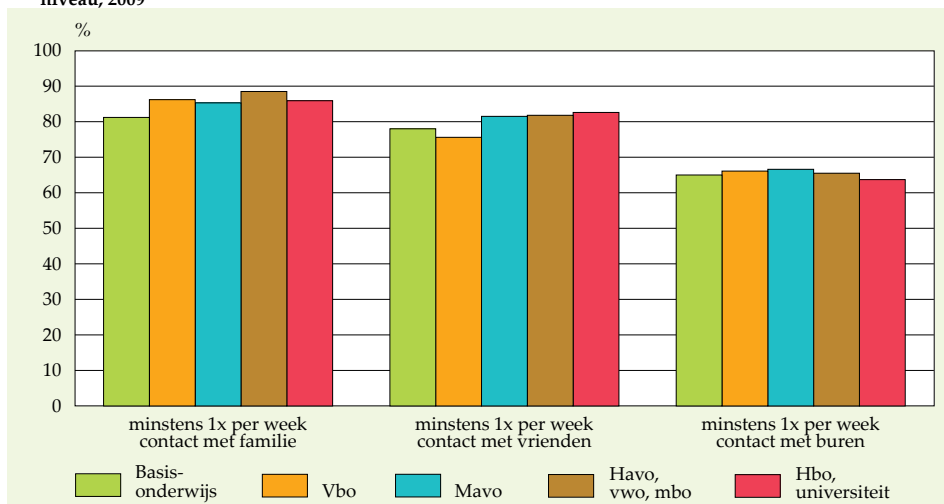
Voor contact met burens is het beeld weer anders. Van de groep tot 34 jaar heeft net iets meer dan de helft wekelijks contact met de burens. Vanaf 35 jaar stijgt dit aandeel drastisch tot boven de 70 procent. De leeftijdsgroep tussen

65 en 75 onderhoudt het vaakst contact met de burens: driekwart heeft elke week contact met de burens.

De middelbaar opgeleiden – met een havo-, vwo- of mbo-diploma als hoogste opleiding – hebben het meest frequent contact met hun familie. Personen met alleen basisonderwijs zien, spreken of schrijven hun familie het minst. Ook hebben ze, samen met de vbo'ers, het minst vaak contact met vrienden. Afgestudeerden aan de hbo of universiteit hebben het vaakst wekelijks contact met hun vrienden, maar er is bijna geen verschil met de middelbaar opgeleiden.

Voor contacten met burens is het beeld anders. Er zijn nagenoeg geen verschillen tussen de opleidingsniveaus. Opmerkelijk is dat relatief veel laag opgeleiden zelden of nooit contact met hun burens hebben. Onder de hbo'ers en academici komt het heel weinig voor dat er zelden of nooit contact is met familie en vrienden. En ook met burens hebben zij het minst vaak zelden of nooit contact.

2.3 Aandeel contacten met familie, vrienden en burens van de bevolking van 12 jaar of ouder naar opleidingsniveau, 2009

Bron: CBS, POLS.

3.2 *Herkomst, samenstelling huishouden en burgerlijke staat*

Zowel westerse als niet-westerse allochtonen hebben wat minder vaak contact met hun familie dan autochtonen. De verschillen zijn echter gering. Ook onder allochtonen is het aandeel dat wekelijks familie ziet, spreekt of schrijft zo'n 84 procent. Voor het aandeel dat wekelijks contact onderhoudt met vrienden geldt eveneens dat er geen grote verschillen zijn tussen de herkomstgroeperingen. Wel is het aandeel dat wekelijks zijn vrienden con-

tacteert bij de niet-westerse allochtonen het hoogst. Niet-westerse allochtonen hebben het minst vaak contact met burens.

De verschillen tussen de herkomstgroeperingen hangen voor een belangrijk deel samen met het hoge aandeel jongeren onder niet-westerse allochtonen. Zij onderhouden, net als autochtone jongeren, relatief weinig contact met hun familie en burens en gaan juist veel met hun vrienden om.

Van de personen die deel uitmaken van een paar zonder kinderen heeft 88 procent wekelijks contact met familie. Ze verschillen daarin echter weinig met de personen in eenpersoonshuishoudens (85 procent) en in meerpersoonshuishoudens met minderjarige kinderen (84 procent).

Van de personen die tot een paar zonder minderjarige kinderen behoren, heeft ongeveer driekwart wekelijks contact met vrienden. Dit hangt echter samen met de lagere leeftijd van deze groep. Eenpersoonshuishoudens hebben het vaakst contact met vrienden en tegelijkertijd het minste contact met burens.

Ook burgerlijke staat blijkt te differentiëren naar het hebben van contacten. Zo hebben gehuwden en verweduwden beiden met 89 procent het meeste contact met familie. Bij gescheiden personen ligt dit percentage op 83 en bij degenen die nooit gehuwd zijn op 81 procent. Wekelijks contact met vrienden blijken juist ongehuwden het vaakst te hebben. Ruim negen van de tien personen in deze groep heeft elke week deze vorm van contact. Dit heeft vooral te maken met de relatief jonge leeftijd van de ongehuwden.

Nooit gehuwden onderscheiden zich sterk wat betreft het hebben van wekelijks contact met burens. Slechts 55 procent van hen onderhoudt wekelijks zijn buurtcontacten, tegenover 61 procent bij gescheiden personen, 72 procent bij verweduwden en 73 procent bij gehuwden.

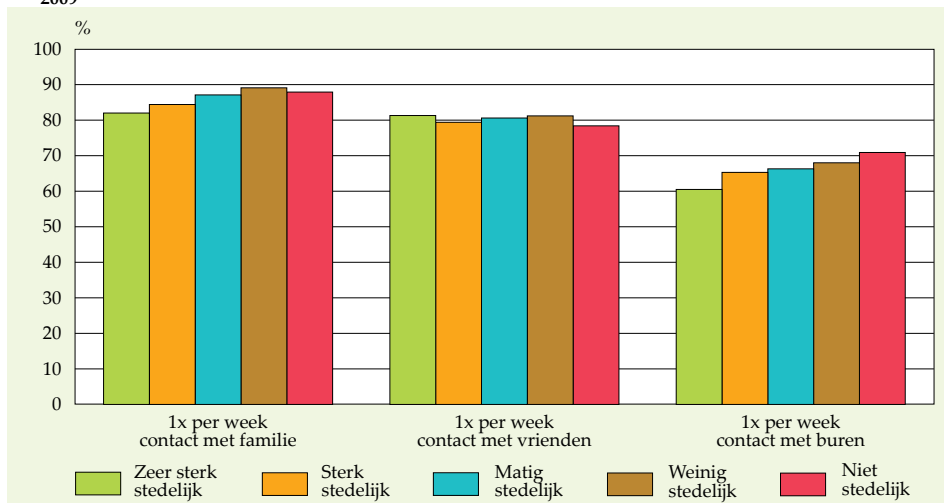
3.3 Stedelijkheidsgraad woongemeente

Hoe minder verstedelijkt de woongemeente is, hoe meer er wekelijkse contacten zijn met familie. Ook geldt: hoe landelijker men woont, hoe vaker er wekelijks burenscontact is. Terwijl het percentage dat wekelijks contact heeft met burens bij mensen in zeer sterk stedelijke gemeentes onder het gemiddelde ligt, is dit bij inwoners van weinig en niet stedelijke gemeentes gemiddeld of iets bovengemiddeld. Voor contacten met vrienden maakt het niet uit waar men woont: in de stad of op het platteland. Het beeld dat de stad in het algemeen minder knus is, moet op basis van het onderhavige onderzoek dus genuanceerd worden. Ook Scheepers en Janssen (2001) wijzen op de noodzaak van nuancering. Zij vinden wat betreft contacten met familie, vrienden en burens bescheiden verschillen, en de verschillen die er zijn, wijzen juist op meer sociale contacten met familie, kennissen en burens.

Vermey en Mollenhorst (2008) brengen eveneens enige nuance aan door aan te tonen dat stad en dorp nagenoeg niet verschillen in de samenstelling van het sociale netwerk. Zij vinden geen verschil in de contacten met vrienden, familie en buren tussen plattelanders en stedelingen.

Het beeld dat men op het platteland meer contact heeft met familie en buren strookt wel met het onderzoek van Mulder en Kalmijn (2004) waaruit bleek dat mensen van het platteland meer contact hebben met familie en buren dan met vrienden. De reden daarvoor is echter niet meer hang naar gezelligheid op het platteland, maar heel pragmatisch de doorgaans grotere nabijheid van familie.

2.4 Aandeel contacten met familie, vrienden en buren van de bevolking van 12 jaar of ouder naar stedelijkheid, 2009

Bron: CBS, POLS.

3.4 Werken

Degenen met werk hebben even vaak wekelijks contact met familie als mensen die niet werken. Onder de niet-werkenden bevinden zich ook de ouderen (> 65 jaar), die relatief veel contact hebben met familie. Bekijken we het verschil tussen werkenden en niet-werkenden voor de groep tot 65 jaar, dan hebben werkenden nauwelijks meer contact met familie dan niet-werkenden.

Werkenden hebben ook vaker contact met vrienden. Ook hier is weer sprake van een effect door de ongelijke leeftijdsverdeling. Binnen de groep tot 65 jaar is er bijna geen verschil tussen werkenden en de niet-werkenden. Met buren hebben degenen die niet werkzaam zijn meer contact dan degenen met werk. Dit geldt ook voor de groep tot 65 jaar.

4. Kenmerken buurt

4.1 Percentage lage inkomens

Het percentage mensen met een laag inkomen in de buurt maakt nauwelijks uit voor de mate waarin mensen uit die buurt contact onderhouden met familie en vrienden.

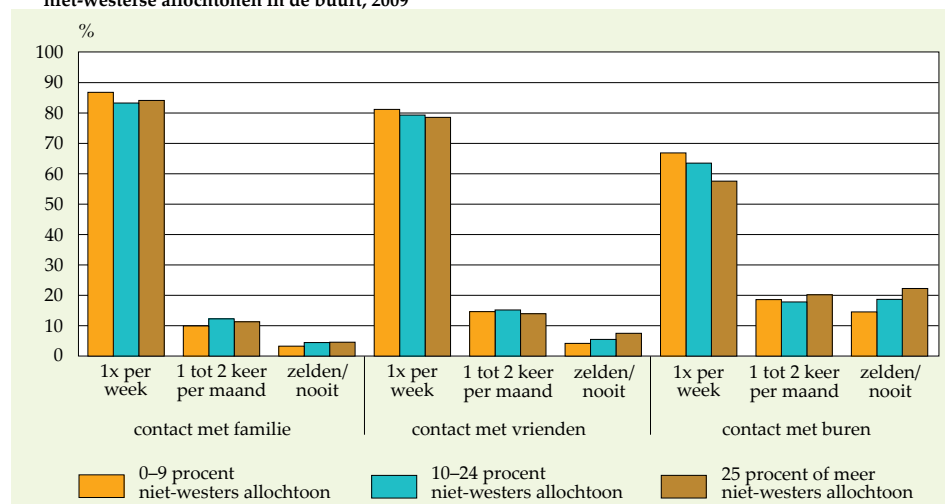
Als het percentage lage inkomens hoger is dan 45 maakt het wel uit voor het hebben van wekelijks contact met buren. Dan heeft 62 procent wekelijks contact, tegenover zo'n 68 procent in buurten met een kleiner percentage lage inkomens.

4.2 Percentage niet-westerse allochtonen

In buurten die door minder dan een tiende niet-westerse allochtonen worden bevolkt, heeft een iets hoger percentage contact met familie dan in buurten met een hoger percentage niet-westerse allochtonen. Echter, ook in buurten met meer dan tien procent niet-westerse allochtonen ligt het aandeel dat wekelijks contact heeft met familie nog steeds op 83 tot 85 procent. Er is geen verschil naar wat betreft contact met vrienden naar het percentage niet-westerse allochtonen in de buurt.

Bij contact met buren is er een sterkere samenhang met het percentage niet-westerse allochtonen. In buurten met meer dan een kwart niet-westerse allochtonen is het percentage met frequent burencontact 58, terwijl in buurten met minder dan tien procent niet-westerse allochtonen het percentage met wekelijks buurtcontact 67 is. Overigens geldt deze negatieve samen-

2.5 Aandeel met contact met familie, vrienden en buren van de bevolking van 12 jaar of ouder naar percentage niet-westerse allochtonen in de buurt, 2009

Bron: CBS, POLS.

hang tussen percentage niet-westerse allochtonen en het hebben van wekelijks contact met burens niet voor niet-westerse allochtonen. Zij hebben juist wat vaker wekelijks contact met buurtgenoten naarmate de concentratie niet-westerse allochtonen in de buurt toeneemt.

4.3 Percentage met een uitkering

In buurten met een relatief hoog percentage uitkeringsontvangers (>15 procent), is het aandeel dat elke week contact heeft met familie net wat lager dan in buurten met minder mensen met een uitkering. Bij de frequentie van contact met vrienden maakt het aandeel met een uitkering in de buurt bijna niets uit. Het aandeel wekelijks contact met burens is met 63 procent wat lager in buurten met meer dan 15 procent personen met een uitkering. In de andere buurten ligt het aandeel dat wekelijks contact met buurtgenoten heeft rond de 68 procent.

5. Minder dan een keer per week sociaal contact

5.1 Geen wekelijks contact met zowel familie als vrienden

Zo'n 14 procent heeft in 2009 geen wekelijks contact met familie. Van deze groep heeft echter nog zo'n driekwart wel contact met vrienden. De groep die niet elke week contact onderhoudt met vrienden en goede kennissen ligt op een vijfde. Daarvan heeft nog tachtig procent wel wekelijks contact met familie. Het is maar een relatief kleine bevolkingsgroep van 3,8 procent

2.6 Aandeel van de bevolking van 12 jaar en ouder met minder dan een keer per week contact met familie en/of vrienden naar achtergrondkenmerken, 2009

Bron: CBS, POLS.

die zowel geen wekelijks contact heeft met familie als met vrienden. Slechts 6 op de 1 000 Nederlanders heeft zelden of nooit contact met familie en vrienden.

Mannen onderhouden met 5 procent vaker geen wekelijks contact met familie of vrienden dan vrouwen. Van de vrouwen heeft 2,7 procent dit contact niet elke week. Ook de leeftijdsgroepen laten grote verschillen zien; terwijl onder jongeren tot 24 jaar nog geen half procent geen contact met familie of vrienden heeft, is dit percentage vanaf 35 jaar bovengemiddeld en neemt met het vorderen van de leeftijd toe tot 6,8 procent onder de 75-plussers.

De verschillen tussen de opleidingsgroepen zijn beperkt. Ook zijn er in dit opzicht nauwelijks verschillen tussen autochtonen, westerse en niet-westerse allochtonen.

Kijken we naar de samenstelling van de bijna vier op de honderd personen die geen frequent contact hebben met hun familie noch met vrienden, dan is 64 procent man en 36 procent vrouw. Verder blijkt dat jongere leeftijdscategorieën zwaar ondervertegenwoordigd zijn: nog geen 2 procent is 12 tot 25 jaar, de 25 tot 35-jarigen zijn met 6 procent vertegenwoordigd. De oudere leeftijdsgroepen zijn daarentegen fors oververtegenwoordigd: 20 procent is tussen de 55 en 65 jaar, en 13 procent is 75-plusser.

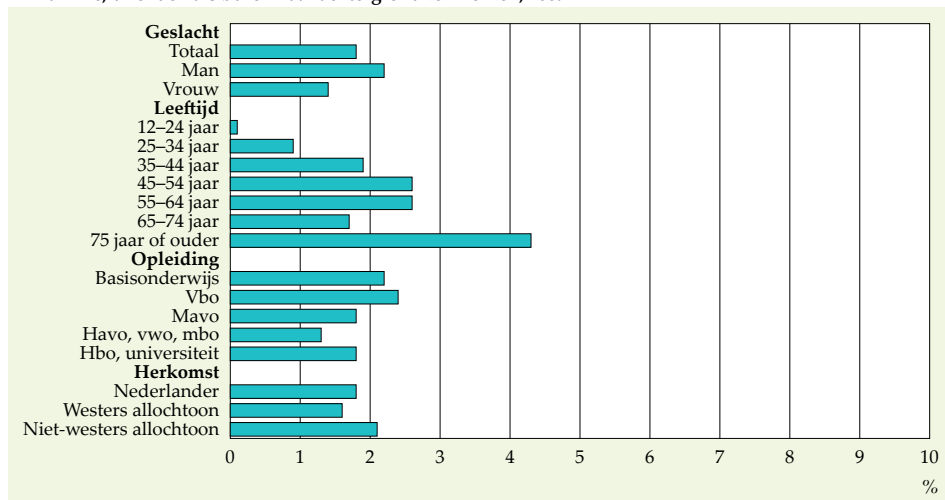
5.2 *Geen wekelijks contact met zowel familie, vrienden als burens*

Voegen we ook nog de burens toe, dan ontbeert nog maar 1,8 procent van de bevolking een wekelijks contact met familie, vrienden of burens. Onder de mannen gaat weer om een iets hoger percentage dan onder vrouwen, namelijk 2,2 tegenover 1,4 procent. Ook naar leeftijd is het patroon vergelijkbaar met de groep die wel nog wekelijks contact met burens heeft. De groep die geen wekelijks contact met familie, vrienden of burens heeft, is bij jongeren van 12 jaar tot 34-jarigen bijna te verwaarlozen. De groep met weinig contact is onder 75-plussers met 4,3 procent duidelijk het grootste. De verschillen tussen de opleidingsniveaus en de herkomstgroeperingen zijn wederom niet noemenswaardig.

Als we kijken naar de samenstelling van de groep van bijna twee procent die weinig contact heeft met zowel familie, vrienden als burens, zijn mannen met ruim 60 procent weer oververtegenwoordigd. Ook hier zijn de jongste leeftijdscategorieën van 12 tot 35 jaar zwaar ondervertegenwoordigd: 12 tot 24 jarigen maken slechts een procent van deze groep uit en 25 tot 35 jarigen zijn vertegenwoordigd met 7 procent. De oudere leeftijdsgroepen vanaf 45 jaar zijn in de groep met het minst frequent sociaal contact oververtegenwoordigd. Een kwart van de groep met weinig frequent contact is 45 tot

54 jaar en ongeveer een vijfde is 55 tot 64 jaar, bijna een tiende is 65 tot 74 jaar. Maar liefst 17 procent is 75 jaar of ouder.

2.7 Aandeel van de bevolking van 12 jaar of ouder met minder dan een keer per week contact met zowel familie, vrienden als buren naar achtergrondkenmerken, 2009

Bron: CBS, POLS.

6. Conclusie

Vanaf 1997 nemen de sociale contacten eerder toe dan af. Dit geldt voor zowel de contacten met vrienden als met familie. Het contact met de buren is vrijwel stabiel gebleven.

Bepaalde bevolkingsgroepen onderhouden hun sociale contacten minder goed dan andere. Echter, dit beeld is niet consistent voor de drie contactvormen. Of men met familie, vrienden danwel buren contact heeft hangt vooral af van de leeftijd die iemand heeft, het opleidingsniveau, burgerlijke staat, de samenstelling van het huishouden en de mate van verstedelijking in de buurt.

Waar ouderen, gehuwden en verweduwden en plattelandsbewoners meer contact met familie onderhouden, hebben jongeren, ongehuwden en stadsbewoners meer contact met vrienden. Ouderen van 55 tot 65 jaar, plattelandsbewoners, gehuwden en verweduwden spreken hun buren weer het meest. En terwijl eenpersoonshuishoudens het minst contact met buren hebben, zien zij hun vrienden weer het meest.

Het bovenstaande leidt tot de conclusie dat de meeste mensen contact

hebben met anderen. Is het niet met familie of vrienden, dan toch wel met burens. De groep die met geen van deze drie wekelijks contact heeft is dan ook zeer klein. Dat ouderen een groot risico lopen om te vereenzamen, wordt bevestigd door het met de leeftijd stijgende percentage dat zelden of nooit vrienden contacteert.

Ook de groep die geen wekelijks contact met vrienden of familie heeft is niet groot. En de groep die zowel met vrienden als met familie zelden of nooit contact heeft is zelfs kleiner dan 1 procent. Het lijkt erop dat de afname tussen 1975 en 1996 van het deel van de Nederlandse bevolking dat in het geheel geen contacten heeft met familie en kennissen (van 10,5 naar 6,4 procent; Scheepers en Janssen, 2001), sindsdien alleen maar heeft doorgezet. Dergelijke groepen lopen het risico op sociaal isolement in de samenleving. Weinig intensief contact met vrienden of familie komt vaker voor bij mannen dan bij vrouwen. Ook onder 35-plussers is dit vaker het geval dan bij jongeren.

Bij de groep die naast contact met familie en vrienden ook wekelijks contact met burens ontbeert, komt ongeveer hetzelfde beeld naar voren. Meer mannen dan vrouwen bevinden zich in deze groep. Onder de jongste leeftijdscategorieën is deze groep zonder wekelijkse contacten vrijwel nihil en komt vooral voor onder de 75-plussers.

In tegenstelling tot de verwachtingen daarover (Jehoel-Gijsbers et al., 2008) bepalen opleiding en vooral herkomst in veel mindere mate het profiel van de meest uitgesloten groep. Echter, in dit hoofdstuk werd slechts ingegaan op één deelgebied van sociale uitsluiting, namelijk dat van sociale participatie, en dan ook nog maar op een aspect daarvan: de sociale contacten. Mogelijk dat het risico van niet-westerse allochtonen en laagopgeleiden nog meer tot uiting komt bij andere aspecten en dimensies van sociale uitsluiting, zoals het doen van vrijwilligerswerk, de deelname aan verenigingen of materiele deprivatie. Kijken we bijvoorbeeld naar de groep die we op alle dimensies van sociale uitsluiting als de meest gedepriveerde kunnen beschouwen, de daklozen, dan zien we een duidelijke oververtegenwoordiging van niet-westerse allochtonen (Bos et al., 2009).

Buurtkenmerken ten slotte, zoals het percentage met een laag inkomen, het aandeel niet-westerse allochtonen of het aandeel laagopgeleiden, lijken niet in belangrijke mate samen te hangen met het onderhouden van sociaal contact. Daarop zijn twee uitzonderingen. Ten eerste is er minder frequent burenscontact in buurten met een hoog percentage lage inkomens. Ten tweede hebben de inwoners van buurten met meer dan een kwart niet-westerse allochtonen, minder frequent contact met vrienden en vooral burens.

Literatuur

- Bos, W., Brakel-Hofmans, M., van den, Coumans, M., Huynen B. en V. Lalta (2010). Inkomensverschillen en kans op armoede licht gestegen. In: Bie, R., van der, Gaalen, R., van, Goede, W., de, Janissen, E., Jonge, T., de, en N. Kooiman (red.), *De Nederlandse Samenleving*, Den Haag/Heerlen: CBS, 53–64.
- Chan, J., To, H.P. en E. Chan (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research*, 75(2), 273–302.
- Gesthuizen, M., van der Meer, T. en P. Scheepers (2008). Ethnic diversity and social capital in Europe: tests of Putnam's thesis in European countries. *Scandinavian Political Studies*, 32, 121–142.
- Jehoel-Gijsbers, G., Smits, W., Boelhouwer, J. en H. Bierings (2008). Sociale uitsluiting. In: Mol, M., Dirven H.-J. en R. van der Bie (red.), *Dynamiek in de sociale statistiek. Nieuwe cijfers over de sociaaleconomische levensloop*. Den Haag/Heerlen: CBS, 109–123.
- Kasinitz, P. en J. Rosenberg (1996). Missing the connection: social isolation and employment on the Brooklyn waterfront, *Social Problems* 43 (2), 180–196.
- Mulder, C. en M. Kalmijn (2004). Even bij oma langs. NKPS laat zien hoe ver familieleden van elkaar wonen. *Demos*, 20(10), 78–80.
- Pinkster, F.M. (2008). *De sociale betekenis van de buurt. Een onderzoek naar de relatie tussen het wonen in een arme wijk en sociale mobiliteit*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Roels, J. en J. van den Brakel (2008). *Analyse methodebreuken ten gevolge van de herziening van de enquête Maatschappelijke Participatie en Milieu*. Interne CBS-nota. Den Haag/Heerlen: CBS.
- Scheepers, P. en J. Janssen (2001). Informele aspecten van sociaal kapitaal. Ontwikkelingen in Nederland 1970–1998. *Mens en Maatschappij*, 76(3), 183–201.
- Swinkels, H. (2006). *Plausibiliteit P&M – module 2005*. Den Haag/Heerlen: CBS.
- Swinkels, H. en J. van den Brakel (2007). *Advies reparatie methodebreuken maatschappelijke Participatie en Milieu*. Den Haag/Heerlen: CBS.

Van den Brakel, J. en J. Roels (2008). *Schatten van methodebreuken bij de enquête maatschappelijke participatie en milieu via multivariate tijdreeksmodellen*. Interne CBS nota. Den Haag/Heerlen: CBS.

Vermey, L. en G. Mollenhorst (2008). *Overgebleven dorpsleven. Sociaal kapitaal op het hedendaagse platteland*. Den Haag: SCP.

Weert, C., van, en E. Zeijl (2008). Jeugd actief in de maatschappij. In: *Jaarrapport 2008. Landelijke Jeugdmonitor*. Den Haag/Heerlen: CBS, 23–28.

3. Informele hulp en mantelzorg

Karolijne van der Houwen

1. Inleiding

Een van de kernwaarden van sociale netwerken is dat mensen bij elkaar terecht kunnen voor hulp en steun. Of en in hoeverre mensen hulp aan anderen bieden, kan daarmee dienen als een belangrijke indicator voor sociale samenhang. Niet-beroepsmatig verstrekte hulp kan in georganiseerd of ongeorganiseerd verband worden gegeven. In het eerste geval spreken we over vrijwilligerswerk. Hoofdstuk 5 gaat hierop nader in. In dit hoofdstuk staat de laatstgenoemde vorm van hulp centraal, ook wel informele hulp genoemd. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan mantelzorg, een bijzondere vorm van informele hulp. Met mantelzorg bedoelen we de zorg die een of meer personen uit de directe omgeving aan een hulpbehoevende geven, waarbij de zorgverlening rechtstreeks voortvloeit uit de sociale relatie en niet wordt verleend in het kader van een hulpverlenend beroep of vanuit georganiseerd vrijwilligerswerk (Kwekkeboom, 1990).

Het eerste deel van dit hoofdstuk zal ingaan op informele hulp in brede zin en zal ontwikkelingen in de tijd bespreken. Verder gaat het na welke achtergrondkenmerken samenhangen met het bieden van hulp aan anderen. Het tweede deel van het hoofdstuk gaat dieper in op mantelzorg. Ook beschrijft het hoe het aandeel mantelzorgers door de tijd is veranderd en beziet het hoe verschillende bevolkingsgroepen zich van elkaar onderscheiden in het bieden van mantelzorg.

Voor de gegevens over informele hulp is gebruik gemaakt van het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS). Informele hulpverleners zijn in dit onderzoek geïdentificeerd met de volgende vraag: 'U kunt in uw vrije tijd ook buiten organisaties om onbetaalde hulp geven aan anderen buiten uw eigen huishouden, zoals aan zieken, burens, familie, vrienden en bekenden. Heeft u de afgelopen vier weken dergelijke hulp gegeven?'. Informatie over mantelzorg wordt ontleend aan het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek (AVO). Verleners van mantelzorg zijn opgespoord met de vraag 'Geeft u zelf geregeld (niet beroepsmatig) hulp aan mensen die ziek of gehandicapt zijn?'.

2. *Informele hulp*

In deze paragraaf gaan we in op informele hulp in brede zin. Informele hulp kan zowel op het emotionele als op het instrumentele vlak geboden worden. Bij emotionele hulp gaat het om zaken als luisteren, raad geven of aardige dingen zeggen. Instrumentele hulp betreft praktische hulp, bijvoorbeeld het invullen van een formulier of kleine reparaties (Mollenhorst, Bekkers en Völker, 2005). Eerst kijken we hoe het geven van informele hulp zich heeft ontwikkeld in de tijd. Daarna beschrijven we het geven van informele hulp naar achtergrondkenmerken.

2.1 *Ontwikkeling tussen 1997 en 2008*

De mate waarin mensen buiten organisaties om onbetaalde hulp hebben gegeven aan zieken, burens, familie, vrienden en bekenden is van 1997 tot 2004 toegenomen van 31 tot 35 procent. In 2007 gaf 28 en in 2008 30 procent van alle personen van 18 jaar en ouder dit soort hulp.¹⁾

2.2 *Achtergrondkenmerken*

Geslacht, leeftijd en opleiding spelen allemaal een rol bij het bieden van informele hulp. Vrouwen geven vaker informele hulp dan mannen, met 34 tegen 27 procent. Verder is het aandeel dat informele hulp verleent het hoogst onder 45- tot 74-jarigen: in deze leeftijdsgroep geeft in 2008 ruim een op de drie aan dat zij in de afgelopen vier weken onbetaald hulp hebben gegeven aan anderen buiten hun eigen huishouden. Ten slotte bieden mensen met basisonderwijs met 24 procent beduidend minder vaak hulp aan anderen dan hoger opgeleiden.

Anderen helpen kost tijd. Om die reden kan verondersteld worden dat er een verband is tussen het aantal uren dat men betaald werk verricht en het helpen van anderen. Van de personen die geen betaald werk verrichten of minder dan 28 uur per week werken biedt inderdaad een derde informele hulp tegenover een kwart van hen die meer uren werken.

Gescheiden personen verlenen met 34 procent vaker hulp dan ongehuwden met 28 procent. Verweduwen verlenen met een op de vier het minst vaak hulp. Dat verweduwen minder vaak hulp geven kan niet toegeschreven worden aan het feit dat zij relatief oud zijn.

¹⁾ Van 2004 en 2005 zijn geen gegevens beschikbaar. De gegevens uit 2007 en 2008 zijn door veranderingen in de wijze waarop de vraag is afgenomen niet goed vergelijkbaar met de gegevens uit voorgaande jaren.

Autochtonen, westerse en niet-westerse allochtonen verschillen niet van elkaar wanneer het gaat om het geven van hulp aan anderen: in al deze groepen doet ongeveer 30 procent dat. De stedelijkheid van de buurt hangt evenmin samen met informele hulp. Deze laatste bevinding is in strijd met wat Mollenhorst, Bekkers en Völker (2005) eerder vonden: zij constateerden dat het aandeel hulpverleners groter is in meer verstedelijkte gebieden.

Tabel 3.1
Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat informele hulp verleent naar achtergrondkenmerken, 2008

Kenmerken	Informele hulp	Kenmerken	Informele hulp
	%		%
Totaal	30	Burgerlijke staat	
Geslacht		Gehuwd	32
Man	27	Gescheiden	34
Vrouw	34	Verweduwd	24
		Nooit gehuwd geweest	28
Leeftijd		Uren betaald werk	
18–24 jaar	27	Geen betaald werk	32
25–34 jaar	25	1–19 uur per week	36
35–44 jaar	28	20–27 uur per week	32
45–54 jaar	34	28 uur of meer per week	27
55–64 jaar	40		
65–74 jaar	35		
75 jaar of ouder	16		
Opleidingsniveau		Stedelijkheid	
Basisonderwijs	24	Zeer sterk stedelijk	28
Vbo	31	Sterk stedelijk	31
Mavo	32	Matig stedelijk	32
Havo, vwo, mbo	31	Weinig stedelijk	32
Hbo, universiteit	32	Niet stedelijk	29
Herkomst			
Autochtoon	30		
Westerse allochtoon	31		
Niet-westerse allochtoon	29		

Bron: CBS, POLS.

3. Mantelzorg

In deze paragraaf wordt ingegaan op mantelzorg, een vorm van informele hulp die aan zieken of gehandicapten wordt gegeven. Mantelzorg geniet de laatste jaren een brede maatschappelijke belangstelling. Een belangrijke reden hiervoor is dat de vrees bestaat dat de vergrijzing zal leiden tot onoverkomelijke collectieve lasten. Hierdoor zal steeds vaker een beroep op burgers worden gedaan om de zorg voor zieke en gehandicapte verwanten op zich te nemen (Sadiraj, Timmermans, Ras en De Boer, 2009).

Eerst zal beschreven worden hoe groot de groep mantelzorgers is, hoeveel tijd zij aan zorg besteden, de hulp die zij bieden en degenen die zij helpen.

Daarna wordt bekeken hoe verschillende groepen, zoals mannen en vrouwen, jongeren en ouderen en hoog- en laagopgeleiden zich van elkaar onderscheiden in het bieden van mantelzorg. Verscheidene achtergrondkenmerken, zoals geslacht, leeftijd en opleidingsniveau zijn op basis van andere bronnen al eerder in verband gebracht met het geven van mantelzorg (e.g. Hoefman, 2009).

3.1 Ontwikkeling tussen 1991 en 2007

Het aandeel volwassenen dat geregeld onbetaalde hulp geeft aan zieken en gehandicapten is toegenomen van 12 procent in 1991 tot 15 procent in 2007. Deze toename is relatief groot in de oudere leeftijdsgroepen: van 13 naar 20 procent bij 65- tot 75-jarigen en van 4 naar 11 procent bij 75-plussers. Dat 65-plussers meer mantelzorg zijn gaan verlenen is ook elders geconstateerd (Hoefman, 2009).

3.2 Mantelzorg in 2007

Een op de zeven volwassenen in Nederland verleent in 2007 mantelzorg. De helft van alle mantelzorgers besteedt hier maximaal 3 uur per week aan. Een kwart van alle mantelzorgers (23 procent) is hier echter wekelijks meer dan 8 uur mee kwijt.²⁾

Mantelzorgers bieden verschillende vormen van zorg. Zo'n driekwart van hen helpt met koken, boodschappen doen, schoonmaken en andere huishoudelijke taken. Hulp bij het huishouden is hiermee de meest gegeven vorm van zorg. Iets meer dan de helft (53 procent) houdt zich bezig met begeleiding, zoals afspraken en vervoer regelen, terwijl iets minder dan de helft (45 procent) zorg draagt voor de administratie: hij of zij vult formulieren in en betaalt rekeningen. Lichamelijke verzorging wordt het minst vaak geboden: slechts een op de drie mantelzorgers houdt zich hier mee bezig. Van alle mantelzorgers geeft 43 procent één soort hulp, 26 procent geeft twee soorten hulp, 15 procent drie, terwijl 17 procent alle soorten hulp geeft.

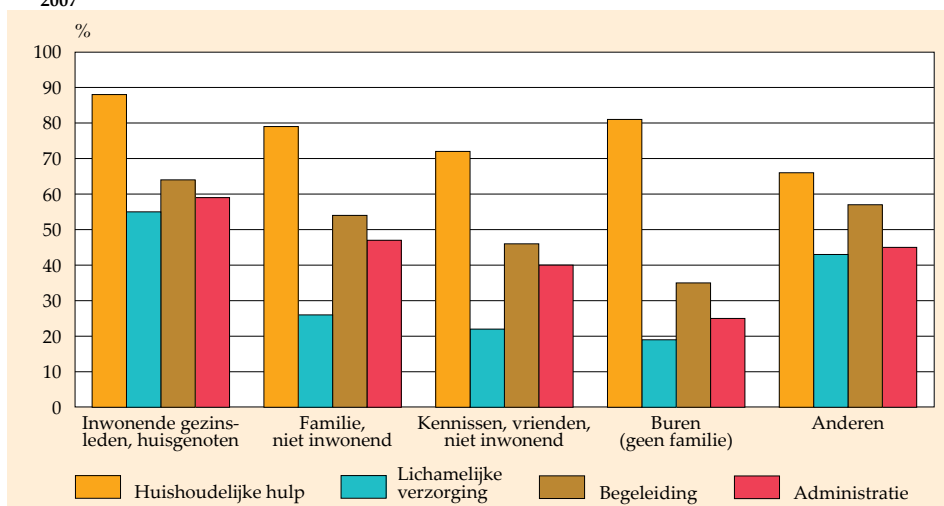
Het vaakst wordt zorg gegeven aan niet-inwonende familie: ruim de helft van de mantelzorgers (56 procent) doet dit. Voor inwonende familie zorgen mantelzorgers met 22 procent minder vaak.³⁾ Een op de zes mantelzorgers (17 procent) zorgt voor vrienden of andere bekenden en een op de tien zorgt voor burens.

²⁾ Dit percentage is berekend op het aantal mantelzorgers dat ook uren heeft opgegeven. Deze vraag is echter door 17 procent niet beantwoord. Mogelijk komt dit doordat de vraag naar mantelzorg informeert naar geregeld hulp geven, terwijl de vraag naar tijdsbesteding informeert naar het gemiddeld aantal uren per week. Het zou kunnen dat sommige mensen die geregeld zorg verlenen dit niet wekelijks doen en daarom de vraag niet beantwoord hebben. Als dit zo is, wordt het percentage mensen dat meer dan 8 uur hulp per week verleent met 4 procent overschat.

³⁾ Het is natuurlijk ook mogelijk dat men hulp aan inwonende familie niet als mantelzorg opvat. Dat zou zowel een onderschatting betekenen van het aandeel mantelzorgers als van het aandeel mantelzorgers dat zorg biedt aan inwonende familie.

Het type zorg dat mantelzorgers geven is afhankelijk van degene aan wie zorg gegeven wordt. Over het algemeen kan worden gesteld dat alle typen zorg afnemen naarmate de relationele afstand tot de zorgontvanger toeneemt. Dit geldt vooral voor lichamelijke verzorging: aan inwonende familie wordt deze vorm van zorg nog in iets meer dan de helft van de gevallen geboden, aan uitwonende familie in slechts een kwart van de gevallen. Uitzondering is hulp bij het huishouden. Dit soort hulp wordt relatief vaak gegeven, ongeacht of het gaat om familie, buren, of vrienden.

3.1 Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat mantelzorg verleent naar hulpontvanger en type hulp, 2007

Bron: CBS/SCP, AVO.

3.3 Achtergrondkenmerken

Geslacht

Net als bij informele hulp zien we bij mantelzorg dat vrouwen vaker dan mannen dit soort zorg verlenen. In het geval van mantelzorg is het verschil tussen mannen en vrouwen zelfs nog groter: vrouwen geven met 19 procent bijna twee keer zo vaak mantelzorg als mannen met 10 procent. Er is echter geen verschil in de hoeveelheid tijd die zij aan mantelzorg besteden. Wel is er verschil in het type zorg dat wordt gegeven. Vrouwen geven met 78 tegen 73 procent vaker huishoudelijke hulp dan mannen, maar zij helpen met 36 tegen 47 procent minder vaak dan mannen met de administratie. Dat mannen minder vaak helpen bij het huishouden komt omdat zij over het algemeen iets hoger opgeleid zijn. Zoals later in deze paragraaf zal blijken geven hoog opgeleide personen minder vaak huishoudelijke hulp.

Mannen en vrouwen verschillen ook als het gaat om degene aan wie ze hulp geven. Mannen geven met 31 procent tegen 18 procent vaker zorg aan inwonende familie, terwijl vrouwen met 59 tegen 51 procent juist vaker voor uitwonende familie zorgen.

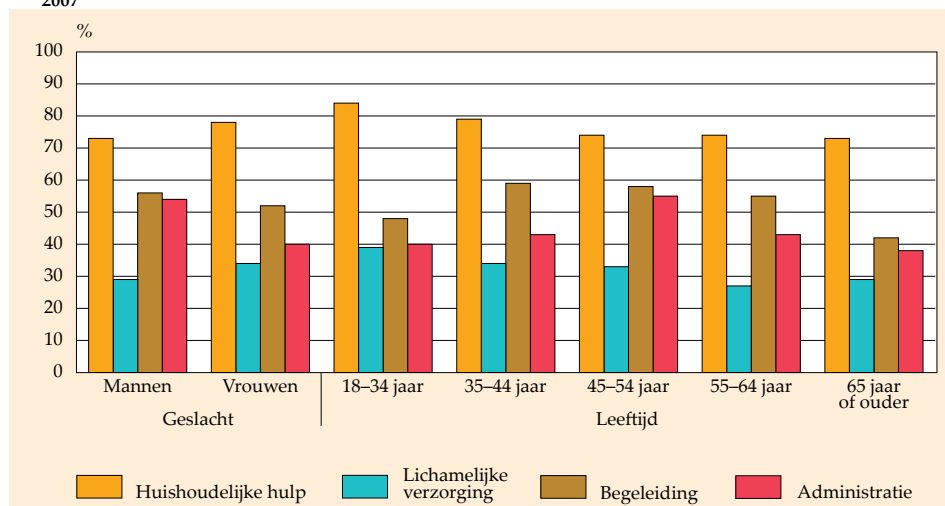
Leeftijd

Niet alleen het grootste aandeel informele hulpverleners, maar ook het grootste aandeel mantelzorgers bevindt zich onder 45- tot 75-jarigen. Een op de vijf in deze leeftijdsgroep verleent mantelzorg. Wel zijn er binnen deze groep verschillen in de tijd die zij besteden aan het verlenen van zorg. Zo geven mantelzorgers tussen de 45 en 55 jaar minder uren zorg dan 65-plussers. In de eerste groep besteedt 18 procent meer dan 8 uur per week aan mantelzorg, in de laatste groep is dat 29 procent.

Leeftijd speelt ook een rol bij het type hulp dat geboden wordt. Jongeren in de leeftijd van 18 tot 35 jaar geven met 83 procent het vaakst hulp in de huishouding. Vanaf 45 jaar geeft ongeveer 73 procent dit soort hulp. Het aandeel mantelzorgers dat begeleiding biedt en helpt met de administratie is onder 45- tot 55-jarigen het hoogst. Er zijn geen verschillen als het gaat om lichamelijke verzorging, dat doet in alle leeftijdsgroepen ongeveer 32 procent.

Naarmate mensen ouder worden, geven zij minder vaak zorg aan inwonende familie. Vanaf 65 jaar komt dit echter juist weer vaker voor: 23 procent van de 65-plussers zorgt voor inwonende familie. Zorg voor uitwo-

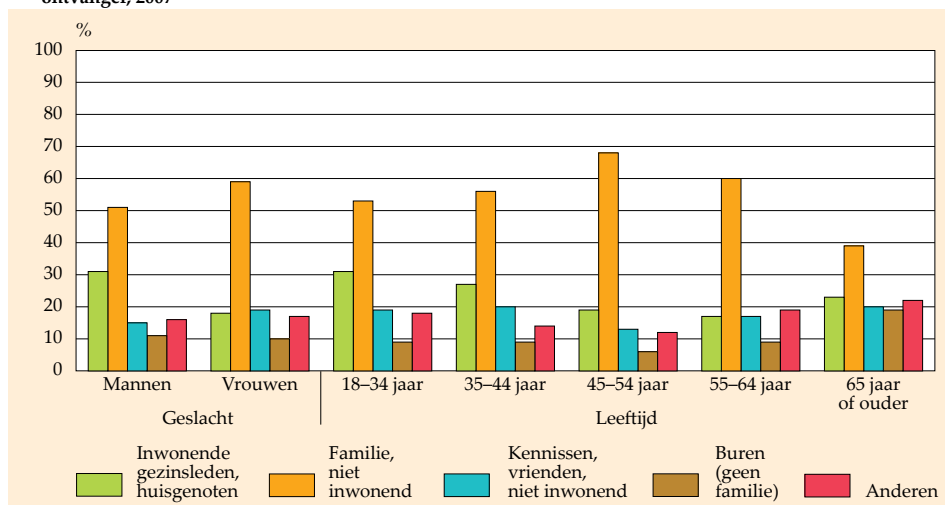
3.2 Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat mantelzorg verleent naar geslacht, leeftijd en type hulp, 2007

Bron: CBS/SCP, AVO.

nende familie neemt juist toe met leeftijd en wordt het vaakst gegeven tussen 45 en 55 jaar, daarna neemt het weer af. Het aandeel mantelzorgers dat burens helpt is aanzienlijk hoger onder 65-plussers dan onder andere leeftijdsgroepen. Zorg voor andere bekenden neemt af met leeftijd en bereikt het laagste niveau tussen 45 en 55 jaar; daarna neemt het weer toe. Zorg voor vrienden wordt in alle leeftijdsgroepen ongeveer even vaak gegeven.

3.3 Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat mantelzorg verleent naar geslacht, leeftijd en hulp-ontvanger, 2007

Bron: CBS/SCP, AVO.

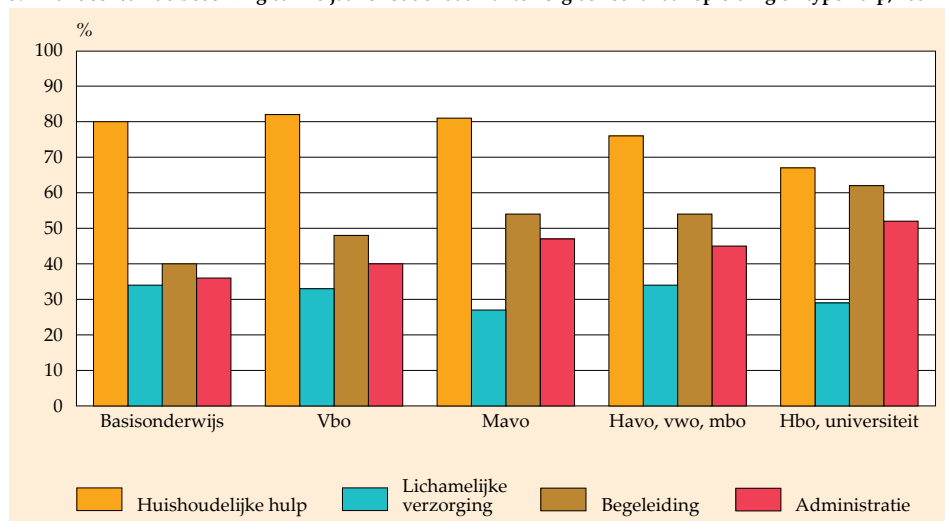
Opleidingsniveau

Ook opleidingsniveau speelt een rol bij het geven van mantelzorg. In tegenstelling tot bij informele hulp geldt hierbij dat personen met een vbo-niveau beduidend vaker mantelzorg verlenen dan zij die alleen basisonderwijs genoten hebben of een middelbaar of hoger onderwijsniveau hebben.

Hoogopgeleiden besteden minder tijd aan mantelzorg dan lager opgeleiden. Van de hbo-ers of universitair geschoolden besteedt 18 procent meer dan 8 uur per week aan mantelzorg tegenover 27 procent van degenen met een vbo- of vergelijkbaar diploma. Dit komt doordat zich onder de laag opgeleiden veel 65-plussers bevinden die meer uren zorg verlenen.

Hoe hoger het opleidingsniveau van de mantelzorger, hoe groter de kans dat hij of zij begeleiding biedt en/of helpt met de administratie van de zorgontvanger. Tussen het geven van huishoudelijke hulp en opleiding bestaat een negatief verband: mensen met een hoog opleidingsniveau helpen min-

3.4 Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat mantelzorg verleent naar opleiding en type hulp, 2007

Bron: CBS/SCP, AVO.

der vaak bij de huishouding. Opleidingsniveau speelt geen rol bij het bieden van lichamelijke verzorging. Ook als het gaat om aan wie hulp gegeven wordt, blijkt opleiding niet van belang.

Overige achtergrondkenmerken

Naast geslacht, leeftijd en opleiding spelen ook andere achtergrondkenmerken mee bij het al dan niet bieden van mantelzorg. Zo zijn personen die geen betaald werk verrichten of minder dan 28 uur per week werken vaker mantelzorger dan zij die meer uren werken. De laatste groep biedt ook minder vaak informele hulp. Niet-werkenden geven bovendien meer uren mantelzorg dan mensen die tussen de 20 en 27 uur per week betaald werk verrichten. In de eerste groep besteedt 28 procent meer dan 8 uur per week aan mantelzorg, in de laatste groep is dat 15 procent.

Nooit-gehuwden bieden minder vaak mantelzorg dan gehuwde, gescheiden of verweduwdde personen. De relatie tussen burgerlijke staat en zorgverlenen kan voor een groot deel toegeschreven worden aan verschillen in geslacht en leeftijd. Dat niet-gehuwden minder vaak mantelzorg verlenen, komt deels doordat zij over het algemeen jonger zijn. En het relatief hoge percentage mantelzorgers onder verweduwdde kan verklaard worden doordat zij vaker vrouw en doorgaans ouder zijn.

Herkomst en stedelijkheid van de woonomgeving spelen, net als bij informele hulp in meer algemene zin, geen rol bij het bieden van mantelzorg.

Tabel 3.2
Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat mantelzorg verleent naar achtergrondkenmerken, 2007

Kenmerken	Mantelzorg	Kenmerken	Mantelzorg
	%		%
Totaal	15	Burgerlijke staat	
Geslacht		Gehuwd	17
Man	10	Gescheiden	16
Vrouw	19	Verweduwd	15
		Nooit gehuwd geweest	10
Leeftijd		Uren betaald werk	
18–24 jaar	10	Geen betaald werk	19
25–34 jaar	7	1–19 uur per week	18
35–44 jaar	13	20–27 uur per week	16
45–54 jaar	19	28 uur of meer per week	10
55–64 jaar	20		
65–74 jaar	20		
75 jaar of ouder	11		
Opleidingsniveau		Stedelijkheid buurt	
Basisonderwijs	14	Zeer sterk stedelijk	14
Vbo	18	Sterk stedelijk	14
Mavo	16	Matig stedelijk	14
Havo, vwo, mbo	14	Weinig stedelijk	17
Hbo, universiteit	13	Niet stedelijk	14
Herkomst			
Autochtoon	15		
Westerse allochtoon	13		
Niet-westerse allochtoon	13		

Bron: CBS/SCP, AVO.

4. Conclusie

Iets minder dan een op de drie volwassenen in Nederland geeft onbetaalde hulp aan zieken, burens, familie, vrienden of bekenden. Wanneer specifiek wordt gekeken naar onbetaalde hulp die mensen geven aan zieken en gehandicapten (mantelzorg) gaat het om een op de zeven volwassenen. Zowel voor mantelzorg als voor hulp in meer algemene zin geldt dat het vooral vrouwen en ouderen zijn die dit soort hulp bieden: het aandeel hulpverleners is het grootst onder 45- tot 75-jarigen. Andere kenmerken zijn minder onderscheidend. Zo worden informele hulp en mantelzorg verhoudingsgewijs net zo vaak gegeven door autochtonen en allochtonen en zijn er geen verschillen naar de stedelijkheid van de woonomgeving.

Voor anderen zorgen kost tijd. Een op de vier mantelzorgers besteedt maar liefst meer dan 8 uur per week aan zorg. Het mag dan ook geen verwondering wekken dat mensen die veel uren per week werken minder vaak hulp bieden dan mensen met een kleinere baan of mensen die niet werken. Meer dan de helft van alle mantelzorgers zorgt voor niet-inwonende familie, on-

geveer een kwart voor inwonende familie. Slechts een op de tien mantelzorgers helpt de burens. Hulp bij het huishouden wordt het vaakst gegeven, lichamelijke verzorging het minst. Jongeren helpen vaker bij het huishouden, terwijl mannen en hoger opgeleiden vaker bij de administratie helpen. Bij het helpen bij de lichamelijke verzorging spelen geslacht, leeftijd of opleidingsniveau geen rol.

Literatuur

Hoefman, R. (2009). Aanbieders van mantelzorg. In: A. de Boer, Broese van Groenou, M. en J. Timmermans (red.). *Mantelzorg. Een overzicht van de steun van en aan mantelzorgers in 2007*. Den Haag: SCP, 29–44.

Kwekkeboom, M.H. (1990). *Het licht onder de korenmaat. Informele zorg in Nederland*. Den Haag: VUGA.

Mollenhorst, G., Bekkers R. en B. Völker (2005). Hulpeloos in de stad? Verschillen tussen stads- en plattelandsbewoners in het aantal informele helpers. *Mens en Maatschappij*, 80(2), 159–178.

Sadiraj, K., Timmermans J., Ras M., en A. de Boer (2009). *De toekomst van de mantelzorg*. Den Haag: SCP.

4. Lidmaatschappen en deelname in verenigingen

Karolijne van der Houwen

1. *Inleiding*

Lidmaatschap van verenigingen is een belangrijke indicator van sociale samenhang (e.g. Putnam, 2000). Het geeft aan in hoeverre burgers betrokken zijn bij verenigingen en organisaties. Bovendien komen zij via deze verenigingen in contact met anderen en kunnen zo hun netwerk uitbreiden.

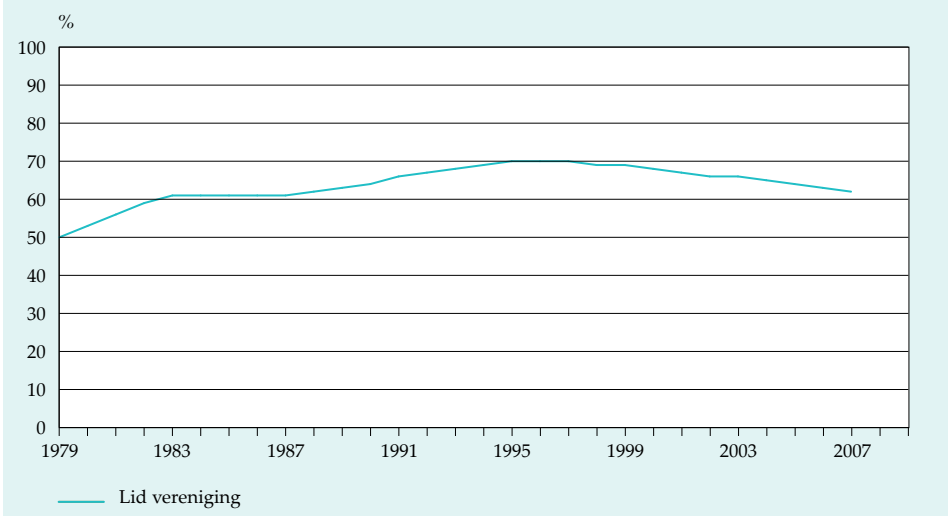
Dit hoofdstuk bespreekt eerst welk deel van de bevolking lid is van verschillende soorten verenigingen en hoe dit zich over de jaren heen heeft ontwikkeld. Vervolgens wordt bekeken of en in hoeverre lidmaatschap samenhangt met belangrijke achtergrondkenmerken, zoals opleidingsniveau, leeftijd, religie en herkomst. Het tweede deel van het hoofdstuk zal bovendien nagaan wie daadwerkelijk meedoen aan activiteiten van verenigingen. Reden daarvoor is dat volgens sommige onderzoekers alleen een passieve verbondenheid met een organisatie niet voldoende is om sociaal kapitaal op te bouwen. Zo stelt Putnam (2000) dat het daarvoor juist ook van belang is dat leden met elkaar in contact komen. De gegevens zijn afkomstig uit het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek (AVO) en het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS).

2. *Ontwikkeling in lidmaatschap tussen 1979 en 2007*

Het aandeel dat lid is van een vereniging is van 1979 tot 1995 toegenomen van 50 naar 70 procent. Sinds die tijd is het percentage leden weer enigszins afgenomen. In 2007 zijn ruim drie op de vijf mensen van 6 jaar en ouder in Nederland aangesloten bij een vereniging. Iets meer dan de helft hiervan is lid van één soort vereniging, terwijl de rest lid is van twee of meer soorten verenigingen.

Een op de drie is lid van een sportvereniging. Sportverenigingen zijn daarmee veruit het populairst. Deze populariteit is in de jaren '80 sterk toegenomen.

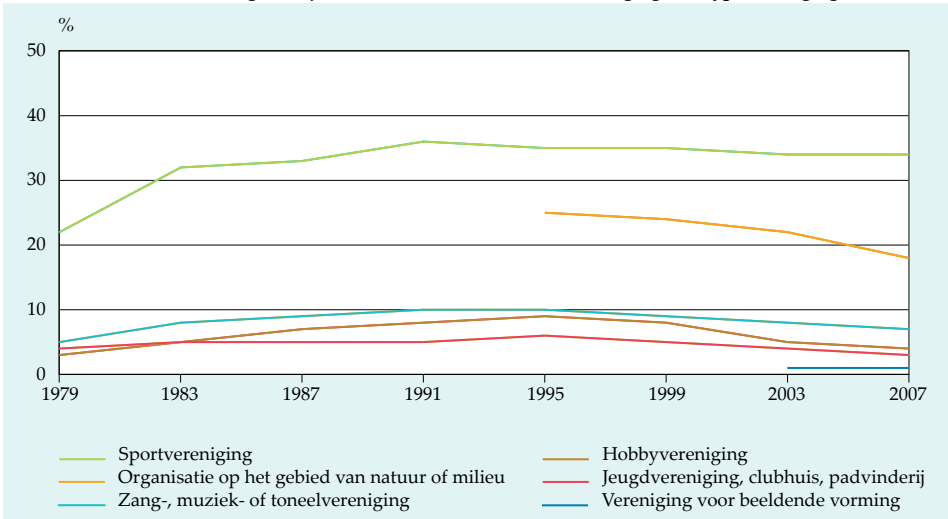
4.1 Aandeel van de bevolking van 6 jaar of ouder dat lid is van een vereniging, 1979-2007

Bron: CBS/SCP, AVO.

men om een piek te bereiken begin jaren '90. Sinds die tijd neemt het aandeel dat lid is van een sportvereniging geleidelijk af. Ook organisaties op het gebied van natuur of milieu hebben relatief veel leden. Bijna een op de vijf is lid van Greenpeace, Natuurmonumenten of een soortgelijke vereniging. Lidmaatschap van dergelijke verenigingen is sinds eind jaren '90 wel afgenomen.

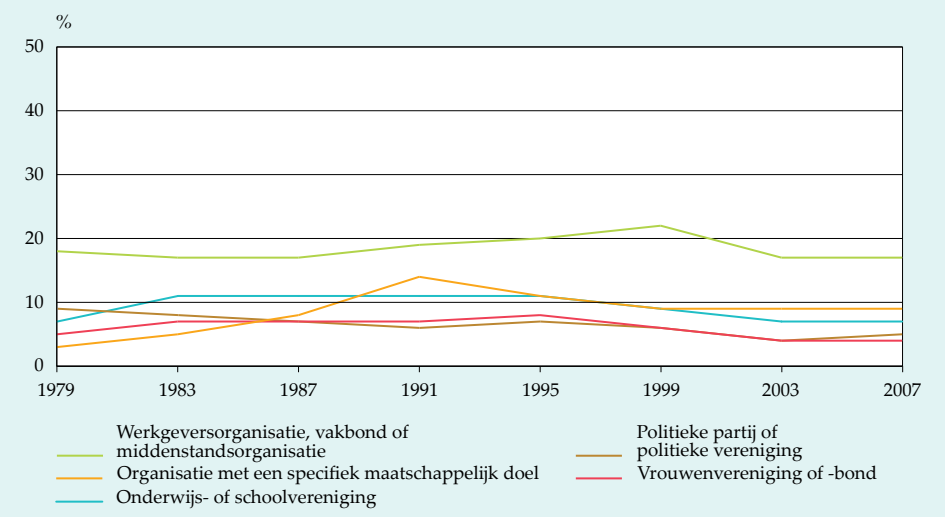
4.2 Aandeel van de bevolking van 6 jaar of ouder dat lid is van een vereniging naar type vereniging, 1979-2007

Bron: CBS/SCP, AVO.

Volwassenen zijn daarnaast met 17 procent in 2007 relatief vaak lid van een werkgeversorganisatie, vakbond of middenstandsorganisatie. Het aandeel dat lid is van dit soort organisaties fluctueert over de jaren heen. Andere organisaties zijn veel minder populair. Zo hebben politieke partijen en verenigingen hun ledenbestand over de jaren heen langzaam zien slinken, van 9 procent in 1979 tot 5 procent in 2007. De meest opvallende verandering heeft zich voorgedaan bij organisaties met een specifiek maatschappelijk doel, zoals actiegroepen, de Wereldwinkel en Amnesty International. Dit soort organisaties kwam sterk op in de jaren '80, maar is sinds begin jaren '90 steeds minder populair.

4.3 Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder lid is van een vereniging naar type vereniging, 1979–2007

Bron: CBS/SCP, AVO.

Tabel 4.1
Aandeel van de bevolking dat lid is van een vereniging naar type vereniging, 2007

	Totaal
	%
6 jaar of ouder	
Sportvereniging	34
Organisatie op het gebied van natuur of milieu	18
Zang-, muziek- of toneelvereniging	7
Hobbyvereniging	4
Jeugdvereniging, clubhuis, padvinderij	3
Vereniging voor beeldende vorming	1
18 jaar of ouder	
Werkgeversorganisatie, vakbond of middenstandsorganisatie	17
Organisatie met een specifiek maatschappelijk doel	9
Onderwijs- of schoolvereniging	7
Politieke partij of politieke vereniging	5
Vrouwenvereniging of -bond	4

Bron: CBS/SCP, AVO.

3. *Lidmaatschap naar achtergrondkenmerken*

Wie zijn er lid van verenigingen en organisaties? In deze paragraaf wordt nagegaan welke bevolkingsgroepen vaker lid zijn van verenigingen en organisaties en welke daar juist minder bij betrokken zijn. Eerder onderzoek heeft laten zien dat opleidingsniveau, leeftijd, religie, herkomst en geslacht van invloed zijn op het lidmaatschap van verenigingen (Bekkers en de Graaf, 2002; Gijsberts en Schmeets, 2008; Riele, 2009). Deze worden hier achtereenvolgens besproken, te beginnen bij de kenmerken die het meest samenhangen met lidmaatschap.

3.1 *Sociaal-economische en demografische kenmerken*

Opleiding

Uit verschillende bronnen komt naar voren dat hoogopgeleiden vaker dan laagopgeleiden lid zijn van een vereniging. Dit beeld wordt hier bevestigd. Van de laagst opgeleide volwassenen is 39 procent lid van een vereniging tegenover 76 procent van de hoogst opgeleide volwassenen. Vooral van organisaties op het gebied van natuur en milieu en organisaties met een specifiek maatschappelijk doel zijn hoogopgeleiden vaak lid. Laagopgeleiden zijn juist vaker aangesloten bij een vrouwenvereniging- of bond. Er zijn geen verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden bij zang-, muziek- of toneelverenigingen, hobbyverenigingen en jeugdverenigingen, clubhuizen of de padvinderij.

Tabel 4.2
Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat lid is van een vereniging naar type vereniging en opleiding, 2007

	Opleiding				
	Basis- onderwijs	Vbo	Mavo	Havo, vwo, mbo	Hbo, universiteit
	%				
Totaal	39	51	55	63	76
Sportvereniging	16	22	30	31	37
Organisatie op het gebied van natuur of milieu	9	13	17	19	35
Zang-, muziek- of toneelvereniging	5	7	6	7	7
Hobbyvereniging	4	5	4	4	4
Jeugdvereniging, clubhuis, padvinderij	1	1	1	2	2
Vereniging voor beeldende vorming	1	1	2	1	2
Werkgeversorganisatie, vakbond of middenstandsorganisatie	11	16	14	16	22
Organisatie met een specifiek maatschappelijk doel	2	3	5	7	20
Onderwijs- of schoolvereniging	3	3	5	8	11
Politieke partij of politieke vereniging	4	4	4	4	8
Vrouwenvereniging of -bond	5	6	3	3	2

Bron: CBS/SCP, AVO.

Bij kinderen speelt de opleiding van hun ouders een rol. Kinderen tussen de 6 en 12 jaar zijn vaker lid van een organisatie op het gebied van natuur of milieu en van een zang-, muziek- of toneelvereniging naarmate het opleidingsniveau van hun ouders hoger is. Van de kinderen met laag opgeleide ouders is 7 procent lid van een organisatie op het gebied van natuur of milieu, terwijl 6 procent lid is van een zang-, muziek- of toneelvereniging. Voor kinderen met hoog opgeleide ouders is dat respectievelijk 14 en 17 procent.

Leeftijd

Ook leeftijd hangt samen met lidmaatschap. Vooral jongeren zijn vaak lid van verenigingen. Vanaf 18 jaar neemt dit aandeel af om vanaf 35 jaar weer iets toe te nemen. De 65-plussers zijn echter weer minder vaak lid van een vereniging.

Jongeren zijn lid van andere verenigingen dan ouderen. Vooral sportverenigingen, maar ook onderwijs- of schoolverenigingen en jeugdverenigingen, clubhuizen en de padvinderij zijn populair onder jongeren. Niet alleen 18- tot 25-jarigen, maar ook 35- tot 45 jarigen zijn relatief vaak aangesloten bij een school- of onderwijsvereniging. Binnen de eerste groep volgen veel mensen zelf nog een opleiding. Binnen de tweede groep gaat het waarschijnlijk ook om ouders die betrokken zijn bij de school van hun kinderen. Bijna alle 35- tot 45-jarigen die lid zijn van een onderwijs- of schoolvereniging maken deel uit van een huishouden met kinderen.

Ouderen zijn juist vaker lid van organisaties op het gebied van natuur en

Tabel 4.3
Aandeel van de bevolking dat lid is van een vereniging naar type vereniging en leeftijd, 2007

	Leeftijd								
	6-11 jaar	12-17 jaar	18-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	75 jaar of ouder
	%								
Totaal	77	71	60	58	62	63	63	54	46
Sportvereniging	65	57	39	34	32	27	25	20	13
Organisatie op het gebied van natuur of milieu	11	8	7	13	21	25	25	24	22
Zang-, muziek- of toneelvereniging	13	13	6	4	4	6	9	10	8
Hobbyvereniging	4	6	2	2	3	4	6	8	6
Jeugdvereniging, clubhuis, padvinderij	9	10	4	2	1	1	1	1	1
Vereniging voor beeldende vorming	2	2	0	1	1	1	2	3	1
Werkgeversorganisatie, vakbond of middenstandsorganisatie	–	–	6	12	17	23	22	16	11
Organisatie met een specifiek maatschappelijk doel	–	–	6	9	10	10	10	7	5
Onderwijs- of schoolvereniging	–	–	15	6	10	6	4	4	2
Politieke partij of politieke vereniging	–	–	2	3	4	6	6	8	7
Vrouwenvereniging of -bond	–	–	1	1	2	2	6	9	12

Bron: CBS/SCP, AVO.

milieu, politieke partijen of verenigingen en van vrouwenverenigingen of -bonden. De laatste twee soorten verenigingen genieten onder 65-plussers de meeste aandacht.

Het aandeel dat aangesloten is bij een werkgeversorganisatie, vakbond of middenstandsorganisatie of dat lid is van een organisatie met een specifiek maatschappelijk doel neemt toe met leeftijd om vanaf 55 jaar weer af te nemen. Voor zang-, muziek- of toneelverenigingen, hobbyverenigingen en verenigingen voor beeldende vorming geldt dat lidmaatschap ervan eerst afneemt met leeftijd om op latere leeftijd weer toe te nemen.

Religie

Gereformeerden zijn vaker lid van een vereniging dan anders- of niet-gelovigen. Zij zijn oververtegenwoordigd bij onderwijs- of schoolverenigingen, politieke partijen of verenigingen, zang-, muziek- of toneelverenigingen en bij jeugdverenigingen, clubhuizen of de padvinderij. Islamieten zijn aan de andere kant relatief weinig lid van verenigingen. Bij organisaties op het gebied van natuur of milieu en bij zang-, muziek- of toneelverenigingen vormen zij de kleinste groep. Dat relatief weinig islamieten aangesloten zijn bij werkgeversorganisaties, vakbonden of middenstandsorganisaties, bij organisaties op het gebied van natuur of milieu en bij organisaties met een specifiek maatschappelijk doel komt voor een beperkt deel doordat zij gemiddeld lager opgeleid zijn.

Het percentage zonder geloofsovertuiging dat lid is van een vrouwenvereniging of -bond ligt erg laag. Dit zou erop kunnen wijzen dat dit soort verenigingen vaak georganiseerd is rond een bepaalde religie. Mensen met een 'ander' geloof zijn vaker dan islamieten, rooms-katholieken, Nederlands hervormden en mensen zonder geloofsovertuiging lid van een organisatie met een specifiek maatschappelijk doel. Religie speelt geen rol bij het lidmaatschap van verenigingen voor beeldende vorming.

Herkomst

Autochtonen zijn met 66 procent vaker lid van een vereniging of organisatie dan westerse allochtonen (56 procent) en vooral niet-westerse allochtonen. Van deze laatste groep is slechts 39 procent aangesloten bij een vereniging. Het lage aandeel niet-westerse leden kan voor een klein deel toegeschreven worden aan hun gemiddeld lagere opleidingsniveau.

Niet-westerse allochtonen zijn van vrijwel alle soorten verenigingen minder vaak lid dan autochtonen, met uitzondering van onderwijs- of schoolverenigingen. Niet-westerse allochtonen zijn ook minder vaak dan westerse allochtonen lid van organisaties op het gebied van natuur en milieu, van organisaties met een specifiek maatschappelijk doel, van vrouwenverenigingen of -bonden en van sportverenigingen. Westerse allochtonen zijn op

hun beurt minder vaak dan autochtonen lid van onderwijs- of schoolverenigingen, van vrouwenverenigingen of -bonden, van zang-, muziek- of toneelverenigingen, van sportverenigingen en van jeugdverenigingen, clubhuizen of de padvinderij. Bij verenigingen voor beeldende vorming speelt herkomst geen rol.

Tabel 4.4
Aandeel van de bevolking dat lid is van een vereniging naar type vereniging, religie, herkomst, 2007

	Religie ¹⁾						Herkomst		
	geen	RK	Ned. Herv.	Geref.	Islam	anders	autoch- toon	w. alloch- toon	nw. alloch- toon
	%								
Totaal	60	61	60	69	32	61	66	56	39
6 jaar of ouder									
Sportvereniging	36	36	32	34	20	24	36	29	23
Organisatie op het gebied van natuur of milieu	19	17	19	22	2	24	20	18	5
Zang-, muziek- of toneelvereniging	5	8	11	14	2	8	8	5	4
Hobbyvereniging	4	5	6	4	1	4	5	3	2
Jeugdvereniging, clubhuis, padvinderij	3	2	4	7	1	2	3	1	1
Vereniging voor beeldende vorming	1	1	1	2	1	1	1	1	1
18 jaar of ouder									
Werkgeversorganisatie, vakbond of middenstandsorganisatie	17	16	17	18	12	21	17	16	11
Organisatie met een specifiek maatschappelijk doel	10	6	7	12	4	15	9	8	5
Onderwijs- of schoolvereniging	6	5	7	22	5	9	7	4	5
Politieke partij of politieke vereniging	4	4	6	14	1	7	5	4	2
Vrouwenvereniging of -bond	1	5	7	8	2	4	4	2	2

Bron: CBS/SCP, AVO.

¹⁾ Religie is in het AVO 2007 gemeten met de volgende vraag: "Tot welke kerk of welke groepering op levensbeschouwelijke grondslag rekent u zichzelf hoofdzakelijk?". Hierbij zijn de volgende antwoordcategorieën onderscheiden: 'nederlands hervormd', 'gereformeerd', 'rooms-katholiek', 'humanistisch', 'islamitisch', 'andere kerk of groepering op levensbeschouwelijke grondslag' en 'geen'. In de tabel en analyses zijn de categorieën 'humanistisch' en 'andere kerk of groepering op levensbeschouwelijke grondslag' samengevoegd tot de categorie 'anders'.

Geslacht

Mannen zijn vaker lid van een vereniging dan vrouwen, met 65 tegen 59 procent. De grootste verschillen vinden we terug bij sportverenigingen en werkgeversorganisaties, vakbonden en middenstandsorganisaties. Bij andere verenigingen zijn de verschillen kleiner. Mannen en vrouwen zijn naar verhouding even vaak lid van een onderwijs- of schoolvereniging en van een jeugdvereniging, clubhuis of de padvinderij.

Werk en inkomen

Verondersteld kan worden dat werkenden vaker lid zijn van werkgeversorganisaties, vakbonden of middenstandsorganisaties dan degenen die niet of maar weinig uren per week werken. Het aandeel leden neemt inderdaad

Tabel 4.5
Aandeel van de bevolking dat lid is van een vereniging naar type vereniging en geslacht, 2007

	Geslacht	
	man	vrouw
	%	
Totaal	65	59
6 jaar of ouder		
Sportvereniging	37	31
Organisatie op het gebied van natuur of milieu	18	19
Zang-, muziek- of toneelvereniging	6	9
Hobbyvereniging	5	4
Jeugdvereniging, clubhuis, padvinderij	3	3
Vereniging voor beeldende vorming	1	2
18 jaar of ouder		
Werkgeversorganisatie, vakbond of middenstandsorganisatie	21	12
Organisatie met een specifiek maatschappelijk doel	7	10
Onderwijs- of schoolvereniging	7	7
Politieke partij of politieke vereniging	6	4
Vrouwenvereniging of -bond	1	6

Bron: CBS/SCP, AVO

toe met het aantal uren dat men betaald werk verricht. In de groep die minder dan 20 uur per week betaald werk verricht is 12 procent aangesloten bij een werkgeversorganisatie, vakbond of middenstandsorganisatie. In de groep die tussen de 20 en 28 uur werkt is dat 16 procent, terwijl zij die 28 uur of meer per week betaald werk verrichten met 22 procent het vaakste lid zijn. Mensen die geen betaald werk verrichten zijn echter net zo vaak aangesloten bij een werkgeversorganisatie, vakbond of middenstandsorganisatie als mensen die minder dan 20 uur per week betaald werk verrichten.

Het lidmaatschap van een vereniging kost doorgaans geld. Daarom kan verwacht worden dat het inkomen van mensen mede bepaalt of men lid wordt van een vereniging of niet. Inkomen blijkt inderdaad bij de meeste verenigingen – behalve bij hobbyverenigingen en verenigingen voor beeldende kunst – een rol te spelen. Voor bijna alle verenigingen geldt dat naarmate het besteedbaar huishoudinkomen hoger ligt, de kans toeneemt dat men lid is van de desbetreffende vereniging. Alleen voor vrouwenverenigingen en -bonden geldt een omgekeerde relatie. Dat personen met een laag inkomen vaker dan de hoge inkomens aangesloten zijn bij vrouwenverenigingen en -bonden komt doordat zich in de eerste groep veel laag opgeleide oudere vrouwen bevinden die vaker lid zijn van dit soort organisaties.

3.2 Woonomgeving

Stedelijkheid buurt

Voor de meeste verenigingen geldt dat mensen er vaker lid van zijn naar-

mate de stedelijkheid van de buurt waarin men woont afneemt. Organisaties met een specifiek maatschappelijk doel vormen hierop een uitzondering: in zeer sterk stedelijke buurten zijn mensen vaker lid van dit soort organisaties dan in minder verstedelijkte buurten. Dat in zeer sterk stedelijke buurten relatief veel hoogopgeleiden wonen speelt hier geen rol bij. Het lidmaatschap van werkgeversorganisaties, vakbonden of middenstandsorganisaties en van organisaties op het gebied van natuur of milieu hangt niet samen met stedelijkheid van de buurt.

Tabel 4.6
Aandeel van de bevolking dat lid is van een vereniging naar type vereniging en stedelijkheid buurt, 2007

	Stedelijkheid buurt				
	zeer sterk stedelijk	sterk stedelijk	matig stedelijk	weinig stedelijk	niet stedelijk
	%				
6 jaar of ouder					
Sportvereniging	29	30	36	37	38
Organisatie op het gebied van natuur of milieu	18	19	19	20	17
Zang-, muziek- of toneelvereniging	6	6	7	8	11
Hobbyvereniging	3	4	5	5	5
Jeugdvereniging, clubhuis, padvinderij	2	2	2	3	4
Vereniging voor beeldende vorming	2	1	1	1	2
18 jaar of ouder					
Werkgeversorganisatie, vakbond of middenstandsorganisatie	16	17	16	17	17
Organisatie met een specifiek maatschappelijk doel	13	9	8	7	7
Onderwijs- of schoolvereniging	6	6	6	7	10
Politieke partij of politieke vereniging	5	4	4	5	7
Vrouwenvereniging of -bond	2	2	3	5	7

Bron: CBS/SCP, AVO.

Van 1997 tot en met 2008 is in het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) de volgende vraag gesteld: 'Neemt [u] / [uw kind] minstens 1 keer per maand actief deel aan activiteiten van een of meer verenigingen?'. Op grond van deze vraag is nagegaan wat het aandeel personen van 6 jaar of ouder is dat in de jaren 1999, 2003 en 2007 (i.e. de jaren waarin tevens het Aanvullend Voorzieningsgebruik Onderzoek (AVO) is afgenomen) minstens een keer per maand actief is geweest in verenigingsverband. Deze cijfers zijn gecombineerd met cijfers over het aandeel leden uit het AVO om zo te komen tot een schatting van het aandeel actieve leden. Zo was in 1999 69 procent van alle personen van 6 jaar of ouder lid van een vereniging, terwijl 48 procent minimaal 1 keer per maand actief was in verenigingsverband. Hieruit kan worden afgeleid dat $(48/69) \cdot 100 = 70$ procent in 1999 actief lid was.

4. Actieve deelname in verenigingen

Lidmaatschap van een vereniging betekent niet automatisch dat men ook actief is binnen een vereniging. In 2007 is driekwart van alle personen van 6 jaar of ouder die aangesloten zijn bij een vereniging ook daadwerkelijk minimaal een keer per maand actief binnen een vereniging. Dit percentage is de afgelopen jaren iets toegenomen, van 70 procent in 1999 naar 73 procent in 2003 tot 74 procent in 2007.

Tabel 4.7
Aandeel leden van 6 jaar of ouder dat actief is binnen een vereniging naar geslacht, leeftijd, opleiding¹⁾ en herkomst, 2007

	Actief lid		Actief lid
	%		%
Totaal	74	Opleiding	
Geslacht		Basisonderwijs	70
Man	74	Vbo	76
Vrouw	74	Mavo	81
		Havo, vwo, mbo	67
Leeftijd		Hbo, universiteit	62
6–11 jaar	100	Herkomst	
12–17 jaar	95	Autochtoon	73
18–24 jaar	80	Westerse allochtoon	75
25–34 jaar	63	Niet-westerse allochtoon	76
35–44 jaar	63		
45–54 jaar	65		
55–64 jaar	65		
65–74 jaar	84		
75 jaar of ouder	77		

Bron: CBS/SCP, AVO; CBS, POLS.

¹⁾ Gegevens over opleiding hebben betrekking op volwassenen.

Of leden ook daadwerkelijk actief zijn binnen een vereniging, is afhankelijk van leeftijd en opleiding. Vooral leeftijd speelt een belangrijke rol. Zo zijn nagenoeg alle jongeren die aangesloten zijn bij een vereniging ook actief lid, terwijl oudere leden veel vaker passief lid zijn. Hoogopgeleiden blijken vaker passief lid dan lager opgeleiden. Dit kan voor een deel verklaard worden door het soort verenigingen waar deze groepen lid van zijn. Jongeren zijn bijvoorbeeld vaak lid van een sportvereniging, terwijl hoog opgeleiden vaker lid zijn van een organisatie op het gebied van natuur of milieu. De eerste soort vereniging zal eerder uitnodigen tot actief lidmaatschap dan de tweede soort.

5. Conclusie

Ruim drie op de vijf mensen van 6 jaar of ouder in Nederland is in 2007 lid van een vereniging. Mannen, jongeren, hoog-opgeleiden en autochtonen

zijn relatief vaak lid. Niet alle leden zijn ook actieve leden. Jonge en lager opgeleide leden zijn naar verhouding vaker actief lid. Dit komt deels door het soort vereniging waar zij lid van zijn. Zo zijn jongeren bijvoorbeeld vaker lid van een sportvereniging, een type vereniging dat al snel tot actief lidmaatschap uitnodigt.

Het aandeel dat aangesloten is bij een vereniging is in de jaren '80 van de afgelopen eeuw toegenomen, maar neemt sinds halverwege de jaren '90 weer langzaam af. Bij de meeste soorten verenigingen heeft zich in de jaren '90 een daling ingezet voor wat betreft het aandeel dat lid is. De populariteit van politieke partijen en verenigingen neemt echter al sinds langere tijd af. Bij werkgeversorganisaties, vakbonden en middenstandsorganisaties lijkt er eerder sprake van een fluctuatie in populariteit over de jaren heen dan van een structurele stijging of daling.

Sportverenigingen zijn het populairst: een op de drie mensen van 6 jaar of ouder in Nederland is in 2007 lid van een sportvereniging. Ook zijn relatief veel mensen aangesloten bij een organisatie voor natuur of milieu en bij een werkgeversorganisatie, vakbond of middenstandsorganisatie. Andere soorten verenigingen zijn minder populair. Voor de meeste soorten verenigingen geldt dat hoogopgeleiden, autochtonen, gereformeerden, mensen met een hoog inkomen en mensen die in weinig verstedelijkte buurten wonen er vaker lid van zijn. Ook leeftijd speelt een rol, vooral in het soort vereniging waar mensen lid van zijn. Zo worden sportverenigingen vooral bevolkt door jongeren, terwijl organisaties op het gebied van natuur of milieu wat oudere mensen meer aanspreken. Politieke partijen of verenigingen en vrouwenverenigingen of -bonden kennen voornamelijk oudere leden.

Literatuur

Bekkers, R. en N. D. de Graaf (2002). Verschuivende achtergronden van verenigingsparticipatie in Nederland. *Mens en Maatschappij*, 77 (4), 338–360.

Gijsberts, M. en H. Schmeets (2008). Sociaal-culturele oriëntatie en maatschappelijke participatie. In: *Jaarrapport Integratie 2008*. Den Haag/Heerlen: CBS, 201–221.

Riele, S. te (2009). Religie en de sociaal-culturele integratie van allochtone groepen. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*. Den Haag/Heerlen: CBS, 117–128.

Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon en Schluster.

5. Vrijwilligerswerk

Koos Arts en Saskia te Riele

1. Inleiding

Vrijwilligerswerk wordt wel gezien als een van de belangrijkste indicatoren van sociale samenhang (Putnam, 2000, Knulst en Van Eijck, 2003). Het gaat immers om mensen die zich belangeloos, dus niet beroepsmatig, inzetten voor anderen. Daarbij wordt er vanuit gegaan dat dit eerder zal gebeuren als er ook sprake is van vertrouwen in andere mensen (Uslaner, 1999). Volgens de definitie die in 1982 is vastgesteld door de Interdepartementale Commissie Vrijwilligersbeleid, is vrijwilligerswerk ‘werk dat in enig georganiseerd verband onverplicht en onbetaald wordt verricht ten behoeve van anderen of de samenleving’. Het gaat bij vrijwilligerswerk dus in de eerste plaats om participatie in organisaties. Vrijwilligerswerk heeft daarnaast ook een sociale functie. Binnen organisaties en verenigingen kunnen immers sociale contacten ontstaan en sociale netwerken worden opgebouwd (Bekkers en Boezeman, 2009). Dit kunnen bovendien contacten buiten de directe kring van familie en vrienden zijn. Juist via deze zogenaamde zwakke bindingen worden bruggen naar andere sociale netwerken gevormd. Deze contacten zijn daarmee belangrijk voor de sociale samenhang in de samenleving en dienen als hulpbron voor individuen (Granovetter, 1973). Ten slotte wordt vrijwilligerswerk ook wel gezien als vorm van politieke participatie, omdat het vaak ook gaat om burgers die zich inzetten voor de publieke zaak. Bovendien zijn veel organisaties zoals vakbonden, politieke partijen, milieu- en mensenrechtenorganisaties, gesprekspartner van bestuurders en vormen zo een communicatiekanaal tussen burger en politiek (ABS, 2004).

In deze bijdrage geven we een beschrijving van het vrijwilligerswerk in Nederland: welke trends zijn er in het aandeel vrijwilligers en voor welke organisaties wordt vrijwilligerswerk gedaan? Wie doen vrijwilligerswerk en hoeveel tijd besteden zij daaraan? Wat is het aandeel van vrijwilligerswerk op het totale arbeidsvolume? Hiervoor maken we gebruik van twee bronnen, namelijk het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) en de Enquête Beroepsbevolking (EBB). Deze worden in de volgende paragraaf nader beschreven.

2. *Operationalisaties van vrijwilligerwerk*

Vrijwilligerswerk wordt in verschillende bronnen anders geoperationaliseerd en vastgesteld. Dit levert uiteenlopende schattingen op van het aandeel vrijwilligers in de bevolking (Dekker, De Hart en Faulk, 2007). Een eerste manier is om te vragen of iemand vrijwilligerswerk doet. Dit wordt bijvoorbeeld in de EBB gedaan en levert voor volwassenen in 2009 een aandeel vrijwilligers van bijna 26 procent op. Dit percentage is vergelijkbaar met andere bronnen waarin ook gevraagd wordt of mensen vrijwilligerswerk doen, zoals het Survey Integratie Minderheden, waar 29 procent van de autochtonen in 2006 deze vraag met 'ja' beantwoordde (Gijsberts en Schmeets, 2008) en Culturele Veranderingen, waar het om 28 procent ging in 2008. Het aandeel vrijwilligers komt volgens de EBB iets lager uit wanneer alleen vrijwilligers worden meegenomen die in een vervolgvraag aangeven dat zij dit voor een organisatie of vereniging doen. Met deze operationalisatie komt het aandeel vrijwilligers uit op 22 procent in 2009. Mogelijk geeft een deel van degenen die zeggen vrijwilligerswerk te doen eigenlijk informele hulp (Bekkers en Boezeman, 2009).

Mensen kunnen echter ook maatschappelijk actief zijn zonder dat zij zich op het moment van het vraaggesprek als vrijwilliger zien, bijvoorbeeld omdat zij zich maar af en toe, niet op regelmatige basis of niet het hele jaar door inzetten. Bovendien is het mogelijk dat niet alle vormen van vrijwillige inzet altijd als vrijwilligerswerk worden gezien. Een ouder die iets voor de school of de sportvereniging van de kinderen doet of iemand die actief is binnen een hobbyvereniging, bijvoorbeeld, beschouwt zich misschien niet altijd als vrijwilliger. Om ook deze groep maatschappelijk actieven te identificeren, wordt in het POLS aan respondenten gevraagd of zij zich in het afgelopen jaar minstens één keer onbetaald hebben ingezet voor organisaties en verenigingen op een aantal verschillende gebieden. Dit levert een veel groter aandeel vrijwilligers op van 42 procent in 2008. Dit aandeel is vergelijkbaar met dat in het onderzoek 'Geven in Nederland', waar ook wordt gevraagd naar vrijwilligerswerk voor één of meer organisaties in de afgelopen twaalf maanden (Bekkers en Boezeman, 2009).

In deze bijdrage wordt van zowel de EBB als het POLS gebruik gemaakt: beide afbakeningen van maatschappelijke inzet zijn immers relevant en een vergelijking kan inzichtelijk maken hoeveel vrijwilligers er gemiddeld op jaarbasis zijn en hoeveel mensen zich in het afgelopen jaar wel eens hebben ingezet en dus toch (incidenteel) maatschappelijk actief zijn. Bovendien hebben beide bronnen elk hun sterke punten. Zo wordt in het POLS gedetailleerd gevraagd naar het soort vrijwilligerswerk dat mensen doen, terwijl

in de EBB het aantal respondenten, met jaarlijks gemiddeld 80 duizend in de periode 2001–2009, veel groter is dan in het POLS, dat op gemiddeld 4 duizend respondenten per jaar betrekking heeft. Daardoor kan met behulp van de EBB zowel de omvang van het vrijwilligerswerk als het aantal uren dat daarmee is gemoeid nauwkeuriger worden geschat. Bovendien kan met de EBB het vrijwilligerswerk worden gerelateerd aan de actuele arbeidsmarktpositie van de respondent, omdat voor beide wordt uitgegaan van de situatie op het moment van het vraaggesprek.

De informatie over de uren vrijwilligerswerk in de EBB wordt aangevuld met extra gegevens uit het POLS. Dan wordt echter alleen gekeken naar de vrijwilligers die aangeven ook in de afgelopen vier weken actief te zijn geweest. Deze afbakening levert voor 2008 24 procent vrijwilligers op en is vergelijkbaar met de resultaten van de EBB. In beide bronnen wordt uitgegaan van de bevolking van 18 jaar of ouder.

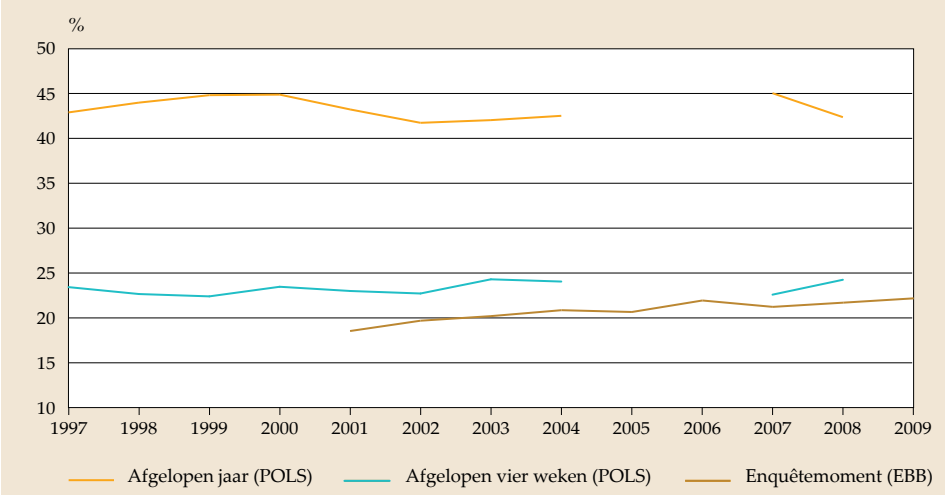
3. *Trends in vrijwilligerswerk*

3.1 *Aandeel vrijwilligers*

Al enige jaren zijn er zorgen over een mogelijke daling van het aantal vrijwilligers in Nederland. Organisaties geven aan dat zij moeilijk aan vrijwilligers kunnen komen en bijna 40 procent ervaart een tekort (Devilee, 2005). Vooral vrijwilligers voor zorgorganisaties zouden moeilijk te vinden zijn. Het aandeel vrijwilligers lijkt volgens sommige onderzoeken vanaf midden jaren negentig inderdaad af te nemen (Dekker, De Hart en Faulk, 2007). Anderen suggereren echter dat dit aandeel eerder stabiel blijft (Bekkers en Boezeman, 2009). Al met al concluderen Dekker en De Hart (2009) dat er geen sprake is van een substantiële neerwaartse trend.

Ook volgens de EBB en het POLS is er geen indicatie dat het vrijwilligerswerk daalt. Het aandeel volwassenen dat zich in het afgelopen jaar minstens één keer onbetaald heeft ingezet voor een organisatie of vereniging, schommelt vanaf 1997 rond de 43 procent. In 2008 ging het om ruim 42 procent. Zo'n 24 procent had zich ook in de afgelopen vier weken als vrijwilliger ingezet. Het aandeel volwassenen dat zichzelf als vrijwilliger beschouwt op het moment van het vraaggesprek en onbetaalde werkzaamheden verricht voor een organisatie of instelling, ligt gemiddeld over de afgelopen tien jaar op 21 procent. In 2009 ging het om ruim 22 procent, in 2001 was dat bijna 19 procent. Het aandeel vrijwilligers is volgens deze afbakening dus toegenomen in de periode 2001–2009, zij het niet jaarlijks. Vooral tot en met 2006 kan een stijging worden geconstateerd, daarna lijkt het aandeel vrijwilligers zich te stabiliseren.

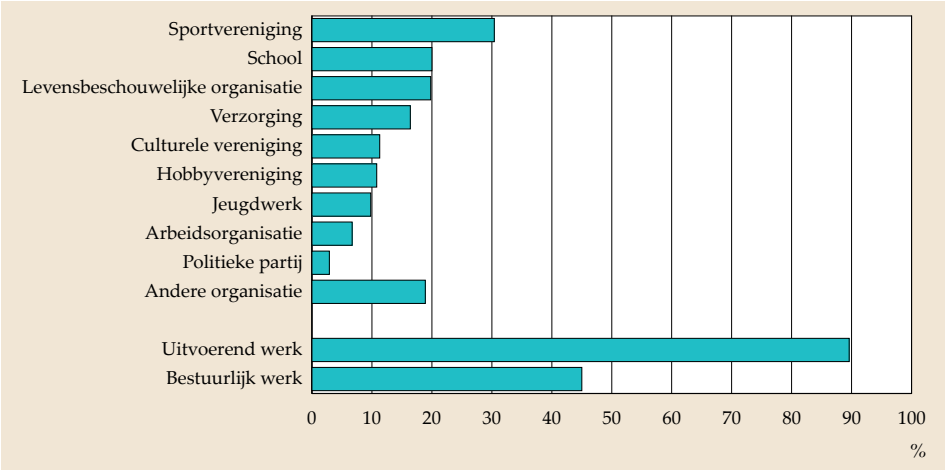
5.1 Aandeel vrijwilligers onder de bevolking van 18 jaar of ouder, actief in afgelopen jaar, afgelopen 4 weken en op moment enquête, 1997–2009

Bron: CBS, POLS en EBB.

De meeste vrijwilligers zetten zich in voor sportverenigingen, namelijk 30 procent van alle vrijwilligers die in het afgelopen jaar actief zijn geweest. Ook voor scholen en levensbeschouwelijke organisaties zijn zij naar verhouding vaak actief. Voor beide soorten organisaties gaat het om een vijfde van de vrijwilligers. In de aandelen vrijwilligers die voor de verschillende organisaties actief zijn, is sinds 1997 weinig veranderd. Uitzondering hier-

5.2 Vrijwilligers ¹⁾ van 18 jaar of ouder naar soort organisatie en soort vrijwilligerswerk, 1997/2008

Bron: POLS.

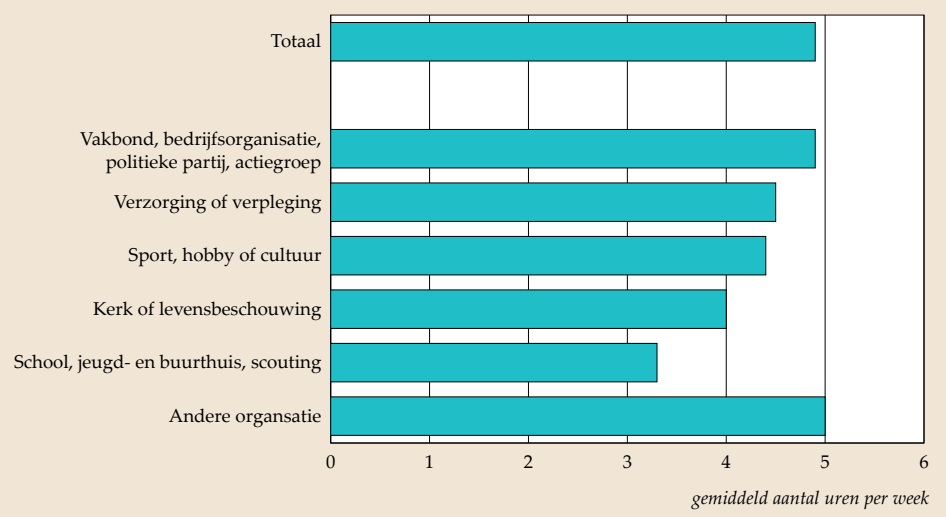
¹⁾ Het afgelopen jaar ten minste één keer actief.

op zijn arbeidsorganisaties en vakbonden. Hiervoor was vijf procent van de vrijwilligers actief in 2008; in 1997 was dat nog negen procent. Binnen vrijwilligerswerk zijn bestuurlijke en uitvoerende taken te onderscheiden. Desgevraagd doen negen van de tien vrijwilligers uitvoerend werk. Dit aandeel is stabiel sinds 1997. Dit geldt echter niet voor het bestuurlijke werk. Tot 2002 deed ruim 48 procent bestuurlijk werk. Daarna nam dit af tot 41 procent in 2008. Gemiddeld over de periode 1997/2008 doet 45 procent van de vrijwilligers bestuurlijk werk. Ongeveer een derde van de vrijwilligers doet zowel uitvoerend als bestuurlijk werk. In 1997 was dat 38 procent en in 2008 nog 32 procent. Deze afname komt doordat steeds minder vrijwilligers bestuurlijk werk doen.

3.2 Uren vrijwilligerswerk

Het gevoel van een tekort aan vrijwilligers kan ook ontstaan doordat vrijwilligers minder tijd aan deze activiteiten zijn gaan besteden. Tussen 2001 en 2009 is het gemiddelde aantal uren vrijwilligerswerk per week inderdaad licht afgenomen: van 5,2 uur in 2001 tot 4,9 uur in 2009. Vrijwilligers voor de vakbond en in de politiek zijn de meeste uren per week actief, samen met vrijwilligers in “andere organisaties”. Vrijwilligers die actief zijn voor school, jeugd- en buurthuis en scouting doen dit gemiddeld de minste uren. Uit het POLS blijkt dat binnen deze groep vooral vrijwilligers voor scholen minder tijd aan vrijwilligerswerk besteden, met gemiddeld ruim 2 uur per week. Vrijwilligers in het jeugdwerk zijn daarentegen bijna 5 uur per week actief.

5.3 Gemiddeld aantal uren vrijwilligerswerk per type organisatie, 2009

Bron: CBS, EBB.

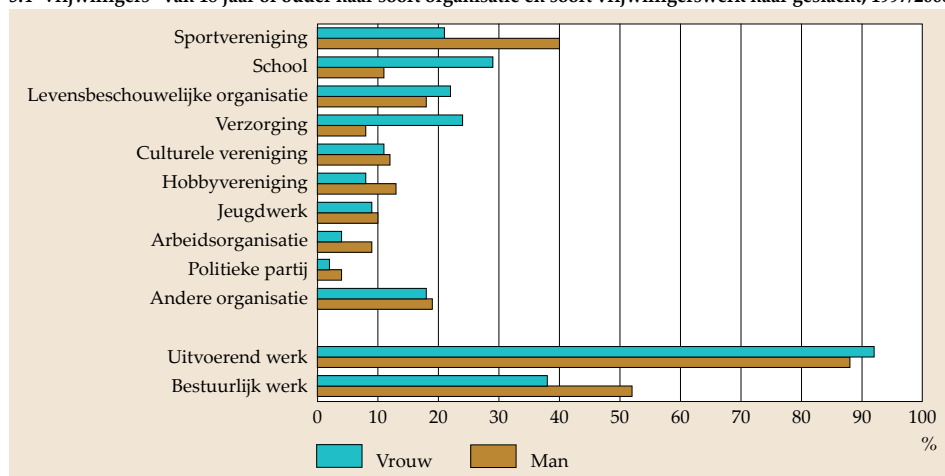
Er is weinig verschil in de tijd die aan uitvoerend en aan bestuurlijk werk wordt besteed, met respectievelijk 3,9 en 3,7 uur per week. Dat het aantal uren van beide groepen lager is dan van alle vrijwilligers samen, komt doordat een derde van de vrijwilligers zowel uitvoerend als bestuurlijk werk verricht. Vrijwilligers die beide activiteiten doen, besteden daar gemiddeld meer dan acht uur per week aan.

4. Wie doen vrijwilligerswerk: achtergrondkenmerken

4.1 Mannen en vrouwen

Er zijn maar weinig verschillen tussen mannen en vrouwen in het aandeel dat in een jaar tijd actief is geweest als vrijwilliger. Bij beide is dit rond de 42 procent. Als het gaat om het moment van het vraaggesprek is er een gering verschil: 23 procent van de vrouwen en 22 procent van de mannen is vrijwilliger. Duidelijkere verschillen zijn er in het soort organisatie waarvoor vrijwilligers werken. Vrouwelijke vrijwilligers zijn bijna drie keer zo vaak actief voor een school of in de verzorging als mannelijke vrijwilligers. Mannen zijn juist veel vaker actief voor sportverenigingen, een arbeidsorganisatie of een politieke partij. Ook doen zij vaker bestuurlijk werk: ruim de helft van de mannelijke vrijwilligers doet dat, van de vrouwen iets minder dan vier van de tien. Vrouwen doen daarentegen iets vaker uitvoerend werk.

5.4 Vrijwilligers¹⁾ van 18 jaar of ouder naar soort organisatie en soort vrijwilligerswerk naar geslacht, 1997/2008

Bron: CBS, POLS.

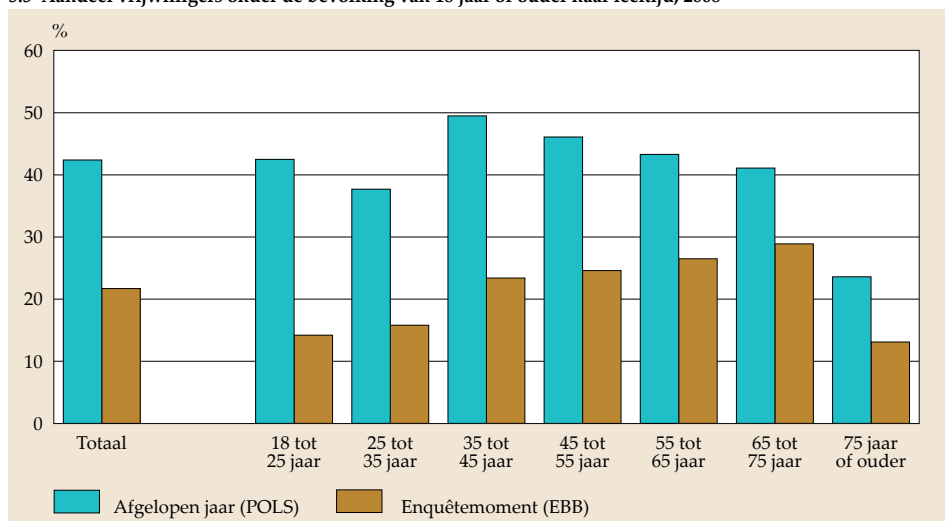
¹⁾ Het afgelopen jaar ten minste één keer actief.

4.2 Leeftijd

Diverse vrijwilligersorganisaties geven te kennen dat zij meer mensen jonger dan vijftig bij hun organisatie zouden willen betrekken (Devilee, 2005). Verschillende studies laten zien dat het aandeel vrijwilligers inderdaad vrij klein is onder jongeren en juist groot is in de hogere leeftijdsgroepen. Bovendien is de groep vrijwilligers aan het vergrijzen (Knulst en Van Eijck, 2003; Carabain, 2009). Dit blijkt ook als gekeken wordt naar de respondenten die zichzelf op het moment van het vraaggesprek als vrijwilliger beschouwen. De gemiddelde leeftijd van deze vrijwilligers is opgelopen van 47,7 jaar in 2001 tot 49,6 jaar in 2009. Bovendien neemt het aandeel vrijwilligers toe met de leeftijd. Dit aandeel is met bijna drie van de tien het grootst onder de 65- tot 75-jarigen.

Het beeld ziet er echter anders uit bij degenen die zich in het afgelopen jaar hebben ingezet voor een vereniging of organisatie. Dan is het aandeel dat maatschappelijk actief is juist vooral groot in de groep van 35 tot 45 jaar en neemt dit vervolgens met de leeftijd weer af. Door de jaren heen zet bijna de helft van de 35–45-jarigen zich wel eens voor een organisatie in. Dit suggereert dat ook deze groep maatschappelijk betrokken is, ondanks dat zij zich minder vaak als vrijwilliger beschouwen en waarschijnlijk minder vaak structureel actief zijn. Deze groep zet zich vooral in op gebieden die bij hun levensfase passen, zoals voor een school of voor een sportvereniging. Vooral mensen met kinderen doen dit.

5.5 Aandeel vrijwilligers onder de bevolking van 18 jaar of ouder naar leeftijd, 2008

Bron: CBS, POLS en EBB.

Ook jongeren tot 25 jaar doen nauwelijks minder vrijwilligerswerk dan degenen in de hogere leeftijdsgroepen als het gaat om activiteiten in het afgelopen jaar. Gemiddeld over de periode 1997/2008 doet zowel van de jongeren als van de 25-plussers 43 procent wel eens vrijwilligerswerk.

Jongere vrijwilligers zetten zich vaker in voor sportverenigingen. Daarnaast zijn zij relatief vaak actief voor organisaties op het gebied van jeugdwerk. In de hogere leeftijdsgroepen zijn vrijwilligers naar verhouding juist vaak actief voor organisaties op het gebied van zorg en van levensbeschouwing of de kerk. Jonge vrijwilligers doen minder vaak bestuurlijk werk: van hen doet rond een op de drie dat tegenover de helft van de vrijwilligers van 45 tot 75 jaar.

4.3 Opleidingsniveau, religie en herkomst

Andere persoonskenmerken die samenhangen met vrijwilligerswerk zijn opleidingsniveau, religie en herkomst. De hoogst opgeleiden doen ruim twee keer zo vaak wel eens vrijwilligerswerk als degenen met alleen basis-onderwijs: 54 tegenover 23 procent. Laagopgeleiden typeren zich ook minder vaak als vrijwilliger op het moment van het vraaggesprek, met 12 procent tegen 29 procent van de hoogopgeleiden.

Hoog opgeleide vrijwilligers zijn vaker actief voor school, sport en vakbond, terwijl lager opgeleide vrijwilligers juist eerder in de verzorging actief zijn. Bovendien doen van de vrijwilligers de hoogst opgeleiden vaker bestuurlijk werk, met ongeveer de helft van de hoger opgeleiden, tegenover een derde van de lager opgeleiden. Dit beeld verandert niet als rekening wordt gehouden met verschillen in de samenstelling van deze groepen in termen van leeftijd en geslacht.

Ook kerkelijken, degenen die een geloof aanhangen, doen naar verhouding vaak vrijwilligerswerk. Van hen doet 45 procent dit, tegenover 39 procent van de niet-kerkelijken. Bovendien is het aandeel vrijwilligers vooral groot onder frequente bezoekers van religieuze bijeenkomsten. Dit aandeel loopt op van 34 procent onder degenen die nooit naar de kerk gaan, inclusief degenen die niet gelovig zijn, tot 62 procent bij wekelijks kerkbezoek. Iets meer dan de helft van de protestantse gelovigen is actief in georganiseerd verband. Katholieken nemen met 43 procent een middenpositie in, terwijl moslims met ruim een kwart juist het minst vaak vrijwilligerswerk doen (Schmeets, Van Herten en Frenken, 2009, zie ook hoofdstuk 13).

Hiermee samenhangend blijkt dat ook niet-westerse allochtonen weinig vrijwilligerswerk doen. Minder dan drie van de tien van hen heeft in een jaar tijd vrijwilligerswerk gedaan, tegenover meer dan vier van de tien van de autochtonen. Op het moment van het vraaggesprek beschouwt 10 procent van de niet-westerse allochtonen en 24 procent van de autochtonen

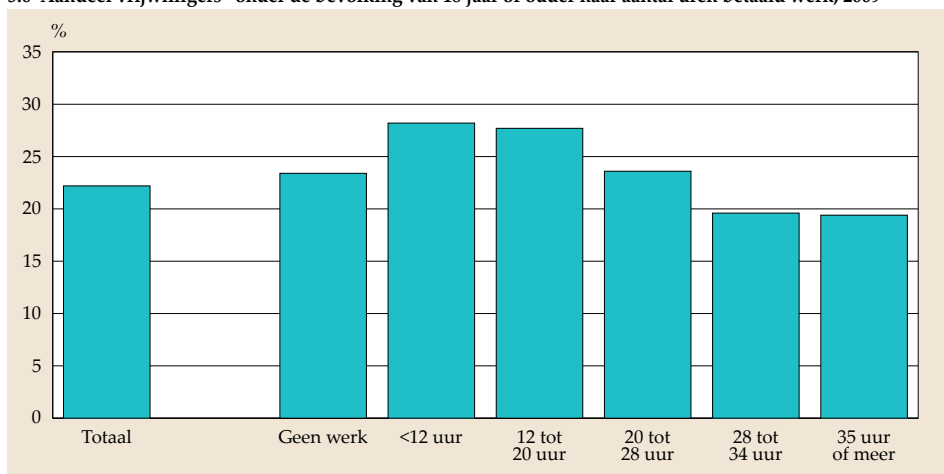
zich als vrijwilliger. Het opleidingsniveau en de leeftijdssamenstelling van de groepen niet-westerse allochtonen en autochtonen vormen nauwelijks een verklaring voor de gevonden verschillen in de deelname aan vrijwilligerswerk.

Autochtone vrijwilligers zijn vaker actief in zorg, sport- en hobbyverenigingen, niet-westers allochtone vrijwilligers juist vaker in jeugdwerk en levensbeschouwelijke organisaties, de kerk of de moskee. Niet-westers allochtone vrijwilligers doen daarnaast minder vaak dan autochtonen bestuurlijk werk, terwijl zij even vaak uitvoerende taken doen.

4.4 Werk en uitkering

Contacten op het werk kunnen er toe leiden dat mensen gevraagd worden om vrijwilligerswerk te gaan doen. Tegelijk kan een betaalde baan een belemmering zijn 'om vrijwilligerswerk te doen', omdat er minder tijd voor over blijft. De gegevens uit de EBB laten zien dat het aandeel vrijwilligers lager is naarmate mensen meer tijd aan werk besteden. Het percentage vrijwilligers is bijvoorbeeld hoger in de niet-beroepsbevolking dan in de werkloze en vooral de werkende beroepsbevolking. Mensen met een voltijdbaan of een grote deeltijdbaan zetten zich met ongeveer een vijfde naar verhouding minder vaak in als vrijwilliger. In de kleinere deeltijdbanen wordt het vaakst vrijwilligerswerk gedaan. Van de mensen met een werkweek van minder dan 20 uur was 28 procent als vrijwilliger actief.

5.6 Aandeel vrijwilligers¹⁾ onder de bevolking van 18 jaar of ouder naar aantal uren betaald werk, 2009

Bron: CBS, EBB.

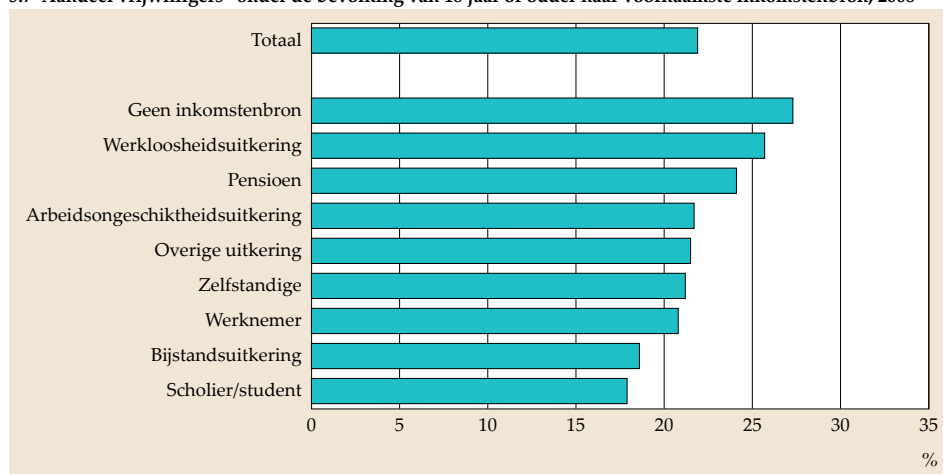
¹⁾ Op enquêtemoment actief.

In het Sociaal Statistisch Bestand is meer informatie beschikbaar over werkenden en vooral niet-werkenden. Met behulp van gegevens over de belangrijkste bron van inkomsten kan worden nagegaan of mensen een pensioen of uitkering hebben, of zij scholier of student zijn en of zij werknemer of zelfstandige zijn. De meest recente informatie hierover is van 2008.

Wanneer deze gegevens worden gecombineerd met die van de EBB, dan blijkt dat scholieren en studenten het minst vaak vrijwilligerswerk doen, met 18 procent. Ook mensen met een bijstandsuitkering zijn met bijna 19 procent naar verhouding weinig als vrijwilliger actief. Onder degenen met bijstand bevinden zich relatief veel niet-westerse allochtonen en ouders uit eenoudergezinnen.

Het aandeel vrijwilligers is het grootst onder degenen die zelf geen inkomsten hebben: 27 procent. Deze groep bestaat vooral uit vrouwen, vaak met kinderen. Zij doen vaak vrijwilligerswerk voor school of jeugdwerk. Van degenen met een werkloosheidsuitkering of pensioen als belangrijkste bron van inkomsten was rond een kwart vrijwilliger in 2008. De groep met pensioen bestaat vrijwel alleen uit 55-plussers. Zij zijn vaak actief in de verzorging of verpleging en voor de kerk. Mensen met een arbeidsongeschiktheids- of overige uitkering doen vrijwel even vaak vrijwilligerswerk als degenen die betaald werk als voornaamste bron van inkomsten hebben.

5.7 Aandeel vrijwilligers¹⁾ onder de bevolking van 18 jaar of ouder naar voornaamste inkomstenbron, 2008

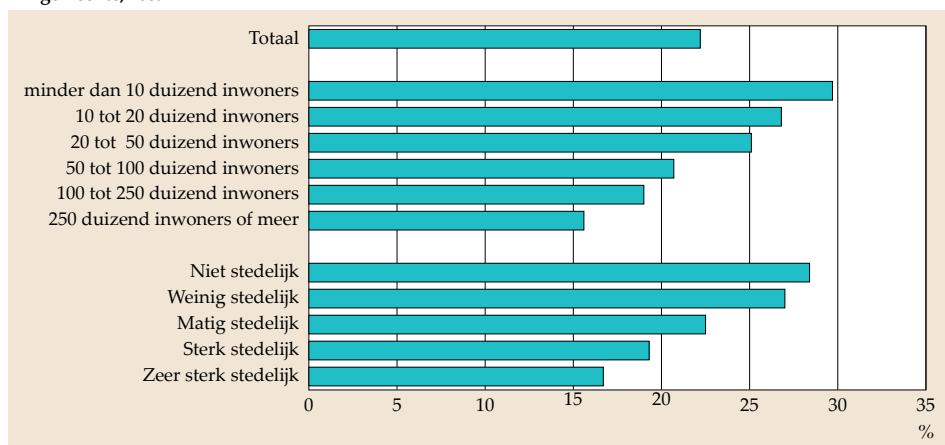
Bron: CBS, EBB en SSB.

¹⁾ Op enquêtemoment actief.

4.5 Regionale kenmerken

Putnam voor Italië (1993) en Dekker en De Hart (2003) en Schmeets (2009) voor Nederland laten zien dat vrijwilligerswerk niet in alle regio's en in alle gemeenten evenveel wordt gedaan. Het aandeel vrijwilligers is het grootst in de kleinste gemeenten. In gemeenten met minder dan tienduizend inwoners was in 2009 bijna drie van de tien volwassenen als vrijwilliger actief; in de grootste gemeenten (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht) is dit nog geen 16 procent.

5.8 Aandeel vrijwilligers¹⁾ onder de bevolking van 18 jaar of ouder naar grootte en stedelijkheid van de woon-gemeente, 2009

Bron: CBS, EBB.

¹⁾ Op enquêtemoment actief.

Hiermee samenhangend wordt ook in de minder stedelijke gebieden meer vrijwilligerswerk gedaan, zowel onder degenen die zich in het afgelopen jaar hebben ingezet als onder degenen die zich op het moment van het vraaggesprek als vrijwilliger beschouwen. Zo doet van deze laatste groep in de sterkst verstedelijkte gebieden 17 procent vrijwilligerswerk, tegenover 28 procent in de weinig of niet-verstedelijkte gebieden.

Ook per provincie zijn er verschillen. Zo is het aandeel vrijwilligers naar verhouding groot in bijvoorbeeld Friesland, terwijl dit aandeel in Limburg, Flevoland en Noord-Holland juist laag is (zie ook hoofdstuk 10).

5. Uren vrijwilligerswerk en arbeidsvolume

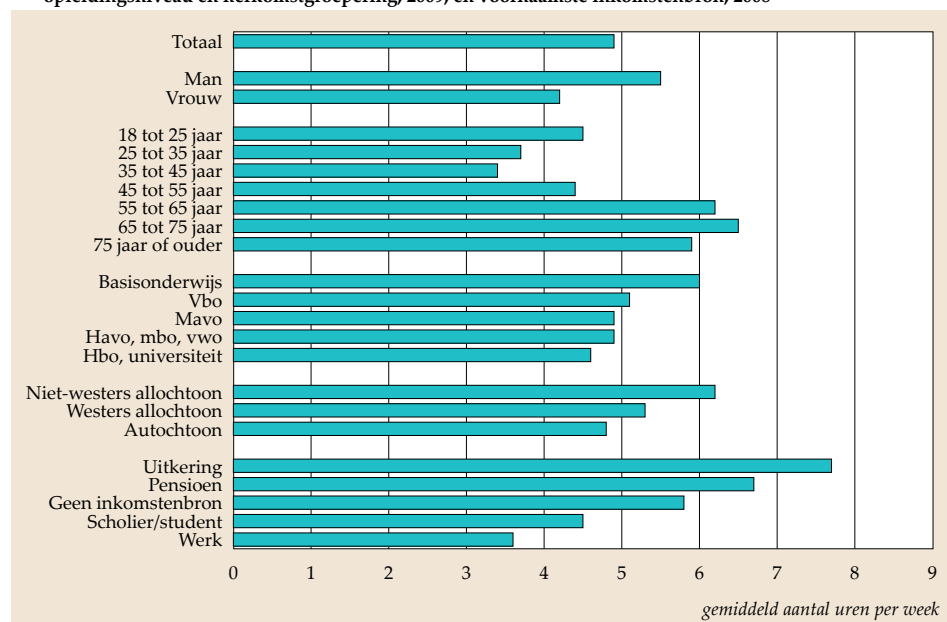
5.1 Uren vrijwilligerswerk naar achtergrondkenmerken

In 2009 besteedden vrijwilligers van 18 jaar of ouder gemiddeld bijna vijf

uur per week aan vrijwilligerswerk. Mannen deden dat gemiddeld 1,3 uur per week meer dan vrouwen. Vrijwilligers van 65 tot 75 jaar waren koploper met gemiddeld 6,5 uur per week. De groep van 35 tot 45 jaar deed met 3,4 uur gemiddeld het minste aantal uren vrijwilligerswerk.

Naast mannelijke vrijwilligers en vrijwilligers van 65 jaar of ouder besteedden ook vrijwilligers met alleen basisonderwijs of met een niet-westers allochtone achtergrond gemiddeld per week relatief veel tijd aan vrijwilligerswerk. Hoewel er naar verhouding weinig vrijwilligers zijn onder niet-westerse allochtonen en de laagst opgeleiden, besteden degenen die wel actief zijn hier dus meer tijd aan dan andere groepen vrijwilligers.

5.9 Gemiddeld aantal uren vrijwilligerswerk van vrijwilligers ¹⁾ van 18 jaar of ouder naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en herkomstgroepering, 2009, en voornaamste inkomstenbron, 2008 ²⁾

Bron: CBS, EBB en SSB.

¹⁾ Op enquêtemoment actief.

²⁾ Het totaal gemiddeld aantal uren vrijwilligerswerk bedraagt in 2008 eveneens 4,9 uur.

Vrijwilligers die een uitkering hebben, besteden met gemiddeld 7,7 uur per week de meeste tijd aan vrijwilligerswerk, gevolgd door vrijwilligers met pensioen als voornaamste inkomstenbron. Onder werkenden en scholieren of studenten zijn minder mensen vrijwilliger. Degenen die dit wel zijn, besteden daar bovendien minder tijd aan dan andere groepen vrijwilligers. Werkenden zijn gemiddeld 3,6 uur per week actief, scholieren en studenten 4,3 uur.

5.2 Aandeel van vrijwilligerswerk in het totale arbeidsvolume

Tussen 2001 en 2009 is het gemiddelde aantal uren vrijwilligerswerk licht afgenomen, van 5,2 uur per week in 2001 tot 4,9 uur in 2009. Het aantal vrijwilliger is in deze periode juist licht toegenomen. Om de ontwikkeling van de totale omvang van vrijwilligerswerk over de tijd in kaart te brengen, is de totale tijd berekend die door alle vrijwilligers samen wordt besteed aan vrijwilligerswerk. Dit arbeidsvolume wordt uitgedrukt in arbeidsjaren. Een arbeidsjaar is de hoeveelheid tijd die aan arbeid wordt besteed door iemand die voltijd en gedurende het hele jaar actief is.

In 2009 bedroeg het totale arbeidsvolume van vrijwilligers circa 363 duizend arbeidsjaren. Dit komt overeen met 363 duizend personen die voltijd, het hele jaar vrijwilliger zijn, waarbij voor een voltijd werkweek 38 uur wordt gerekend. Evenals het aantal vrijwilligers is ook het arbeidsvolume van vrijwilligerswerk tussen 2001 en 2009 gestegen. Het aantal vrijwilligers groeide in deze periode met een kwart ten opzichte van 2001, terwijl het arbeidsvolume van vrijwilligerswerk met bijna 16 procent is toegenomen. Dat het arbeidsvolume minder sterk is gestegen dan het aantal vrijwilligers komt doordat vrijwilligers in 2009 gemiddeld wat minder tijd aan vrijwilligerswerk besteedden dan in 2001. De groei van het arbeidsvolume vond vooral plaats tussen 2001 en 2006. Dit gold ook voor de groei van het aantal vrijwilligers.

Wanneer het vrijwilligerswerk wordt gerelateerd aan het totale arbeidsvolume, dus de som van betaald werk en (onbetaald) vrijwilligerswerk samen, dan blijkt dat 4,8 procent van het totale arbeidsvolume in de periode 2001–2009 bestaat uit vrijwilligerswerk.

Tabel 5.1

Aantal vrijwilligers¹⁾, gemiddeld aantal uren vrijwilligerswerk per week en arbeidsvolume vrijwilligerswerk en onbetaalde arbeid van personen van 18 jaar en ouder 2001–2009

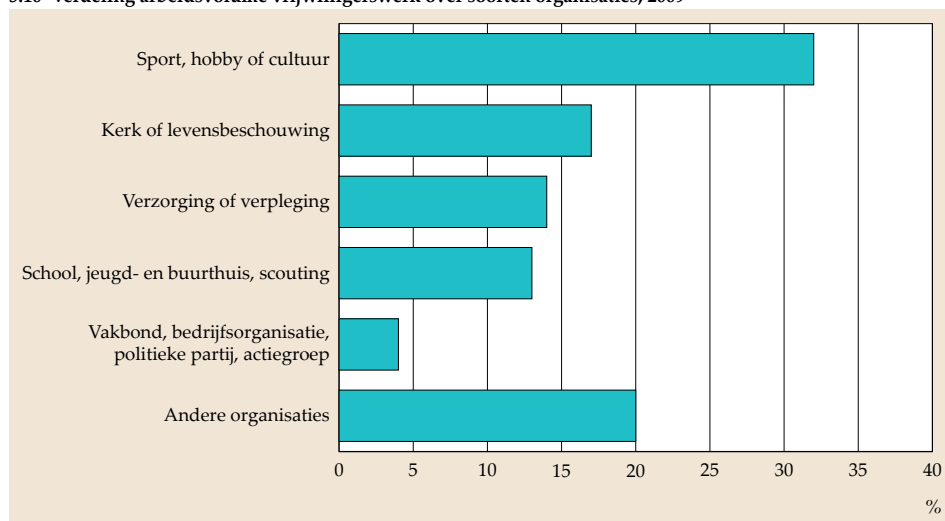
	Vrijwilligerswerk		Arbeitsvolume vrijwilligerswerk en betaalde arbeid			
	Aantal vrijwilligers	Gemiddeld aantal uren per week	Vrijwilligerswerk	Betaalde arbeid	Totaal arbeidsvolume	Aandeel vrijwilligerswerk
	x 1 000	x 1	x 1 000 arbeidsjaren			%
2001	2 278	5,2	314	6 584	6 944	4,5
2002	2 434	5,1	324	6 592	6 964	4,7
2003	2 509	4,9	324	6 528	6 901	4,7
2004	2 603	5,0	340	6 501	6 891	4,9
2005	2 589	5,0	343	6 528	6 924	4,9
2006	2 760	5,0	363	6 646	7 068	5,1
2007	2 681	5,0	353	6 817	7 228	4,9
2008	2 759	4,9	353	6 980	7 386	4,8
2009	2 838	4,9	363	6 952	7 372	4,9

Bron CBS, EBB.

¹⁾ Op enquête-moment actief.

Van het totale arbeidsvolume van vrijwilligerswerk werd in 2009 bijna een derde besteed aan sport-, hobby- of cultuurorganisaties. Meer dan de helft hiervan betreft sportorganisaties. Sport-, hobby- of cultuurorganisaties worden gevolgd door kerk en levensbeschouwing (17 procent), verzorging en verpleging (14 procent) en school en jeugd (13 procent). Aan vakbond, bedrijfsorganisatie, politieke partij en actiegroep werd vier procent van het vrijwilligerswerk besteed. Een vijfde deel wordt besteed aan “andere organisaties”. Tussen 2001 en 2009 is de verdeling van het arbeidsvolume van vrijwilligers over de verschillende soorten organisaties nagenoeg gelijk gebleven.

5.10 Verdeling arbeidsvolume vrijwilligerswerk over soorten organisaties, 2009

Bron: CBS, EBB.

6. Conclusie

In dit hoofdstuk is ingegaan op vrijwilligerswerk in Nederland. Ondanks de zorgen die hierover zijn, zijn er geen aanwijzingen dat het aandeel vrijwilligers is afgenomen. Het aandeel volwassenen dat in het jaar voorafgaand aan het vraaggesprek in georganiseerd verband actief was, ligt al jaren rond de 43 procent. Het aandeel dat op het moment van het vraaggesprek vrijwilligerswerk doet, is tussen 2001 en 2009 zelfs iets toegenomen. Deze toename heeft zich vooral tot en met 2006 voorgedaan. Door deze toename is ook het arbeidsvolume van vrijwilligerswerk gestegen, hoewel het

gemiddelde aantal uren vrijwilligerswerk licht is afgenomen. Van het totale arbeidsvolume bestaat zo'n vijf procent uit vrijwilligerswerk. Dat het aanbod aan vrijwilligers nauwelijks is veranderd, betekent overigens niet dat er geen sprake kan zijn van een tekort aan vrijwilligers. De vraag kan immers groter zijn geworden, bijvoorbeeld door hogere kwaliteitseisen en daaruit voortvloeiende regulering van de overheid of doordat ook de dienstverlening door non-profit organisaties op een hoger niveau is komen te liggen (Bekkers, 2002).

Vrijwilligerswerk wordt vooral gedaan door ouderen. Hun aandeel onder de vrijwilligers is in de afgelopen jaren ook groter geworden. Als we echter ook vrijwilligers meenemen die zich incidenteel inzetten, dan zijn ook 35- tot 45-jarigen relatief vaak actief. Meestal is dit voor school of voor sportverenigingen. Daarnaast zijn hoogopgeleiden en gelovigen relatief vaak actief als vrijwilliger. Uitzondering zijn moslims, die net als niet-westerse allochtonen juist weinig vrijwilligerswerk doen. Vrijwilligerswerk hangt bovendien samen met de hoeveelheid beschikbare tijd: voltijders en mensen met een grote deeltijdbaan zetten zich bijvoorbeeld naar verhouding minder vaak als vrijwilliger in dan degenen die geen werk of een kleine deeltijdbaan hebben. Vooral degenen die afhankelijk zijn van een werkloosheidsuitkering of pensioen en degenen zonder inkomsten, vaak vrouwen met zorgtaken, doen vaker vrijwilligerswerk en besteden daar bovendien meer uren aan.

Het is moeilijk aan te geven welke invloed demografische en sociaal-economische ontwikkelingen zullen hebben op het aandeel vrijwilligers. Mogelijk zal dat aandeel afnemen als de babyboomgeneratie te oud is geworden om nog langer actief te zijn en het werk niet door jongere generaties wordt overgenomen. Ook kan beleid gericht op een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen en ouderen er toe leiden dat het aandeel vrijwilligers en het aantal uren dat zij beschikbaar hebben onder druk komt te staan. Als laatste kan het toenemende aandeel allochtonen en het afnemende aandeel gelovigen leiden tot minder vrijwilligers in de toekomst. Daar staat tegenover dat de bevolking steeds hoger opgeleid wordt: hoog opgeleiden doen relatief vaak vrijwilligerswerk.

Literatuur

ABS (2004). *Measuring social capital. An Australian framework and indicators*. Canberra: Australian Bureau of Statistics.

Bekkers, R. (2002). Secularisering en veranderende motieven voor vrijwilligerswerk. In: G.J. Buijs en T. J. Van der Ploeg (red.), *Pro Deo: Geïnspireerd Blijven in Vrijwilligerswerk*. Zoetermeer: Boekencentrum, 14–29.

Bekkers, R.H.F.P. en E.J. Boezeman (2009). Geven van tijd: vrijwilligerswerk. In: Th.N.M. Schuyt, Gouwenberg B.M. en R.H.F.P. Bekkers (red.), *Geven in Nederland 2009. Giften, Nalatenschappen, Sponsoring en Vrijwilligerswerk*. Amsterdam: Reed Business BV/Vrije Universiteit, 88–101.

Dekker, P. en J. de Hart (2003). A tale of two cities: local patterns of social capital. In: M. Hooghe en D. Stolle (red.), *Generating social capital. Civil society and institutions in comparative perspective*. New York: Palgrave MacMillan, 153–169.

Dekker, P., De Hart J. en L. Faulk, (2007). *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2007*. Den Haag: SCP.

Dekker, P. en J. de Hart (2009). *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk*. Den Haag: SCP.

Devilee, J. (2005). *Vrijwilligersorganisaties onderzocht*. Den Haag: SCP.

Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties. *The American Journal of Sociology*, 76(6), 1360–1380.

Knulst, W. en K. Van Eijck (2003). Old soldiers never die. Op zoek naar een verklaring voor de disproportionele vergrijzing van het vrijwilligerscorps in Nederland tussen 1985 en 2000. *Mens en Maatschappij*, 78(2) 158–178.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon en Schuster.

Gijsberts, M. en H. Schmeets (2008). Sociaal-culturele oriëntatie en maatschappelijke participatie. In: K. Oudhof, R. van der Vliet en B. Hermans (red.), *Jaarrapport Integratie 2008*. Den Haag/Heerlen: CBS, 201–221.

Schmeets, H., Van Herten, M. en F. Frenken (2009). Vrijwilligerswerk en informele hulp. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*. Den Haag/Heerlen: CBS, 47–52.

Schmeets, H. (2009). Vrijwilligers. In: D. ter Steege en F. van de Waart (red.), *Leven in NL 2009. Feiten en ontwikkelingen in lokaal Nederland*. Den Haag: SDU, 61–63.

Uslaner, E.M. (1999). Vrijwilligerswerk en sociaal kapitaal: effecten van vertrouwen en religie op participatie in de Verenigde Staten. In: Dekker P. (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken: Nederland in internationaal en historisch perspectief*. Den Haag: SCP, 181–205.

Technische toelichting

In deze bijdrage is zowel van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) als van het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) gebruik gemaakt. In beide bronnen gaat het bij vrijwilligerswerk om onbetaalde activiteiten in georganiseerd verband.

In de EBB is gevraagd of iemand vrijwilligerswerk doet. Deze vraag is niet voorgelegd aan respondenten die eerder al hebben aangegeven dat vrijwilligerswerk hun voornaamste tijdsbesteding is. Aan degenen die via deze vragen als vrijwilliger beschouwd kunnen worden, is vervolgens gevraagd of zij dat voor een instelling of organisatie doen. Is dat het geval, dan is nog gevraagd voor welk soort organisatie en voor hoeveel uur (per week, maand of jaar).

In deze bijdrage worden degenen die vrijwilligerwerk voor een organisatie doen tot de vrijwilligers gerekend. Het aantal uren is als volgt omgerekend naar uren per week: $\text{uren per week} = \text{uren per maand} * 12/52$ en $\text{uren per week} = \text{uren per jaar} / 40$. Doet iemand vrijwilligerswerk voor meerdere organisaties, dan is het totaal aantal opgegeven uren over die organisaties verdeeld. Met de EBB wordt een schatting verkregen van het gemiddeld aantal vrijwilligers in een jaar. Door de wekelijkse uren van deze vrijwilligers te sommeren en te delen door het aantal uren van een voltijdweek (38) wordt een schatting van het aantal arbeidsjaren vrijwilligerswerk voor het betreffende jaar verkregen. Eenzelfde methodiek is toegepast voor het berekenen van het arbeidsvolume betaalde arbeid op basis van de wekelijkse uren van respondenten die betaald werk verrichten.

In het POLS wordt van dertien soorten organisaties vastgesteld of de respondent daar in de afgelopen 12 maanden vrijwilligerswerk voor heeft gedaan. Dit zijn jeugd- en buurthuiswerk, school, verzorging, sportvereniging, hobby- of gezelligheidsvereniging, culturele vereniging, kerk of moskee, vakbond of bedrijfsorganisatie, politieke partij of actiegroep, sociale hulpverlening, wonen, wijk of buurt of op een ander gebied. Een respondent is vrijwilliger als hij of zij een van deze vragen bevestigend heeft beantwoord.

Voor elk soort organisatie waarvoor de respondent actief is, wordt vastgesteld of de respondent bestuurlijk werk heeft verricht, hoeveel tijd daaraan besteed is en of de respondent ook in de afgelopen vier weken bestuurlijke werkzaamheden heeft verricht. Hetzelfde wordt gevraagd voor uitvoerend werk. Ongeveer vijftien procent van de respondenten vindt noch de typering bestuurlijk noch de typering uitvoerend werk op zichzelf van toepassing. Zij rapporteren daarom geen uren. Wanneer over bestuurlijk en uitvoerend werk wordt gerapporteerd (figuur 2 en 4), zijn deze respondenten daarin niet meegenomen.

Een respondent is getypeerd als “vrijwilliger in de afgelopen vier weken” als hij bij één van de organisaties aangeeft in de afgelopen vier weken bestuurlijk of uitvoerend werk te hebben verricht. Het aantal uren per week is bepaald door de opgegeven uren bestuurlijk en uitvoerend werk van de organisaties waarvoor iemand actief is bij elkaar te tellen.

Tot en met 2004 waren deze vragen opgenomen in de module Recht en Participatie (REP) van het POLS. Halverwege 2007 zijn deze vragen toegevoegd aan de basisvragenlijst van het POLS die voorafgaand aan de gezondheid-senquête wordt afgenomen. Op dat moment is ook de vraagstelling aangepast, waarbij organisaties op het gebied van rechtshulp, wonen en buurt zijn toegevoegd. De gegevens van 2004 en daarvoor zijn door deze verandering niet helemaal vergelijkbaar met de cijfers van 2007 en 2008. In 2005, 2006 en 2009 zijn geen vragen over vrijwilligerswerk in het POLS gesteld.

6. Politieke participatie

Hans Schmeets

1. Inleiding

Op 9 juni 2010 heeft de kiezer gestemd. Met 75,4 procent was de opkomst beduidend lager dan bij de verkiezingen van 22 november 2006: toen ging ruim 80 procent naar de stembus. Vooral in het oog sprong de forse winst van de PVV – van 9 naar 24 zetels – en het verlies van het CDA dat met 21 zetels gehalveerd werd. De VVD werd de grootste partij met 33 zetels.

Verkiezingen vormen het hart van de democratie. Dan is het moment aanbroken dat de kiezer zelf aan het woord is. Het is dan ook niet vreemd dat de begrippen ‘verkiezingen’ en ‘democratie’ nauw aan elkaar gerelateerd zijn. Maar de precieze relatie is niet makkelijk te leggen door de talloze – Diamond (1996) wijst op minstens 500 – definities van democratie. Vaak zijn deze gebaseerd op de omschrijvingen van Schumpeter (1947) en Dahl (1956) die de nadruk leggen op het voortbrengen van een regering door middel van verkiezingen. Verkiezingen zijn in deze visie essentieel voor een democratie, en ‘vrije en eerlijke’ verkiezingen moeten voldoen aan bepaalde voorwaarden zoals vrijheid van meningsuiting. Door internationale organisaties, zoals de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) wordt er op gelet dat verkiezingen voldoen aan internationale maatstaven. Verkiezingen worden door waarnemers beoordeeld. Ook in Nederland was een team van internationale waarnemers aanwezig om de verkiezingen te beoordelen. Bij eerdere verkiezingen in 2006 was de OVSE nogal kritisch over het stemmen met de stemcomputer, het stemmen per volmacht en het ontbreken aan regelgeving over de financiering door politieke partijen van hun campagne-activiteiten (zie ook Schmeets en Aarts, 2008). Daarop werden de regels in Nederland aangescherpt. De stemcomputer werd ingeruild tegen de oude stemhokjes met rode potloden en de stembussen. Verder dient er nu bij het stemmen per volmacht een kopie van een identiteitsbewijs van de volmachtgever te worden overlegd.

In dit hoofdstuk worden de achtergronden van de politieke participatie in Nederland besproken. Wie neemt er deel aan verkiezingen en wie niet? Welke andere activiteiten worden ondernomen om de politiek of overheid te beïnvloeden, en welke bevolkingsgroepen nemen daar vooral aan deel?

En hoe denkt het electoraat over het stemmen per volmacht en de eis om zich te legitimeren bij het uitbrengen van hun stem? Met dit hoofdstuk wordt het eerste onderdeel van het drieluik – de participatie – afgerond. In vervolghoofdstukken, die op de onderdelen vertrouwen en integratie betrekking hebben, worden andere politieke aspecten besproken. Zo wordt in de hoofdstukken 7 en 8 ingegaan op het vertrouwen van de burgers in diverse politieke actoren, waaronder politici, politieke partijen, en het parlement. Vervolgens wordt in hoofdstuk 9 de relatie tussen de (politieke) participatie en het vertrouwen in de medemens en in (politieke) instituties besproken, met als hoofdconclusie dat participatie hand in hand gaat met vertrouwen. Daarna komen regionale cijfers over politieke participatie (hoofdstuk 10) en de positie van Nederland in Europa (hoofdstuk 11) aan de orde. En in hoofdstuk 12 wordt ingegaan op de deelname aan politieke activiteiten door allochtone bevolkingsgroepen.

2. *De stemprocedures*

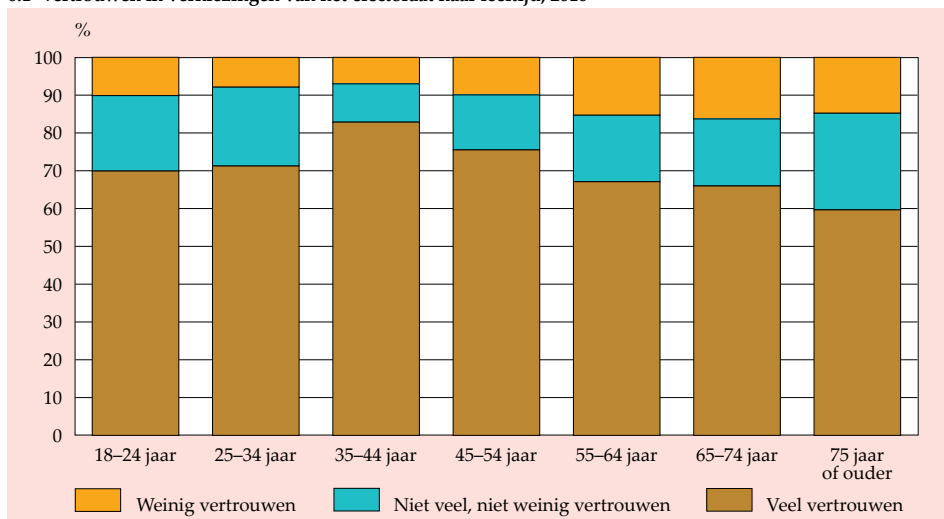
In Nederland is er in de aanloop van de Tweede Kamerverkiezingen in 2006 veel discussie gevoerd over de stemprocedures, in het bijzonder over het in geding zijn van de privacy. Toch gaf destijds 80 procent van de kiezers te kennen vertrouwen te hebben in het stemmen met de stemcomputer en 75 procent in het stemmen met het stembiljet. Bij een keuze voor één van beide manieren zou echter een grote meerderheid kiezen voor de stemcomputer, terwijl slechts 14 procent opteerde voor de traditionele manier met papier en potlood. Hoe is dit nu, nadat de kiezer een eerste ofwel een hernieuwde ervaring heeft opgedaan met het inkleuren van de keuze op het stembiljet en het vervolgens zelfstandig deponeren van het biljet in de stembus?

Hoewel nog steeds een ruime meerderheid van 63 procent veel tot zeer veel vertrouwen heeft in de stemcomputer, is dat toch een fors kleiner deel dan in 2006. In de traditionele wijze van het stemmen is het vertrouwen met 75 procent nagevoel niet veranderd. Dat betekent dus dat deze twee procedures in het vertrouwen dat het electoraat eraan schenkt, stuivertje gewisseld hebben. Betrouwbaarheid en de voorkeur voor een procedure is echter geen één-op-éénrelatie. Indien de kiezer een keuze zou hebben, dan geeft 43 procent toch de voorkeur aan de stemcomputer, 27 procent aan het papier en potlood en voor 29 is er geen favoriete procedure. Dat betekent wel dat er in 2010 ten opzichte van de 14 procent in 2006 de voorkeur voor het stemmen met het stembiljet is verdubbeld. Ook zijn de volmachtstemmen in kaart gebracht. Van de stemmers heeft 8 procent daar gebruik van gemaakt. Dat is beduidend minder dan de

12 procent die dat in 2006 nog hebben gedaan. Een verklaring hiervoor is de aanscherping van de regels. Wellicht dat een deel van de potentiële volmachtstemmers heeft besloten om geen gebruik te maken van het stemrecht. Ook denkbaar is dat de volmachtontvanger, meestal de partner van de volmachtgever, niet beschikte over een kopie van het identiteitsbewijs. Waarschijnlijk zal het minder gebruik maken van de volmachtstemmen ook een dempend effect hebben gehad op het totale opkomstcijfer dat immers met 5 procentpunt is verminderd. Hoe denkt de kiezer zelf over het stemmen per volmacht? Het electoraat toont zich daar zeer uitgesproken over: liefst 84 procent vindt dat het stemmen per volmacht mogelijk moet blijven. Slechts 9 procent is van mening dat voortaan iedereen zelf zijn stem zou moeten uitbrengen, en 6 procent heeft daar geen duidelijke mening over. Over een andere procedure is men eveneens helder. Dat de kiezer zich dient te legitimeren met een paspoort of rijbewijs, vindt 91 procent.

Naast het vertrouwen in de procedures, is ook in het algemeen naar het vertrouwen in de verkiezingen gevraagd: 72 procent heeft veel tot zeer veel vertrouwen in een eerlijk verloop van de verkiezingen, tegenover 11 procent die dat weinig tot zeer weinig heeft. De rest – 17 procent – neemt hierover een neutrale positie in. Dit vertrouwen is bij de jongeren hoger dan bij de ouderen. Zo blijft het aandeel met weinig vertrouwen in de verkiezingen tot 55 jaar onder de desbetreffende leeftijdsgroepen beperkt tot een op de tien. De 55-plussers tonen zich beduidend sceptischer.

6.1 Vertrouwen in verkiezingen van het electoraat naar leeftijd, 2010

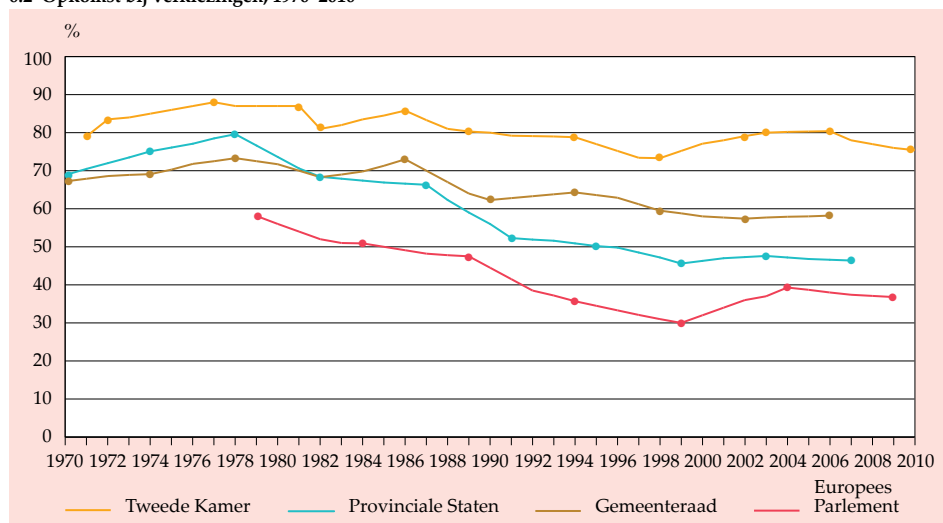

Bron: CBS/SKON, NKO.

3. *Deelname aan verkiezingen*

De ontwikkelingen van de opkomst vanaf 1971 laat een verdeeld beeld zien (zie figuur 6.2). De opkomst bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer is altijd hoger dan die van de provinciale, gemeenteraads, en vooral Europese verkiezingen. De trend duidt er op dat de opkomst voor de Tweede Kamer-verkiezingen sinds 1989 vrijwel stabiel is. De opkomst ligt tussen 73 procent in 1998 en 80,4 procent in 2006. Daaraan voorafgaand, in de periode 1971–1986, ging nog zo’n 80 tot 90 procent van het electoraat naar de stembus. Ook bij de verkiezingen voor de gemeenteraden is een afname waar te nemen in de opkomst van zo’n 10 procent: van rond de 70 naar 60 procent. De daling bij de verkiezingen voor de provinciale staten is scherper: na een aanvankelijke toename van 70 naar 80 procent in 1979, neemt het animo om naar de stembus te gaan af tot rond de 46 procent in 1999, waarna dit percentage nagenoeg stabiel is gebleven.

6.2 Opkomst bij verkiezingen, 1970–2010

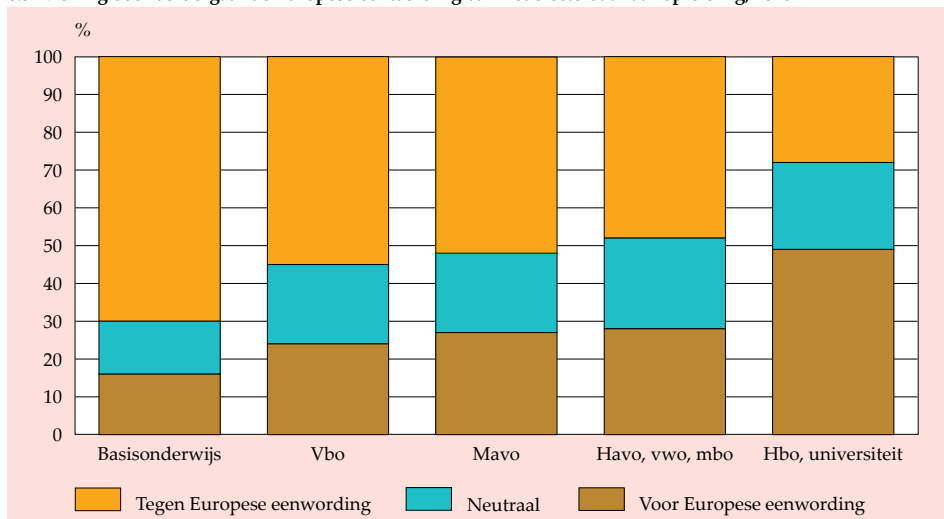

Bron: CBS/Kiesraad.

Leggen we de Nederlandse kiezer langs de Europese meetlat, dan valt op dat er in Nederland veel animo is om deel te nemen aan de landelijke verkiezingen: slechts in enkele landen is de opkomst hoger (zie ook hoofdstuk 11). Maar dat is zeker niet het geval bij de deelname aan de Europese verkiezingen. Van het electoraat heeft in juni 2009 maar 37 procent daaraan deelgenomen, waarmee het onderaan het EU-landenrijtje bungelt. Dat was in 2004 overigens niet veel beter: destijds ging 39 procent naar de stembus om de zetelverdeling van het Europese parlement vast te stellen.

Niet alleen in de lage, en sinds de eerste Europese verkiezingen in 1979 tanende, opkomst zien we een nogal sceptische houding ten aanzien van Europa. Dit geldt ook voor de gewenste koers bij de Europese eenwording (Aarts en Schmeets, 2008). Sinds het begin van de jaren negentig is de Nederlandse kiezer steeds meer van mening dat de Europese integratie te ver is doorgeschoten. In het begin van de jaren negentig waren nog meer voorstanders (38 procent) dan tegenstanders (30 procent) van een verdergaande Europese eenwording. Het sentiment ten aanzien van Europa is sindsdien alleen maar negatiever geworden. In 2006 was al een duidelijke meerderheid van de kiezers tegen een verdere Europese eenwording: 55 procent was daar op tegen, 26 procent voor en 19 procent nam een middenpositie in. In 2010 wordt deze trend in de richting van een duidelijk 'nee' over de Europese eenwording echter omgebogen: nog maar 47 procent is tegen, en 31 procent is voor een sterkere integratie binnen Europa. Deze scepsis wordt gedragen onder brede lagen van het electoraat. Meer tegenstanders dan voorstanders bevinden zich zowel onder mannen als vrouwen, onder jongeren en ouderen, onder gehuwden en ongehuwden, en zowel op het platteland als in de steden. Een uitzondering op dit beeld vormen de hoogstopgeleiden: krap de helft van de hbo'ers en academici loopt warm voor een grotere Europese eenwording, tegenover ruim een kwart van deze groep die hier op tegen is.

6.3 Mening over verdergaande Europese eenwording van het electoraat naar opleiding, 2010

Bron: CBS/SKON, NKO.

Daarnaast zijn de meningen van de achterbannen van de politieke partijen sterk verdeeld. Voor een groter Europa is een op de acht PVV-stemmers, een kwart van de SP-stemmers, een op de drie VVD-stemmers, vier op de

tien stemmers op het CDA en de PvdA, en de helft van de stemmers op GroenLinks en D66. Ook andere indicatoren duiden op een toenemende scepsis over Europa. Zo is in 2010 een meerderheid ontevreden met het functioneren van de democratie in de Europese Unie. Deze onvrede over het democratische gehalte van Europa, is beduidend hoger dan de ontevredenheid over Nederland. Een kwart was daar ontevreden over. Dit doet vermoeden dat deze ontevreden kiezers ook niet hebben deelgenomen aan de verkiezingen. Immers, deze groep komt met 24,6 procent niet-stemmers qua aantal daarmee precies overeen. Dat is echter niet het geval: van de groep die ontevreden is met de democratie in Nederland heeft toch nog 68 procent gestemd, en dat is iets lager dan de 78 procent van de groep die wel tevreden is met de democratie.

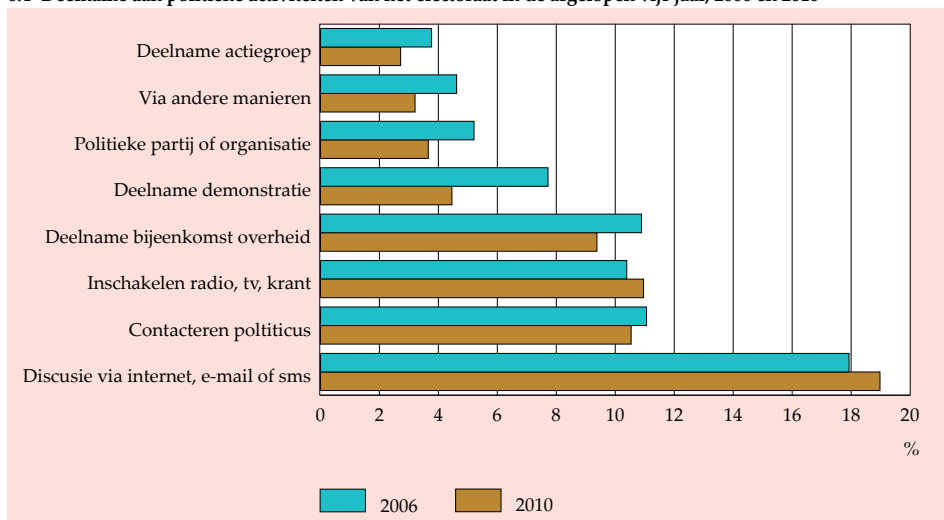
Blijkbaar zijn er andere kenmerken die een stimulerend of dempend effect sorteren op de opkomst. Een daarvan is het opleidingsniveau: van de laagst-opgeleiden heeft 64 procent gestemd, en dat loopt vervolgens op via 65 procent van de vbo'ers, 72 procent van de groep met een afgeronde mavo-opleiding, 76 procent van de personen met een havo-, vwo- of mbo-diploma tot 90 procent die een hbo- of universitaire studie hebben verricht. Mannen en vrouwen verschillen echter niet in hun opkomst. Wel onderscheidend is leeftijd: van de jongste kiezers tot 25 jaar is 59 procent naar de stembus gegaan, van de 25- tot 35-jarigen is dat 74 procent. Vervolgens neemt de opkomst toe tot rond de 80 procent, om daarna bij de 75-plussers weer wat in te zakken tot 64 procent. Ook herkomst is relevant: de opkomst van autochtonen is met 77 procent hoger dan die van zowel westerse als niet-westerse allochtonen, waarvan circa 68 procent heeft gestemd. Indien deze kenmerken samen worden opgenomen in de analyse, blijkt dat ze elk een unieke bijdrage generen aan de verklaring van de opkomst. Ook dan weer blijkt dat vooral opleiding als splijtzwam voor deze vorm van politieke participatie fungeert.

4. *Politieke activiteiten*

Van het electoraat is 37 procent politiek actief. Deze groep heeft de laatste vijf jaar geprobeerd invloed uit te oefenen op politici of op de overheid. In de meeste gevallen – 19 procent – gebeurde dit via internet, e-mail of sms. Verder zocht 12 procent contact met politici, 9 procent nam deel aan een bijeenkomst van de overheid en 11 procent schakelde radio, tv of de krant in. Een kleiner deel kiest ervoor om te demonstreren (5 procent) en om invloed uit te oefenen via een politieke partij of organisatie (4 procent) of via een actiegroep (3 procent).

Ten opzichte van 2006 is de deelname aan dergelijke acties niet veranderd: destijds was 36 procent politiek actief. Wel is er iets minder animo om dit via de meer actieve vormen – zoals via een protestmars, protestactie of demonstratie – te doen.

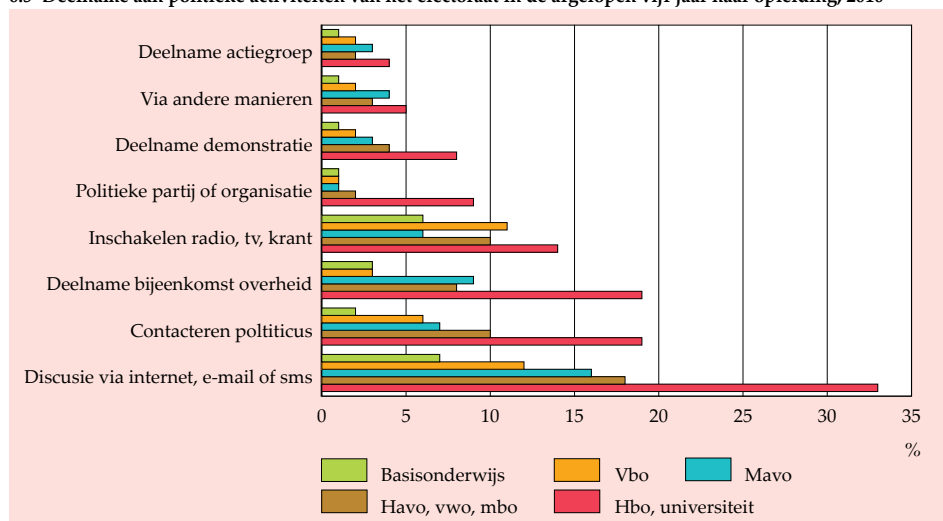
6.4 Deelname aan politieke activiteiten van het electoraat in de afgelopen vijf jaar, 2006 en 2010

Bron: CBS/SKON, NKO.

Mannen zijn politiek actiever dan vrouwen: 41 procent om 33 procent. Mannen maken frequenter gebruik van het internet om invloed uit te oefenen, benaderen vaker politici of een politieke partij en nemen vaker deel aan een bijeenkomst. Tussen de leeftijdsgroepen zijn de verschillen tot 65 jaar niet zo groot. De deelname aan dergelijke politieke activiteiten is echter vooral met 29 procent onder de 65–74-jarigen en 11 procent onder de 75-plussers beduidend geringer. Dit wordt voor een belangrijk deel veroorzaakt doordat ouderen veel minder gebruik maken van het internet om invloed op de politiek uit te oefenen. Tevens doet opleiding ertoe. Vooral de hbo'ers en academici onderscheiden zich door een grotere deelname aan acties om te pogen de besluitvorming te beïnvloeden. Dit is vooral te zien bij het inschakelen van een politieke partij: dat gebeurt door de hoogstopgeleiden minstens drie keer zo vaak dan dat bij de andere opleidingsgroepen het geval is. Meer dan de helft van de stemmers op GroenLinks en D66 hebben een politieke actie ondernomen. De verschillen in participatie tussen de achterbannen van de andere partijen is niet groot: van 32 procent onder de SP-stemmers tot 43 procent van de VVD'ers. Vooral de niet-stemmers onderscheiden zich door een fors lagere deelname, van slechts een op de vijf.

6.5 Deelname aan politieke activiteiten van het electoraat in de afgelopen vijf jaar naar opleiding, 2010

Bron: CBS/SKON, NKO.

5. Conclusie en discussie

In Nederland wordt door veel kiezers gebruik gemaakt van de volmachtstem. Dat doet 8 procent van de stemmers; in 2006 was dit nog 12 procent. Een op de twaalf volmachtstemmers is echter nog steeds een hoog aandeel van de uitgebrachte stemmen tegen de achtergrond van internationale afspraken waar verkiezingen aan moeten voldoen. Het principe dat elke kiezer maar een stem heeft – het zogenoemde ‘equal suffrage’ – wordt immers geschonden. Het electoraat is echter ook duidelijk over de toekomst van het stemmen per volmacht: met 84 procent vindt een overgrote meerderheid dat dit vooral mogelijk moet blijven.

De OVSE was in 2006 verbaasd over het gebruik van het stemmen per volmacht. De regels zijn daarop aangescherpt. Een ander punt waar de OVSE in haar rapport over de verkiezingen van 2006 kanttekeningen bij heeft geplaatst, is stemmen met de stemcomputer. Dat is mede ingegeven doordat dergelijke methodes, bekend onder het begrip ‘electronic voting’, ook steeds meer toepassing vinden in andere OVSE-lidstaten, waaronder Rusland en Kazachstan. Dat de OVSE heeft besloten om ook in 2010 de verkiezingen te beoordelen was mede ingegeven doordat in Nederland als eerste van de 56 OVSE-lidstaten de stemprocedures veranderde door de stemcomputer uit te bannen ten faveure van het rode potlood. Het electoraat toont zich echter nogal terughoudend hierover: een meerderheid wil liever stemmen met de stemcomputer in plaats van het papieren stembiljet. Driekwart van de kiezers heeft vertrouwen in het stemmen met het potlood.

Ook heeft bijna driekwart veel tot zeer veel vertrouwen in een eerlijk verloop van de verkiezingen. De scepsis onder de kiezers over het verkiezingsproces blijft daarmee beperkt tot maximaal een kwart. De aanscherping van de regels bij het stemmen per volmacht heeft mogelijk een nadelig effect gehad op de opkomst. Een afname met 5 procent tussen twee verkiezingen is historisch gezien fors. Minder animo voor verkiezingen valt bovendien lastig te rijmen met andere indicatoren van politieke participatie. Zoals geconstateerd, er is geen afname in politieke acties om invloed proberen uit te voeren op de politiek: in 2010 heeft 37 procent in de afgelopen vijf jaar een politieke actie ondernomen, in 2006 was dat 36 procent. Indien de veranderde regelgeving rond het volmachtstemmen inderdaad de sleutel is voor de forse daling van de opkomst bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer, dan is de conclusie gerechtvaardigd dat er nauwelijks een verandering in dit onderdeel van sociale samenhang – de politieke participatie – is te constateren. Bij verkiezingen voor het Europese parlement, de gemeenteraden, en vooral de provinciale staten, is wel een scherpe daling in de opkomst tot 1990 te zien. Maar in het afgelopen decennium hebben deze dalingen zich niet doorgezet.

Literatuur

Aarts, K. en H. Schmeets (2008). Europese integratie en Nederlandse verkiezingen. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Den Haag/Heerlen: CBS, 137–146.

Dahl, R.A. (1956). *A Preface to Democratic Theory*. Chicago/London: University of Chicago Press.

Diamond, L. (1996). Is the Third Wave Over? *Journal of Democracy*, (7)3, 20–37.

Schumpeter, J.A. (1947). *Capitalism, Socialism and Democracy*, tweede druk. New York: Harper en Bros.

Schmeets, H. en K. Aarts (2008). De kiezer en de stemprocedures. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Den Haag/Heerlen: CBS, 109–117.

7. Sociaal vertrouwen

Rianne Kloosterman

1. *Inleiding*

Sociale samenhang wordt niet alleen gekenmerkt door frequente sociale contacten en een hoge mate van maatschappelijke betrokkenheid, maar ook door vertrouwen in de medemens. Vertrouwen in de medemens, ofwel sociaal vertrouwen, is van essentieel belang in het bevorderen van bindingen binnen, maar vooral ook tussen bevolkingsgroepen. Bovendien vergroten vertrouwensbanden tussen burgers de bereidheid om te handelen in het belang van de groep of gemeenschap (Fukuyama, 1995; Putnam, Leonardi en Nanetti, 1993). Zo worden allerhande goederen gegenereerd waarvan iedereen baten ondervindt en die niemand uitsluiten, zoals een grotere veiligheid en sociale controle in de buurt (Coleman, 1988; 1990). Tegelijkertijd vergroten sociale contacten en participatie in de maatschappij het vertrouwen van burgers (Brehm en Rahn, 1997; Putnam, 2000; Schmeets, 2008; Anheier en Kendall, 2002).

In dit hoofdstuk staat het sociaal vertrouwen van burgers centraal. Er wordt onderzocht welke persoons- en omgevingskenmerken bepalend zijn voor het sociale vertrouwen van mensen. Welke mensen hebben veel en welke mensen hebben weinig vertrouwen in de medemens? Naast het vaststellen van de determinanten van sociaal vertrouwen wordt tevens bekeken in hoeverre het sociale vertrouwen in Nederland is veranderd in de periode tussen 2002 en 2008. De gegevens in dit hoofdstuk zijn afkomstig uit het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) en het European Social Survey (ESS).

2. *Sociaal vertrouwen: zijn anderen te vertrouwen?*

Het sociale vertrouwen van mensen wordt doorgaans gemeten aan de hand van de volgende vraag: 'Vindt u dat over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met anderen?'. Met als antwoordcategorieën: 'wel te vertrou-

wen' en 'je kunt niet voorzichtig genoeg zijn'. In het POLS van 2009 gaf 58 procent van de volwassen Nederlandse bevolking aan vertrouwen te hebben in de medemens. Ook uit eerder onderzoek komt naar voren dat van de bevolking zo'n zes op de tien personen vertrouwen schenken aan anderen. Zo laten cijfers gebaseerd op het ESS zien dat in 2008 64 procent van de Nederlanders vertrouwen had in hun medeburgers. Uit recent onderzoek onder het electoraat, dat rond de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 is gehouden, blijkt wederom dat bijna 60 procent vertrouwen heeft in de medemens. Nederland behoort hiermee tot de landen met een groot sociaal vertrouwen (Kloosterman, Linssen en Schmeets, 2010; zie ook hoofdstuk 11).

3. *Sociaal vertrouwen van bevolkingsgroepen*

Waarom zouden we mensen die we niet of nauwelijks kennen vertrouwen? Diverse studies (Alesina en La Ferrara, 2000; Freitag, 2003; Hudson, 2006; Putnam, 1995; Schmeets, 2008; Schmeets en Coumans, 2009) stellen dat individuele kenmerken, zoals het bereikte opleidingsniveau, herkomst, maar ook de mate van religiositeit een belangrijke verklaring leveren voor verschillen in de mate van sociaal vertrouwen. In deze paragraaf wordt nagegaan in hoeverre persoonskenmerken van belang zijn als het gaat om het vertrouwen in de medemens.

3.1 *Opleiding*

In lijn met bevindingen uit eerder onderzoek (Alesina en La Ferrara, 2002; Kloosterman en Schmeets, 2010; Tolsma, Van der Meer en Gesthuizen, 2009; Schmeets en Huynen, 2010) blijkt het bereikte opleidingsniveau een belangrijke factor voor sociaal vertrouwen. In 2009 gaven acht op de tien mensen met een hogere beroeps- of universitaire opleiding aan vertrouwen te hebben in hun medeburgers, tegen slechts drie op de tien mensen met uitsluitend basisonderwijs. Voor deze verschillen in sociaal vertrouwen tussen de opleidingsgroepen is een aantal verklaringen te geven (Alesina en La Ferrara, 2002; Brehm en Rahn, 1997; Dohmen, Verbakel en Kraaykamp, 2010; Newton, 2001). Zo leren mensen in het onderwijs over andere culturen en komen ze in aanraking met andere bevolkingsgroepen, resulterend in een meer open en tolerante houding tegenover anderen. Daarnaast gaat een hoge opleiding vaak gepaard met maatschappelijk succes. Succesvolle mensen hebben naar verwachting minder reden om anderen te wantrouwen dan mensen die het minder voor de wind gaat. Bovendien kunnen ze de gevolgen van een schending van het vertrouwen gemakkelijker dragen.

3.2 *Herkomst*

Niet alleen opleiding is onderscheidend voor het sociale vertrouwen van burgers, ook herkomst is van belang. Zo hebben autochtonen met 61 procent het meeste sociale vertrouwen, gevolgd door westerse allochtonen met 56 procent. Niet-westerse allochtonen hebben aanmerkelijk minder vaak vertrouwen in de medemens. Van deze groep vindt slechts 36 procent dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn. Deze lage vertrouwensscore is gedeeltelijk toe te schrijven aan het relatief lage opleidingsniveau van niet-westerse allochtonen. Wat ook mee kan spelen is dat niet-westerse allochtonen zich minder gemakkelijk kunnen identificeren met anderen en identificatie is een belangrijke voorwaarde voor vertrouwen. Het is immers gemakkelijker om mensen te vertrouwen die op je lijken (Dohmen, Verbakel en Kraaykamp, 2010). Tevens kan het verschil in culturele achtergrond tussen niet-westerse allochtonen en andere herkomstgroepen een verklaring bieden voor de verschillen in sociaal vertrouwen. Het sociale vertrouwen blijkt verder beduidend groter onder tweede generatie dan onder eerstegeneratieallochtonen, namelijk 55 tegenover 40 procent. Vermoedelijk is de sociale distantie tussen tweedegeneratieallochtonen en autochtonen kleiner dan tussen eerstegeneratieallochtonen en autochtonen.

3.3 *Religie*

Morele percepties als medeleven, solidariteit en naastenliefde worden in vrijwel elk geloof zeer gewaardeerd. Het is daarom te verwachten dat ook religiositeit van belang is voor het onderlinge vertrouwen. Dit blijkt gedeeltelijk te kloppen. In tegenstelling tot de verwachting hebben mensen die de kerk wekelijks bezoeken met 51 tegen 59 procent aanzienlijk minder vaak vertrouwen in de medemens dan mensen die zelden of nooit naar de kerk gaan. Onder de wekelijkse kerkbezoekers bevinden zich naar verhouding veel laagopgeleide ouderen die over het algemeen weinig vertrouwen schenken aan anderen. Mensen die maandelijks naar de kerk gaan hebben met 62 procent het vaakst vertrouwen in hun medeburgers. Deze bevindingen kwamen ook in eerdere studies naar voren (CBS-StatLine, 2009; Kloosterman en Schmeets, 2010).

Daarnaast blijken mensen die een denominatie aanhangen meer wantrouwig te staan tegenover anderen in de samenleving dan mensen zonder denominatie. Belangrijke uitzonderingen vormen de gereformeerden en de leden van de Protestantse Kerk Nederland (PKN). Ongeveer zeven op de tien volwassenen die de PKN of het gereformeerde geloof aanhangen, geven aan vertrouwen te hebben in de medemens. Het sociale vertrouwen is met 33 procent het laagst onder de islamieten (zie ook hoofdstuk 13).

3.4 Overige persoonskenmerken

Naast opleiding, herkomst en religie, vertonen ook andere persoonskenmerken, zoals geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, gezinssamenstelling en arbeidspositie, een samenhang met sociaal vertrouwen. Een kanttekening is dat opleiding daar toch ook vaak een grote rol bij speelt. Zo staan mannen iets minder wantrouwend tegenover de medemens dan vrouwen. Van de mannen vertrouwt 60 procent op anderen, tegenover 56 procent van de vrouwen. Daarnaast werkt een hoge leeftijd nadelig voor het sociale vertrouwen van burgers. Bijna de helft van de 65-plussers is van mening dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen. Jongere leeftijdsgroepen staan duidelijk minder wantrouwig tegenover anderen in de samenleving. Ongeveer 60 procent van de volwassen bevolking jonger dan 65 jaar geeft aan vertrouwen te hebben in de medemens. Deze verschillen in sociaal vertrouwen tussen mannen en vrouwen en tussen de verschillende leeftijdsgroepen zijn voor een groot deel toe te schrijven aan verschillen in het behaalde opleidingsniveau. Vrouwen en ouderen zijn over het algemeen lager opgeleid dan mannen en jongeren. Aangezien een lage opleiding vaak gepaard gaat met een gering onderling vertrouwen, scoren vrouwen en ouderen relatief laag als het gaat om sociaal vertrouwen.

De burgerlijke staat is ook bepalend voor het vertrouwen dat mensen in anderen hebben. Zo geven gescheiden, maar vooral verweduwd mensen met 55 procent relatief vaak aan dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen. Ongehuwden hebben met 63 procent aanzienlijk vaker vertrouwen in de medemens. Het lage sociaal vertrouwen onder verweduwd wordt met name veroorzaakt doordat deze groep relatief oud en laagopgeleid is.

Onder de gescheiden en verweduwd mensen bevinden zich veel alleenstaande ouders. Alleenstaande ouders hebben ook weinig vertrouwen in de medemens; 45 procent van de mensen die deel uitmaken van een eenoudergezin heeft vertrouwen in de medemens, tegen ruim 60 procent van de mensen met partner en kinderen. De negatieve uitwerking van een eenoudergezin op het sociale vertrouwen werd ook in eerder onderzoek aangetoond (Tolsma, Van der Meer en Gesthuizen, 2009).

Daarnaast staan werklozen en mensen die niet tot de beroepsbevolking horen vaker wantrouwig tegenover anderen in de samenleving dan mensen met een betaalde baan. Van de werklozen en mensen die niet tot de beroepsbevolking horen, geeft de helft aan vertrouwen te hebben in anderen, tegen ruim 60 procent van de mensen met betaald werk. Het relatief lage opleidingsniveau van de niet-beroepsbevolking biedt een verklaring voor het

verschil in sociaal vertrouwen met de werkzame beroepsbevolking. Verschillen in opleiding zijn niet verantwoordelijk voor het verschil in sociaal vertrouwen tussen de werkzame en de werkloze beroepsbevolking. Werklozen, alsook leden van een eenoudergezin, voelen zich mogelijk gekwetst en in de steek gelaten, wat kan leiden tot een verlies van sociaal vertrouwen (Alesina en La Ferrara, 2002; Wijckmans, Jappens en Van Bavel, 2009).

Tabel 7.1
Sociaal vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder naar persoonskenmerken, 2009

Sociaal vertrouwen			
	%		%
Totaal	58	Geslacht	
		Man	60
		Vrouw	56
Opleidingsniveau		Leeftijd	
Lo	32	18 tot 25 jaar	61
Vbo	41	25 tot 45 jaar	61
Mavo	54	45 tot 65 jaar	59
Havo, vwo, mbo	60	65 jaar en ouder	47
Hbo, universiteit	78		
Etniciteit		Gezinssamenstelling	
Autochtoon	61	Eenpersoonshuishouden	59
Westerse allochtoon	56	Lid paar zonder kinderen	56
Niet-westerse allochtoon	36	Lid paar met kinderen	61
		Lid eenoudergezin	45
Generatie allochtonen		Burgerlijke staat	
Autochtoon	61	Gehuwd	57
1e generatie	40	Gescheiden	52
2e generatie	55	Verweduwd	45
		Ongehuwd	63
Kerkgang		Arbeidspositie	
1x per week of vaker	51	Werkzame beroepsbevolking	63
1x per maand of vaker	62	Werkloze beroepsbevolking	50
Minder dan 1x per maand	56	Niet beroepsbevolking	50
Zelden of nooit	59		
Kerkelijke gezindte			
Geen	64		
Rooms-katholiek	53		
Nederlands Hervormd	49		
Gereformeerd	68		
PKN	68		
Islam	33		
Andere kerkelijke gezindte	54		

Bron: CBS, POLS.

4. Sociaal vertrouwen en de woonomgeving

De oorzaken voor de verschillen in sociaal vertrouwen moeten niet alleen op het individuele niveau worden gezocht. Ook gemeente- of buurtkenmerken kunnen relevant zijn als het gaat om het sociale vertrouwen van mensen (Lancee en Dronkers, 2010; Putnam, 2007; Scheepers, Schmeets en Pelzer, 2010; Tolsma, Van der Meer en Gesthuizen, 2009).

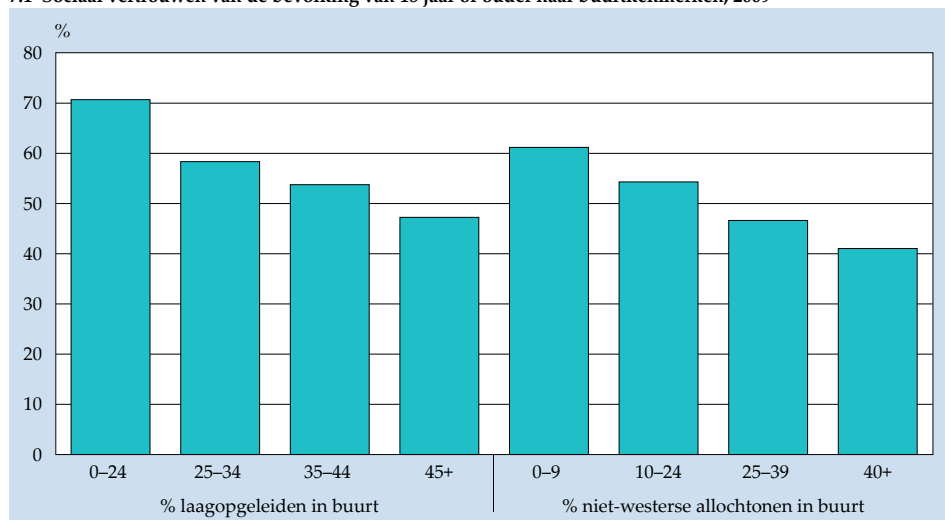
4.1 Stedelijkheid van de woongemeente

De stedelijkheid van de woongemeente blijkt geen bepalende factor voor het sociale vertrouwen van mensen. Van de mensen die in een zeer sterk stedelijke gemeente wonen, vertrouwt 58 procent op de medemens. Bij de mensen die in een niet-stedelijke gemeente wonen, gaat het om 60 procent. Dit beeld verandert niet indien rekening wordt gehouden met verschillen in bevolkingssamenstelling in termen van geslacht, leeftijd en opleidingsniveau.

4.2 Aandeel laagopgeleiden en aandeel niet-westerse allochtonen in de buurt

Het vertrouwen in de medemens hangt wel af van de samenstelling van de buurt. Zo heeft de aanwezigheid van veel laaggeschoolden in de buurt een negatieve uitwerking op het sociale vertrouwen van burgers. In buurten met veel laagopgeleiden heeft nog geen 50 procent van haar inwoners vertrouwen in de medemens. In buurten waar weinig laagopgeleiden wonen, is dit ruim 70 procent. Het vertrouwen in de medemens daalt tevens bij een grotere etnische diversiteit in de buurt. Het aandeel mensen dat aangeeft vertrouwen te hebben in anderen is 20 procent groter in buurten met een geringe concentratie niet-westerse allochtonen (61 procent) dan in buurten met een groot aandeel niet-westerse allochtonen (41 procent). Dit grote verschil in sociaal vertrouwen kan deels worden verklaard door de opleidings-samenstelling van de buurten. Het aandeel laagopgeleiden, dat naar verhouding een gering sociaal vertrouwen heeft, is groter in buurten waar niet-westerse allochtonen in de meerderheid zijn dan in buurten met een gering aandeel niet-westerse allochtonen.

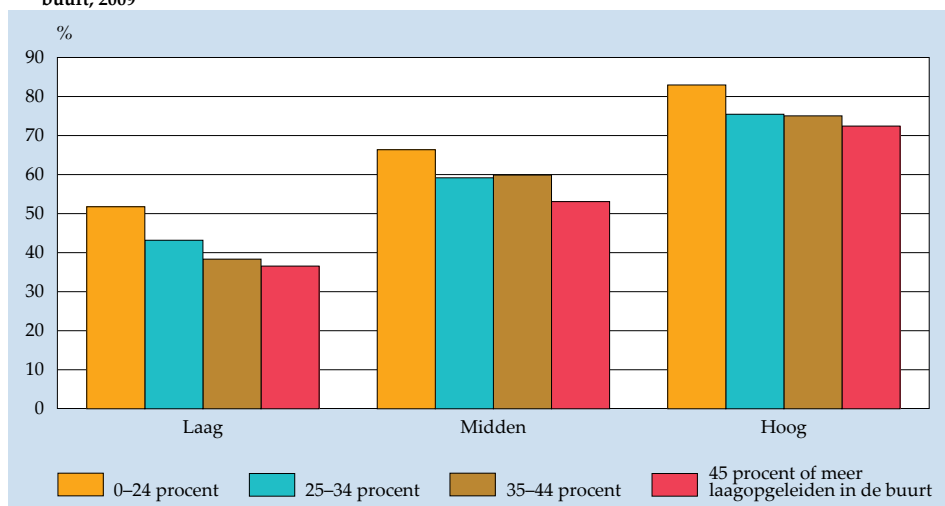
7.1 Sociaal vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder naar buurtkenmerken, 2009

Bron: CBS, POLS.

De vraag is of het aandeel laagopgeleiden in de buurt een negatieve invloed heeft op het sociale vertrouwen van zowel hoog- als laagopgeleiden. Een groter aandeel laagopgeleiden in de buurt blijkt inderdaad een dempend effect te hebben op het sociale vertrouwen van beide opleidingsgroepen. Hoog- en laagopgeleiden hebben minder vaak vertrouwen in hun medeburgers als er meer laagopgeleiden in hun buurt wonen. Het lijkt erop dat een grotere concentratie hoogopgeleiden in de buurt het sociale vertrouwen van alle opleidingsgroepen doet toenemen. De negatieve invloed van het aandeel laagopgeleiden in de buurt op het sociale vertrouwen blijkt verder nauwelijks te verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden. Hoogopgeleiden geven wel vaker aan vertrouwen te hebben in de medemens dan laagopgeleiden, ongeacht de opleidingssamenstelling van de buurt.

7.2 Sociaal vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder naar opleidingsniveau naar laagopgeleiden in de buurt, 2009

Bron: CBS, POLS.

Ook bij de negatieve relatie tussen het aandeel niet-westerse allochtonen in de buurt en het sociale vertrouwen kan de vraag worden gesteld of deze relatie geldt voor zowel autochtonen als niet-westerse allochtonen.¹⁾ De cijfers laten zien dat een toename in de concentratie niet-westerse allochtonen in de buurt zorgt voor een gestage afname in het sociale vertrouwen onder de niet-westerse allochtonen. Bij de autochtonen blijkt de herkomstssamenstelling in de buurt niet gerelateerd aan het sociale vertrouwen. Ongeacht of

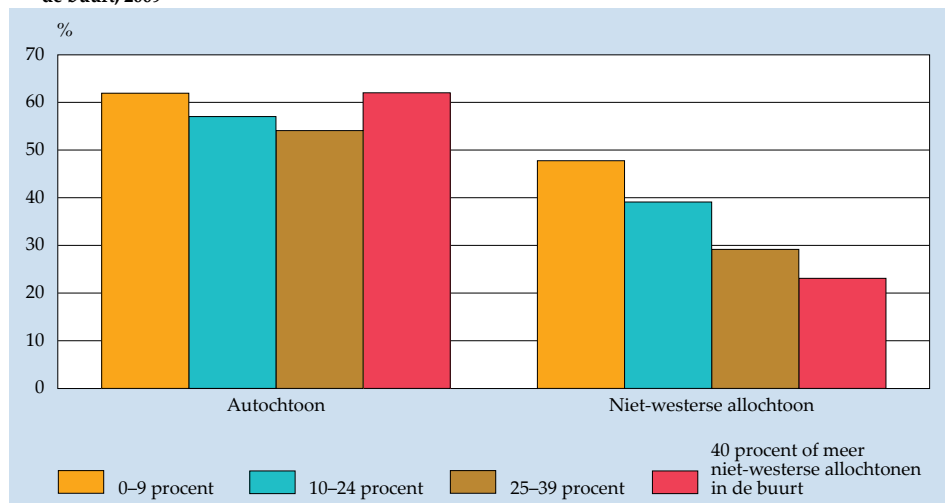
¹⁾ De groep westerse allochtonen wordt hier niet nader bekeken. De reden hiervoor is dat wanneer deze groep uitgesplitst wordt naar het aandeel niet-westerse allochtonen in de buurt, de aantallen te gering zijn om betrouwbare uitspraken te kunnen doen.

autochtonen nu in een buurt wonen met veel of weinig niet-westerse allochtonen, het vertrouwenspeil van deze herkomstgroep schommelt rond de 60 procent. Autochtonen blijken in alle gevallen vaker vertrouwen in de medemens te hebben dan niet-westerse allochtonen.

5. *Ontwikkeling in sociaal vertrouwen*

In de periode 2002–2008 is het sociale vertrouwen van de Nederlandse bevolking licht toegenomen (Kloosterman en Schmeets, 2010). Het aandeel personen met vertrouwen in de medemens is gegroeid van 58 procent in 2002 tot 64 procent in 2008. Deze toename is niet geleidelijk verlopen: op een toename tussen 2002 en 2004 volgde een lichte daling in 2006, waarna het sociale vertrouwen weer toenam. Het aandeel met weinig vertrouwen nam tussen 2002 en 2008 met 4 procentpunt af. Deze ontwikkelingen impliceren dat mensen minder het gevoel hebben dat ze voorzichtig moeten zijn in de omgang met anderen.

7.3 Sociaal vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder naar herkomst naar niet-westerse allochtonen in de buurt, 2009

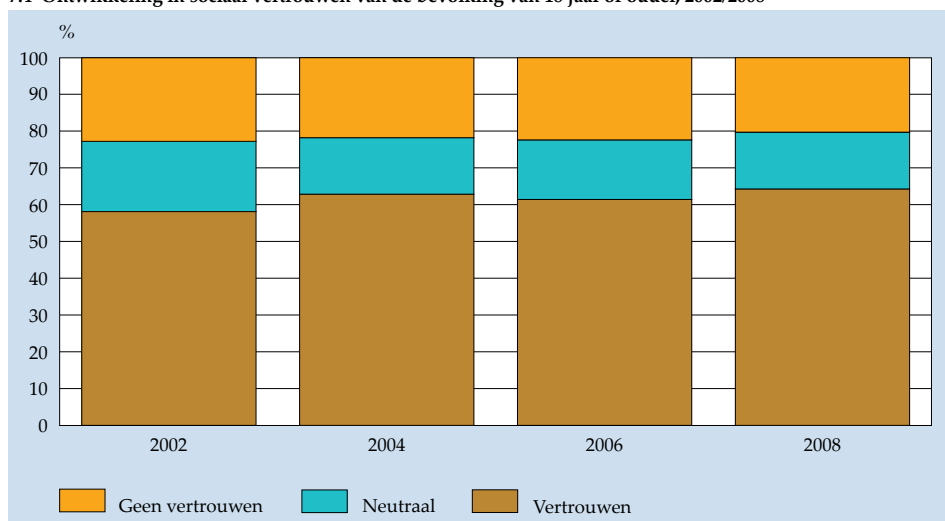
Bron: CBS, POLS.

6. *Conclusie*

De meerderheid van de Nederlandse bevolking heeft vertrouwen in de medemens. Bovendien is het vertrouwen de afgelopen jaren met enkele pro-

centpunten toegenomen. Een groot vertrouwen in andere mensen geldt echter niet voor alle bevolkingsgroepen. Slechts één op de drie laagstopgeleiden vertrouwt op medeburgers, tegen bijna vier van de vijf hbo'ers of universitair geschoolden. Het behaalde onderwijsniveau is blijkbaar een sterke graadmeter voor het vertrouwen in de medemens, zoals ook eerder onderzoek liet zien (Alesina en La Ferrara, 2002; Kloosterman en Schmeets, 2010; Tolsma, Van der Meer en Gesthuizen, 2009). Opleiding biedt ook een belangrijke verklaring voor de verschillen in sociaal vertrouwen tussen andere bevolkingsgroepen. Zo kan bijvoorbeeld het lage sociale vertrouwen onder vrouwen en ouderen worden toegeschreven aan het feit dat deze groepen vaker lager opgeleid zijn.

7.4 Ontwikkeling in sociaal vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder, 2002/2008

Bron: CBS, ESS.

Ook hebben niet meer dan één op de drie niet-westerse allochtonen en islamieten vertrouwen in de medemens. Dit lage sociale vertrouwen onder niet-westerse allochtonen en aanhangers van de islam werd ook in voorgaand onderzoek aangetoond (CBS-StatLine, 2009; Dronkers en Lancee, 2010). Voor de meeste andere besproken bevolkingsgroepen geldt dat minstens de helft zich uitspreekt voor vertrouwen in andere mensen. Uitzonderingen daarop vormen de verweduwd, mensen in eenoudergezinnen en allochtonen die in het buitenland zijn geboren. Daar tegenover scoren enkele groepen juist hoog op de vertrouwensladder. De hoogstopgeleiden met de hoogste vertrouwensscore worden gevolgd door twee geloofsgroepen: de gereformeerden en leden van de Protestantse Kerk Nederland. Ook mensen die geen denominatie aanhangen, ongehuwden en

mensen die betaalde arbeid verrichten, hebben over het algemeen vaak vertrouwen in de medemens. Blijkbaar is naast opleiding vooral de religieuze denominatie, burgerlijke staat en arbeidspositie van belang voor het vaststellen welke bevolkingsgroepen veel of weinig scepsis hebben ten aanzien van andere personen in de samenleving.

Ook buurtkenmerken hangen samen met het sociale vertrouwen van burgers. Mensen die wonen in een buurt met een groot aandeel laagopgeleiden hebben een meer gebrekkig vertrouwen in anderen dan mensen die wonen in een buurt met een geringere concentratie laagopgeleiden. De negatieve invloed van de concentratie laagopgeleiden in de buurt geldt voor zowel laag- als hoogopgeleiden. Verder geldt dat in buurten waar veel niet-westerse allochtonen wonen het vertrouwen in de medemens geringer is. Vooral het vertrouwen van niet-westerse allochtonen lijkt door een groot aandeel niet-westerse allochtonen in de buurt te worden aangetast. De stedelijkheid van de woongemeente blijkt niet bepalend te zijn voor het sociale vertrouwen van mensen.

Literatuur

Alesina, A. en E. la Ferrara (2002). Who trusts others? *Journal of Public Economics*, 85, 207–234.

Anheier, H. en J. Kendall (2002). Interpersonal trust and voluntary associations: examining three approaches. *British Journal of Sociology*, 53(3), 343–362.

Brehm, J. en W. Rahn (1997). Individuel-level evidence for the causes and consequences of social capital. *American Journal of Political Science*, 41(3), 999–1023.

CBS-StatLine (2009). Vertrouwen in verkiezingen, stemprocedure, instellingen en mensen 2006, juli 2009 (www.statline.cbs.nl).

Coleman, J.S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95–120.

Coleman, J.S. (1990). *Foundations of social theory*. Belknap Press: Cambridge, Mass.

Dohmen, A., Verbakel, E. en G. Kraaykamp (2010). Sociaal vertrouwen in de Europese context. Een Multiniveauanalyse met achttien landen. *Mens en Maatschappij*, 85(2), 154–178.

Lancee, B. en J. Dronkers (2010, forthcoming). Ethnic, religious and economic diversity in the neighbourhood: explaining quality of contact with neighbours, trust in the neighbourhood and inter-ethnic trust for immigrant and native residents. *Journal of ethnic and migration studies*.

Fukuyama, F. (1995). *Trust*. New York: Free Press.

Freitag, M. (2003). Beyond Tocqueville: The origins of social capital in Switzerland. *European Sociological Review*, 19(2), 217–232.

Hudson, J. (2006). Institutional trust and subjective well-being across the EU. *Kyklos*, 59(1), 43–62.

Kloosterman, R. en H. Schmeets (2010). Vertrouwen in medemens en instituties toegenomen aan het begin van de 21e eeuw. *Bevolkingstrends*, 58(2), 43–49.

Kloosterman, R., Linssen R. en H. Schmeets (2010). Relatief veel Nederlanders hebben vertrouwen in medemens en instituties. *CBS Webmagazine*, 23 augustus 2010.

Newton, K. (2001). Trust, social capital, civil society and democracy. *International Political Science Review*, 22(2), 201–214.

Putnam, R. (1995). Tuning in, tuning out: the strange disappearance of social capital in America. *Political Science and Politics*, 28, 664–683.

Putnam, R. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon en Schuster.

Putnam, R. (2007). E pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century, the 2006 Johan Skytte prize lecture. *Scandinavian Political studies*, 30, 137–174.

Putnam, R., Leonardi, R. en R.Y. Nanetti (1993). *Making democracy work*. Princeton New Jersey: Princeton University Press.

Scheepers, P., Schmeets H. en B. Pelzer (2010). *Hunkering down as disruption of community cohesion: regional-, municipal-, neighbourhood- and individual-level effects*. Aangeboden ter publicatie.

Schmeets, H. (2008). Meer contacten, meer vertrouwen. In: I. Beckers, R. van der Bie, W. Goede, E. Janissen en W. Van Nunspeet (red.), *De Nederlandse Samenleving 2008*. Den Haag/Heerlen: CBS, 71–78.

Schmeets, H. en B. Huynen (2010). *Veel vertrouwen van hoger opgeleiden*. Den Haag/Heerlen: CBS.

Schmeets, H. en M. Coumans (2009). Religie en vertrouwen. In: H. Schmeets en R. van der Bie (red.), *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*. Den Haag/Heerlen: CBS, 109–115.

Tolsma, J., Van der Meer, T. en M. Gesthuizen (2009). The impact of neighbourhood and municipality characteristics on social cohesion in the Netherlands. *Acta Politica*, 44(3), 286–313.

Wijckmans, B., Jappens, M. en J. van Bavel (2009). *Echtscheiding en sociaal kapitaal in Vlaanderen*. Vrije Universiteit Brussel: Interface Demography.

8. Institutioneel vertrouwen

Rianne Kloosterman

1. *Inleiding*

Naast het sociale vertrouwen is er nog een andere vertrouwensvorm van belang voor de mate van sociale samenhang in een samenleving: het institutionele vertrouwen. Bij institutioneel vertrouwen gaat het om vertrouwen in verschillende maatschappelijke en politieke instituties. Dit vertrouwen heeft vaak betrekking op de tevredenheid met de prestaties van het desbetreffende instituut en de manier waarop de taken worden uitgevoerd (Dekker, 2006; Hudson, 2006).

Voorbeelden van maatschappelijke instituties zijn de politie, rechters en de pers. Politieke instituties zijn onder meer de Tweede Kamer en de Europese Unie. Institutioneel vertrouwen verbindt burgers aan organisaties en aan de politiek, resulterend in meer maatschappelijke betrokkenheid en participatie. Deze actieve maatschappelijke participatie van burgers is van essentieel belang voor het functioneren van een democratie (Hudson, 2006; Mishler en Rose, 2001). Omgekeerd kan participatie in organisaties en in de politiek ook het institutionele vertrouwen van mensen bevorderen (Schmeets, 2008).

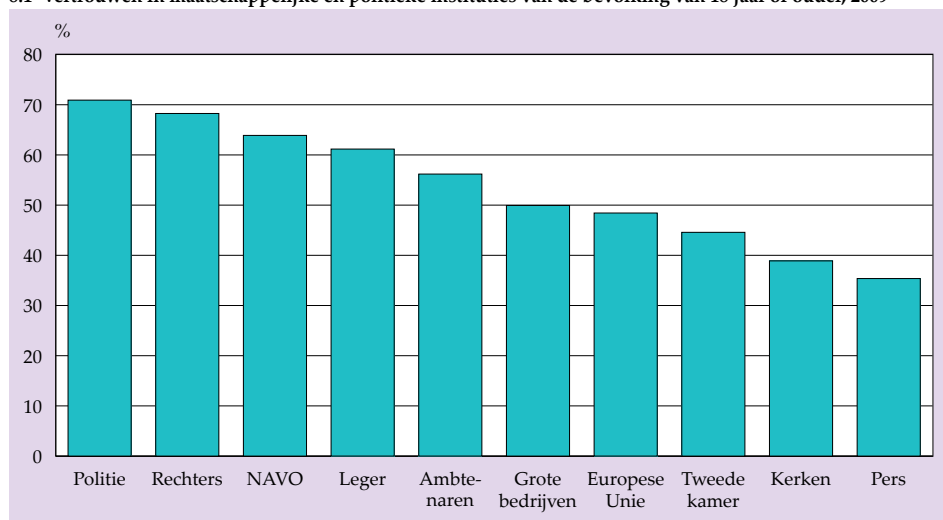
In dit hoofdstuk wordt gezien welke bevolkingsgroepen in Nederland vertrouwen hebben in een aantal maatschappelijke en politieke instituties. Daarbij wordt ook de rol van de woonomgeving onder de loep genomen. Hebben mensen die in een stedelijke gemeente wonen meer of minder institutioneel vertrouwen dan mensen die in een plattelandsgemeente wonen? En in hoeverre is het aandeel laagopgeleiden en het aandeel niet-westerse allochtonen in de buurt onderscheidend voor dit vertrouwen? Tevens worden de relaties tussen sociaal en institutioneel vertrouwen in kaart gebracht. Ten slotte zal bekeken worden in hoeverre het institutionele vertrouwen onder de Nederlandse bevolking tussen 2002 en 2008 is veranderd. De gegevens zijn afkomstig uit twee bronnen: het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) en het European Social Survey (ESS).

2. *Institutioneel vertrouwen: zijn politieke en maatschappelijke instituties betrouwbaar?*

Het institutionele vertrouwen van mensen wordt doorgaans bepaald door voor een aantal instituties – zoals de politie, het leger, het rechtsstelsel, de Tweede Kamer en de pers – vast te stellen in hoeverre men deze vertrouwt. Op basis van POLS 2009 blijkt dat er aanzienlijke verschillen bestaan in de mate waarin de Nederlandse bevolking vertrouwen schenkt aan de verschillende maatschappelijke en politieke instituties. De politie geniet met ruim 70 procent het grootste vertrouwen. Ook rechters worden door bijna 70 procent van de Nederlandse bevolking gezien als betrouwbare actoren. Het instituut dat het slechtst scoort op het vlak van vertrouwen is de pers. Slechts 35 procent van de Nederlanders geeft aan vertrouwen te hebben in dit instituut. Kerken kunnen ook op weinig vertrouwen rekenen vanuit de samenleving. Niet meer dan vier op de tien personen geven aan hier vertrouwen in te hebben.

Voorgaand onderzoek laat eveneens grote verschillen in vertrouwen zien tussen diverse instituties. In het ESS worden politieke instituties naar voren gehaald en richt de aandacht zich voornamelijk op politiek vertrouwen. Onderzoek gebaseerd op het ESS (Kloosterman en Schmeets, 2010) toont aan dat ook in 2008 de politie het meeste vertrouwen genoot: 73 procent van de Nederlanders gaf aan hier vertrouwen in te hebben. Tegenover politieke instellingen was er beduidend meer wantrouwen, vooral wat betreft het Europese parlement. In 2008 had slechts 48 procent vertrouwen in deze

8.1 Vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties van de bevolking van 18 jaar of ouder, 2009

Bron: CBS, POLS.

organisatie. Ook de politieke partijen en politici scoorden met ongeveer 52 procent relatief slecht. Daarnaast gaf 60 procent aan vertrouwen te hebben in het parlement.

3. *Institutioneel vertrouwen van bevolkingsgroepen*

Welke groepen in de Nederlandse samenleving hebben vertrouwen in de verschillende maatschappelijke en politieke instituties, en welke groepen koesteren vooral wantrouwen?

3.1 *Opleiding, leeftijd en religie*

Opleiding, leeftijd en religie spelen duidelijk een rol als het gaat om het institutionele vertrouwen van mensen. Zo wordt het vertrouwen in instituties in sterke mate bevorderd door een hoog opleidingsniveau, vooral als het gaat om gezaghebbende instituties zoals de politie en rechters. De overgrote meerderheid van de hbo'ers en academici (84 procent) heeft vertrouwen in rechters. Mensen die uitsluitend basisonderwijs hebben gevolgd, staan met bijna 50 procent duidelijk meer wantrouwig tegenover deze actoren. De politie geniet met 80 procent ook veel vertrouwen onder de mensen met een hogere beroeps- of universitaire opleiding. De laagst-gechoolden hebben ook hier met 64 procent een aanmerkelijk lagere vertrouwensscore. Alleen als het gaat om het vertrouwen in kerken verschillen hoog- en laagopgeleiden niet van elkaar. Het grote institutionele vertrouwen onder hoogopgeleiden kan mogelijk worden verklaard door de kennis die zij hebben over de verschillende instituties. Hudson (2006) stelt dat kennis hierover vaak gepaard gaat met institutioneel vertrouwen. Daarnaast kan een gevoel van onbehagen, vertaald in een negatief toekomstbeeld, leiden tot meer wantrouwen onder de laagopgeleiden (Elchardus en Smits, 2002; Wijckmans, Jappens en Van Bavel, 2009). Eerder onderzoek toonde ook aan dat mensen in maatschappelijk zwakkere posities, zoals laaggeschoolden, vaak minder vertrouwen hebben in maatschappelijke instellingen en in de politiek (Elchardus en Smits, 2002; Wijckmans, Jappens en Van Bavel, 2009).

Het institutionele vertrouwen is tevens sterk gerelateerd aan leeftijd. Ouderen hebben beduidend minder vertrouwen in de diverse maatschappelijke en politieke instituties dan jongeren, vooral als het gaat om het vertrouwen in rechters. Acht op de tien 18- tot 25-jarigen geven aan vertrouwen te hebben in deze actoren. Van de 65-plussers is dit de helft. Een uitzondering op het negatieve effect van leeftijd vormt het vertrouwen in kerken. Hier

heeft 50 procent van de 65-plussers vertrouwen in, tegen 34 procent van de 45- tot 65-jarigen. Het valt op dat jongeren tussen de 18 en 25 met 42 procent nog relatief vaak vertrouwen hebben in het instituut kerk. Verschillen in geslacht en opleiding bieden geen verklaring voor de gevonden verschillen in institutioneel vertrouwen tussen de leeftijdsgroepen.

De religieuze affiniteit van mensen is eveneens van belang voor hun institutionele vertrouwen. Dat de meest frequente kerkbezoekers het vaakst vertrouwen hebben in kerken is geen verrassende bevinding. Van de mensen die één keer per week of vaker de kerk bezoeken, geeft 86 procent aan vertrouwen te hebben in deze religieuze instituties. Het vertrouwen in kerken is met 26 procent aanzienlijk lager onder de mensen die zelden of nooit naar de kerk gaan. Maar ook voor de meeste andere instituties geldt dat niet-frequente kerkbezoekers hier minder vaak vertrouwen in hebben dan frequente kerkbezoekers. Het enige instituut waar niet-frequente kerkbezoekers een relatief hoge vertrouwensscore hebben, is de pers. Daarnaast is het vertrouwen in grote bedrijven en rechters niet gerelateerd aan de kerkgang van mensen.

Onder de religieuze denominaties hebben gereformeerden, aanhangers van de Protestantse Kerk Nederland en islamieten een meer dan gemiddeld vertrouwen in de meeste politieke en maatschappelijke instituties. Hun vertrouwen in de pers is echter lager dan dat van hervormden en mensen die zich niet verbonden voelen met een denominatie of levensbeschouwelijke groepering. De denominatie van mensen is niet van belang als het gaat om het vertrouwen in grote bedrijven.

3.2 Geslacht en herkomst

Het institutionele vertrouwen verschilt niet sterk tussen mannen en vrouwen. Vrouwen geven iets vaker dan mannen aan vertrouwen te hebben in de politie, de Tweede Kamer en de Europese Unie. Daar staat tegenover dat zij met 67 tegen 70 procent minder vaak vertrouwen hebben in rechters. Het relatief lagere opleidingsniveau van vrouwen biedt hier een verklaring voor.

Het vertrouwen in diverse instituties – leger, rechters, de pers, de Tweede Kamer en de politie – is ook vrij vergelijkbaar tussen autochtone en allochtone bevolkingsgroepen. Aan een aantal instellingen schenken niet-westerse allochtonen vaker vertrouwen dan autochtonen en westerse allochtonen. Zo geven zij relatief vaak aan vertrouwen te hebben in kerken, ambtenaren en de Europese Unie. Ze scoren daarentegen laag als het gaat om het vertrouwen in de NAVO. De grote bedrijven kunnen met 43 procent op weinig vertrouwen rekenen van de westerse allochtonen. Van de niet-westerse en autochtone bevolkingsgroepen heeft ongeveer 50 procent vertrouwen in deze organisaties.

Het zijn vooral eerstegeneratieallochtonen die veel vertrouwen stellen in de verschillende instituties. Allochtonen die in Nederland zijn geboren – de tweede generatie – zijn naar verhouding meer wantrouwig ten aanzien van kerken, de pers, de Tweede Kamer, ambtenaren en de Europese Unie. Alleen het vertrouwen in de NAVO en in rechters is groter onder de tweede generatie. Dit grote vertrouwen in rechters wordt veroorzaakt doordat zich onder de tweedegeneratieallochtonen veel jongeren bevinden die vaak vertrouwen schenken aan rechters. Voor de overige generatieverschillen in institutioneel vertrouwen biedt leeftijd geen verklaring.

3.3 Overige persoonskenmerken

Andere persoonskenmerken houden sterker verband met het institutionele vertrouwen van burgers dan geslacht en herkomst. Opleiding en leeftijd spelen hierbij echter vaak een verklarende rol. Zo genieten de verschillende maatschappelijke en politieke instituties minder vertrouwen onder gescheiden en verweduwd mensen dan onder gehuwde en ongehuwde mensen. Het lage institutionele vertrouwen onder verweduwd wordt grotendeels veroorzaakt door de relatief hoge leeftijd van deze groep. Alleen in het instituut kerk hebben verweduwd met 50 procent aanzienlijk vaker vertrouwen dan mensen met een andere burgerlijke staat, ongeacht hun leeftijd.

Verder blijken leden van een eenoudergezin minder vaak vertrouwen te hebben in kerken, het leger en de politie dan leden van andere huishoudensvormen. Daar staat tegenover dat zij met 53 procent relatief hoog scoren als het gaat om het vertrouwen in de Europese Unie. Onder echtparen ligt dit percentage rond de 45. Mensen met een partner én kinderen hebben vaker vertrouwen in rechters en de Tweede Kamer dan degenen met partner, maar zonder kinderen. Het vertrouwen in diverse andere instituties – de pers, ambtenaren, grote bedrijven en de NAVO – blijkt niet gerelateerd aan de huishoudsamenstelling.

De werkzame beroepsbevolking onderscheidt zich van de werkloze en de niet beroepsbevolking door meer institutioneel vertrouwen. Zo is het vertrouwen in de politie met 72 procent hoog onder werkzame mensen. Van de werklozen hebben slechts zes op de tien personen vertrouwen in dit instituut. Daarnaast hebben werkzame mensen met 74 tegen 58 procent beduidend vaker vertrouwen in rechters dan mensen die niet tot de beroepsbevolking horen. De werklozen nemen met 68 procent een middenpositie in. Dit verschil in vertrouwen in rechters wordt veroorzaakt doordat jongeren oververtegenwoordigd zijn onder de niet-beroepsbevolking en laagopgeleiden onder de werklozen. Opleiding en leeftijd spelen een vergelijkbare rol als het gaat om de verschillen in vertrouwen in het leger, grote bedrijven en de

Tabel 8.1

Institutioneel vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder naar persoonskenmerken, 2009

	Kerken	Leger	RechtshP	Pers	Politie	Tweede kamer	Ambtenaren	Grote bedrijven	Europese Unie	NAVO
	%									
Totaal	39	61	68	35	71	45	56	50	48	64
Opleidingsniveau										
Basisonderwijs	44	51	49	33	64	32	47	45	40	51
Vbo	41	57	52	32	64	35	50	45	40	58
Mavo	37	56	60	35	67	39	54	49	45	63
Havo, vwo, mbo	37	64	71	35	71	45	56	52	49	67
Hbo, universiteit	39	66	84	38	80	56	65	52	55	68
Leeftijd										
18 tot 25 jaar	42	78	82	38	73	53	63	66	68	76
25 tot 45 jaar	37	65	76	37	73	48	59	54	51	68
45 tot 65 jaar	34	53	64	33	70	41	52	43	41	59
65 jaar en ouder	50	57	50	34	69	39	54	44	46	59
Kerkgang										
1x per week of vaker	86	71	69	30	80	56	62	48	52	67
1x per maand of vaker	78	68	66	33	74	50	60	47	52	66
Minder dan 1x per maand	54	64	73	31	75	49	56	54	54	70
Zelden of nooit	26	59	68	37	69	42	55	50	47	63
Denominatie										
Geen denominatie	18	57	71	38	69	43	56	50	46	63
Rooms-katholiek	42	61	64	32	70	42	51	49	49	65
Nederlands Hervormd	59	68	61	39	73	47	56	53	51	69
Gereformeerd	80	80	71	30	74	53	54	45	52	77
PKN	81	75	71	35	78	54	61	48	53	72
Islam	57	56	76	34	73	50	77	47	56	49
Andere kerkelijke gezindte	62	59	69	32	72	47	58	52	47	57
Geslacht										
Man	39	62	70	35	70	43	56	50	46	63
Vrouw	39	60	67	35	72	46	57	49	51	65
Herkomst										
Autochtoon	38	61	68	35	71	45	55	50	47	65
Westerse allochtoon	37	61	68	35	70	42	53	43	51	65
Niet-westerse allochtoon	54	59	72	38	70	48	67	51	55	54
Generatie allochtonen										
Autochtoon	38	61	68	35	71	45	55	50	47	65
1e generatie	52	59	67	39	71	49	63	49	55	56
2e generatie	37	61	74	33	69	40	56	45	50	65
Burgerlijke staat										
Gehuwd	40	59	65	34	71	43	54	47	44	62
Gescheiden	32	54	63	36	64	39	52	45	46	59
Verweduwd	50	55	49	34	75	40	55	38	51	60
Alleenstaand	37	67	76	38	71	49	61	56	55	68
Samenstelling huishouden										
Eenpersoonshuishouden	41	61	66	37	73	46	57	49	50	62
Lid paar zonder kinderen	37	58	61	33	68	40	54	47	45	62
Lid paar met kinderen	39	62	73	36	74	47	55	49	45	64
Lid eenoudergezin	32	51	68	38	63	43	58	48	53	58
Arbeidspositie										
Werkzame beroepsbevolking	36	63	74	36	72	46	57	52	48	66
Werkloze beroepsbevolking	27	61	68	32	60	37	51	48	48	66
Niet beroepsbevolking	44	57	58	35	69	42	55	46	48	60

Bron: CBS, POLS.

NAVO tussen de werkzame, werkloze en niet-beroepsbevolking. Zoals eerder aangegeven, ligt in het ESS de nadruk op het politieke vertrouwen van burgers (Kloosterman en Schmeets, 2010). Dit onderzoek wijst uit dat hoogopgeleiden, frequente kerkgangers en studenten hoog scoren als het gaat om het vertrouwen in het parlement, politici en politieke partijen. Groepen die beduidend minder vertrouwen hebben in deze politieke instituties zijn laagopgeleiden, niet-frequente kerkgangers, werklozen en gescheiden mensen. Vrouwen hebben minder vaak vertrouwen in het parlement dan mannen. Verder blijkt het politieke vertrouwen onder de Nederlandse bevolking negatief samen te hangen met leeftijd.

4. *Institutioneel vertrouwen en de woonomgeving*

4.1 *Stedelijkheid van de woongemeente*

In tegenstelling tot het sociale vertrouwen (zie hoofdstuk 7), hangt het institutionele vertrouwen van mensen wel samen met de stedelijkheid van de woongemeente. Mensen die in zeer stedelijke gemeentes wonen, hebben vaker vertrouwen in de verschillende instituties dan degenen die wonen in een niet-stedelijke gemeente. Het verschil in vertrouwen is het grootst als het gaat om de pers; vier op de tien personen die wonen in een zeer stedelijke gemeente hebben vertrouwen in de pers, tegen circa drie op de tien personen die wonen in een niet-stedelijke gemeente. Daarentegen hebben mensen die in een niet-stedelijke gemeente wonen met 45 tegen 35 procent een beduidend hogere vertrouwensscore als het gaat om kerken. Het grote vertrouwen in rechters, de Tweede kamer en de Europese Unie in de stedelijke gemeentes komt doordat hier veel jongeren en hoogopgeleiden wonen die over het algemeen veel vertrouwen schenken aan deze instituties.

4.2 *Aandeel laagopgeleiden en aandeel niet-westerse allochtonen in de buurt*

Het aandeel laagopgeleiden in de buurt is op het eerste gezicht van belang voor het institutionele vertrouwen van burgers. Mensen die in een buurt wonen met een hoge concentratie laagopgeleiden koesteren meer wantrouwen ten aanzien van de verschillende instituties dan mensen die in een buurt wonen met een gering aantal laagopgeleiden. Het vertrouwen in kerken vormt hierop een uitzondering. Ongeveer vier op de tien personen geven aan vertrouwen te hebben in deze religieuze instellingen, ongeacht het aandeel laagopgeleiden in de buurt. Wanneer rekening gehouden wordt met het bereikte opleidingsniveau van mensen, blijkt dat het vooral om dit persoonskenmerk draait bij het institutionele vertrouwen en minder om het aandeel laagopgeleiden in de buurt. Het vertrouwen in verschillende maatschappelijke en politieke instituties

blijkt nauwelijks samen te hangen met het aandeel niet-westerse allochtonen in de buurt. Een grotere concentratie niet-westerse allochtonen in de buurt heeft uitsluitend een negatieve uitwerking op het vertrouwen in de NAVO. Daarnaast blijken mensen die in een buurt wonen met 10 tot 25 procent niet-westerse allochtonen aanzienlijk minder vaak vertrouwen te hebben in kerken dan mensen die wonen in een buurt met een andere herkomstsamenstelling.

Tabel 8.2
Institutioneel vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder naar stedelijkheid woongemeente en buurtkenmerken, 2009

	Kerken	Leger	Rechters	Pers	Politie	Tweede kamer	Ambtenaren	Grote bedrijven	Europese Unie	NAVO
	%									
Stedelijkheid woongemeente										
Niet stedelijk	45	62	65	31	70	42	54	50	45	65
Weinig stedelijk	43	62	66	34	71	45	53	49	46	66
Matig stedelijk	40	61	68	34	70	42	55	49	49	63
Sterk stedelijk	35	62	69	36	71	44	59	50	48	65
Zeer sterk stedelijk	35	59	72	40	72	49	59	51	52	61
% laagopgeleiden in buurt										
0–24	37	65	77	40	75	52	60	53	53	67
25–34	38	62	69	34	71	45	55	50	49	67
35–44	40	61	65	34	69	42	56	48	47	60
45+	41	56	62	33	69	41	54	48	44	60
% niet-westerse allochtonen in buurt										
0–9	41	62	68	35	72	45	55	50	48	65
10–24	33	58	68	35	69	43	58	48	50	62
25–39	40	63	69	38	68	48	59	52	51	58
40+	39	57	67	42	71	45	58	50	49	55

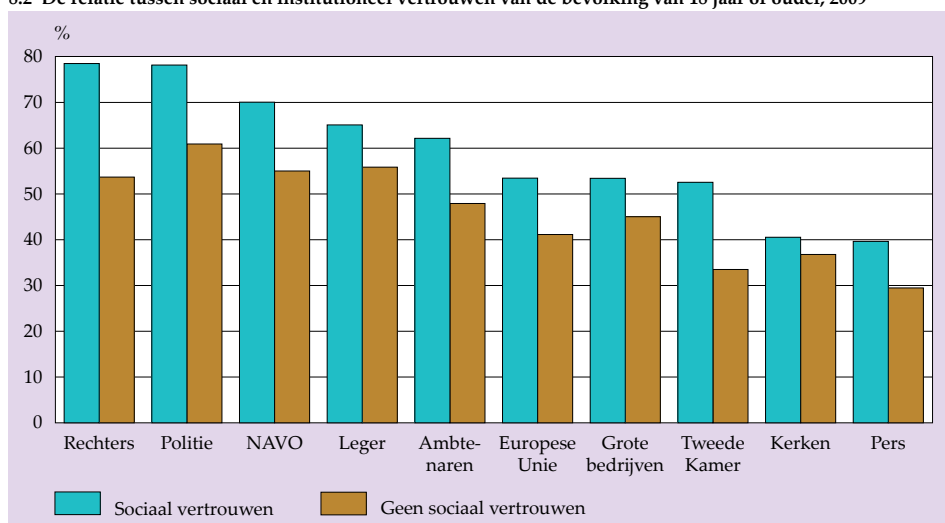
Bron: CBS, POLS.

5. *De relatie tussen institutioneel en sociaal vertrouwen*

Het sociale en institutionele vertrouwen van burgers hangen in positieve zin met elkaar samen. Mensen die vertrouwen hebben in de medemens hebben relatief ook vaak vertrouwen in politieke en maatschappelijke instituties, vooral als het gaat om rechters en de politie. Van de mensen die aangeven vertrouwen te hebben in de medemens, heeft bijna 80 procent vertrouwen in deze gezaghebbende instituties. Van de mensen die wantrouwig staan tegenover anderen in de samenleving heeft 61 procent vertrouwen in de politie en 54 procent vertrouwen in rechters. Verschillen in geslacht, leeftijd en opleiding bieden geen verklaring voor deze bevindingen.

gen. De positieve samenhang tussen sociaal en institutioneel vertrouwen geldt voor alle bevolkingsgroepen, onderscheiden naar geslacht, leeftijd, opleiding en etnische herkomst. Blijkbaar is onder brede lagen van de bevolking het vertrouwen in de medemens een goede graadmeter voor het vertrouwen dat men heeft in de maatschappelijke en politieke organisaties, en andersom.

8.2 De relatie tussen sociaal en institutioneel vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder, 2009

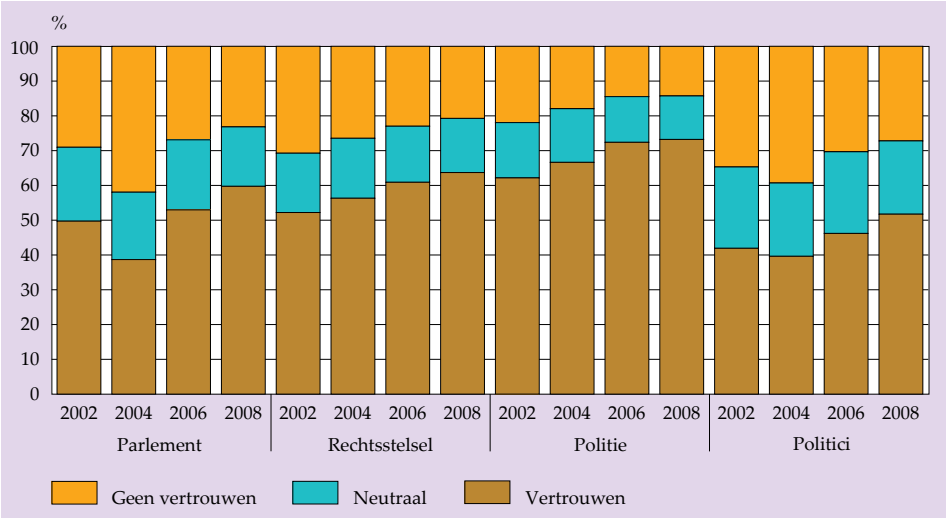

Bron: CBS, POLS.

6. *Ontwikkeling in institutioneel vertrouwen*

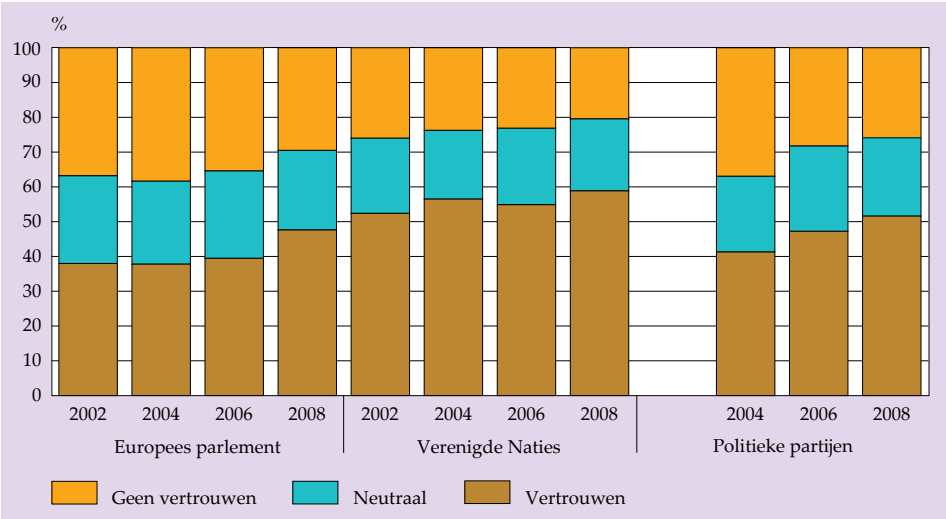
Vaak wordt gesteld dat de Nederlandse bevolking een gering en afnemend vertrouwen heeft in de verschillende maatschappelijke en politieke instituties. In de periode 2002–2008 is het institutionele vertrouwen van de Nederlandse bevolking echter duidelijk toegenomen. Vooral het vertrouwen in het rechtsstelsel en in de politie is met ongeveer 11 procent sterk gegroeid. Het vertrouwen in de Verenigde Naties is met 6 procent relatief weinig toegenomen. Opvallend is dat het vertrouwen in politieke instellingen – en vooral in het parlement – tussen 2002 en 2004 afnam en daarna sterk toenam. Dit strookt met de bevindingen uit de Eurobarometer 2007. Zowel de dip in het politieke vertrouwen na de eeuwwisseling als het herstel daarvan zijn ook in andere westerse landen zichtbaar (Verbeet, 2009).

8.3a Ontwikkeling in institutioneel vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder, 2002/2008

Bron: CBS, ESS.

8.3b Ontwikkeling in institutioneel vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder, 2002/2008

Bron: CBS, ESS.

7. Conclusie

De Nederlandse bevolking heeft niet in alle instituties en organisaties evenveel vertrouwen. Instituties die veel vertrouwen genieten zijn de politie, rechters, het leger en de NAVO. Beduidend minder vertrouwen is er in de pers, kerken en in de Tweede Kamer. Groepen die over het algemeen veel

vertrouwen hebben in de verschillende instituties en organisaties zijn jongeren, hoogopgeleiden, frequente kerkgangers, pkn'ers, gereformeerden, islamieten en werkenden. Ouderen, laagopgeleiden, verweduwd, gescheiden en niet-religieuze mensen staan meer wantrouwig tegenover de maatschappelijke en politieke instituties.

Wat betreft de woonomgeving blijkt dat mensen die in een stedelijke gemeente wonen meer institutioneel vertrouwen hebben dan mensen die in een niet-stedelijke gemeente wonen. De compositie van de buurt blijkt weinig invloed uit te oefenen op het institutionele vertrouwen van burgers. Niet het aandeel laagopgeleiden in de buurt, maar het individuele opleidingsniveau is van belang voor het institutionele vertrouwen van mensen. Hoofdstuk 7 liet zien dat het opleidingspeil in de buurt wel een rol speelt als het gaat om het vertrouwen in de medemens. Het aandeel allochtonen van niet-westerse komaf in de buurt heeft uitsluitend een negatieve uitwerking als het gaat om het vertrouwen in de NAVO; hoe groter het aandeel niet-westerse allochtonen, hoe minder vertrouwen.

Het sociale en institutionele vertrouwen van burgers vertoont een duidelijke samenhang. Mensen die vertrouwen hebben in de medemens hebben over het algemeen ook vertrouwen in de verschillende maatschappelijke en politieke instituties. Deze samenhang is het sterkst als het gaat om het vertrouwen in de politie en in rechters.

In de periode 2002–2008 is het institutionele en politieke vertrouwen onder de Nederlandse bevolking, vooral in de politie en het rechtsstelsel, flink toegenomen. Deze toename van vertrouwen staat haaks op de veronderstelling dat de Nederlandse bevolking een gebrekkig en afnemend vertrouwen heeft in de traditionele instituties (Dekker, 2006; Meurs, 2008; SER, 2009). Er wordt dus geen ondersteuning gevonden voor de vermeende afbrokkeling van het institutionele en politieke vertrouwen in Nederland (zie ook Kloosterman en Schmeets, 2010). En bovendien – zo zal blijken in hoofdstuk 11 – staat Nederland samen met de Scandinavische landen in de Europese voorhoede als het gaat om institutioneel vertrouwen.

Literatuur

Dekker, P. (2006). *Democratie en burgerschap – Politiek vertrouwen*. Opiniestuk voor het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Elchardus, M. en W. Smits (2002). *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Brussel: VUB Press.

Eurobarometer (2007). *Eurobarometer 67 – De publieke opinie in de Europese Unie: nationaal rapport Nederland (lente 2007)*. Standaard Eurobarometer.

Hudson, J. (2006). Institutional trust and subjective well-being across the EU. *Kyklos*, 59(1), 43–62.

Kloosterman, R. en H. Schmeets (2010). Vertrouwen in medemens en instituties toegenomen aan het begin van de 21e eeuw. *Bevolkingstrends*, 58(2), 43–49.

Meurs, P. (2008). *Sociaal vertrouwen: een kwestie van durf*. In: SER/Verwey Jonker Instituut, Sociaal vertrouwen. Eerste Verwey-Jonker/SER lezing, september 2008, 9–24.

Mishler, W. en R. Rose (2001). What are the origins of political trust? Testing institutional and cultural theories in post-communist societies. *Comparative political studies*, 34, 30–62.

SER (2009). *Toespraak van A.H.G. Rinnooy Kan, voorzitter SER, Algemene ledenvergadering van de Vereniging van Bedrijfstakpensioenfondsen, mei 2009*. Schevingen: Kurhaus.

Schmeets, H. (2008). Meer contacten, meer vertrouwen. In: I. Beckers, R. van der Bie, W. Goede, E. Janissen en W. Van Nunspeet (red.), *De Nederlandse Samenleving 2008*. Den Haag/Heerlen: CBS, 71–78.

Verbeet, G.A. (2009). *Vertrouwen en zelfvertrouwen – Analyse en aanbevelingen*. Parlementaire Enquête, Tweede Kamer der Staten Generaal, Den Haag.

Wijckmans, B., Jappens, M. en J. van Bavel (2009). *Echtscheiding en sociaal kapitaal in Vlaanderen*. Vrije Universiteit Brussel: Interface Demography.

9. Participatie en vertrouwen

Rianne Kloosterman en Hans Schmeets

1. Inleiding

Participatie en vertrouwen zijn belangrijke indicatoren voor de sociale samenhang in een samenleving (Te Riele en Roest, 2009). Bij participatie gaat het om de sociale verbondenheid en de betrokkenheid van individuen bij de maatschappij. Dit komt onder andere tot uiting in de frequentie en intensiviteit van sociale contacten, de deelname aan het verenigingsleven, het verrichten van vrijwilligerswerk en de politieke en religieuze betrokkenheid van mensen. Door te participeren krijgen burgers het gevoel erbij te horen. Het zorgt voor integratie, maar is tevens nodig voor het draaiende en betaalbaar houden van de samenleving (Beleidsprogramma 2007–2011). Bij vertrouwen gaat het om het vertrouwen tussen mensen onderling – het sociaal vertrouwen – maar ook om het vertrouwen in verschillende maatschappelijke en politieke instituties: het institutioneel vertrouwen. Vertrouwen wordt vaak gezien als een onmisbare voorwaarde voor participatie (Coleman, 1988; Hudson, 2006). Tegelijkertijd vergroot deelname aan de maatschappij het vertrouwen in de medemens en in politieke en maatschappelijke organisaties (Brehm en Rahn, 1997; Putnam, 2000; Stolle, 2000; Uslaner, 2002; Anheier en Kendall, 2002; Schmeets, 2008). Participatie en vertrouwen zijn dus duidelijk aan elkaar gerelateerd.

In voorgaande hoofdstukken zijn verschillende indicatoren van zowel participatie (hoofdstuk 2 tot en met 6) als vertrouwen (hoofdstuk 7 en 8) onderzocht. Over de relatie tussen de religieuze betrokkenheid van mensen en hun vertrouwen wordt in hoofdstuk 13 gerapporteerd. In dit hoofdstuk zullen verbanden tussen vertrouwen en andere vormen van participatie worden bekeken. Dit gebeurt vanuit het raamwerk sociale samenhang, met de drie niveaus van participatie: sociale participatie (contacten met familie, vrienden en burens), participatie in organisaties (lidmaatschap en deelname aan verenigingen) en politieke participatie (stemgedrag en deelname aan acties ter beïnvloeding van de politiek). De vraag die centraal staat is: In welke mate hangt het sociaal en institutioneel vertrouwen van burgers samen met hun participatie op sociaal en politiek terrein? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, wordt gebruik gemaakt van twee bronnen: het

Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) van 2009 en het Nationaal Kiezersonderzoek dat rond de Tweede Kamerverkiezingen (NKO) van 9 juni 2010 is gehouden.

2. *Sociale participatie en vertrouwen*

Het sociale vertrouwen van de volwassen Nederlandse bevolking is positief gerelateerd aan de mate van sociale participatie, vooral als het gaat om het contact met familie en vrienden. Van de personen die zelden of nooit contact hebben met familieleden vertrouwt minder dan de helft op de medemens, tegenover circa 60 procent die maandelijks of wekelijks familie spreekt of ontmoet. Het sociale vertrouwen hangt nog sterker samen met het vriendencontact. Van de bevolkingsgroep die (bijna) nooit contact met vrienden heeft, vindt slechts 39 procent dat anderen te vertrouwen zijn. De mensen die minstens één keer per week vrienden spreken of ontmoeten, hebben met 60 procent een beduidend hogere vertrouwensscore. Het geringe sociale vertrouwen onder degenen die zelden of nooit contact hebben met familie of vrienden kan deels worden verklaard door het relatief lage opleidingsniveau van deze groep. Een laag opleidingsniveau gaat, zoals aangetoond in hoofdstuk 7, vaak hand in hand met weinig vertrouwen in de medemens.

De associatie tussen het contact met buren en het sociale vertrouwen van burgers is minder sterk. Personen die maandelijks contact onderhouden met buren scoren met 65 procent het hoogst op het vlak van sociaal vertrouwen; personen die nauwelijks of geen burencontact hebben, scoren met 51 procent het laagst. De groep die wekelijks ofwel het meest frequent contact met buren heeft, neemt met 57 procent een tussenpositie in. Verschillen in geslacht, leeftijd en opleiding tussen mensen die frequent en minder frequent burencontact hebben, bieden geen verklaring voor deze bevindingen.

De sociale participatie – het contact met familie, vrienden en buren – is ook duidelijk verbonden aan het vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties. Zo hebben mensen die zelden of nooit contact hebben met familieleden beduidend minder vaak vertrouwen in kerken, het leger, rechters, politie, ambtenaren, grote bedrijven en de NAVO dan mensen die geregeld contact onderhouden met familie. Ook is het contact met vrienden en goede kennissen onderscheidend voor het vertrouwen in instituties. Als er (een) frequent contact is met vrienden en goede kennissen, dan is er doorgaans minder wantrouwen tegenover de verschillende (inter)nationale instituties dan als er (bijna) geen vriendencontact is. Dit geldt echter niet voor het ver-

trouwen in kerken en de pers. Ongeacht de mate van vriendencontact heeft circa 40 procent van de Nederlandse bevolking vertrouwen in kerken en circa 35 procent vertrouwen in de pers. Ook het frequent contact met burenen hangt positief samen met het institutionele vertrouwen van de Nederlandse bevolking. Met uitzondering van de pers en grote bedrijven, hebben mensen die maandelijks of wekelijks burenencontact hebben vaker vertrouwen in de verschillende instituties dan mensen die hun burenen (bijna) nooit zien of spreken.

Ook voor de relatie tussen sociale participatie en institutioneel vertrouwen is nagegaan of de demografische compositie van de participatiegroepen – de opbouw naar geslacht, leeftijd en opleiding – een verklaring biedt. Dit is deels het geval voor de verschillen in vertrouwen in rechters, de politie, ambtenaren, Europese Unie en de NAVO tussen de diverse sociale contactgroepen. De relatie tussen vriendencontact en vertrouwen in het leger en rechters wordt zelfs volledig verklaard, alsook de relatie tussen het vertrouwen in de Europese Unie en het burenencontact.

Tabel 9.1
Vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder naar sociale contacten, 2009

	Sociaal ver- trou- wen	Institutioneel vertrouwen									
		Kerken	Leger	Rechter	Pers	Politie	Tweede kamer	Ambte- naren	Grote bedrij- ven	EU	NAVO
	%										
Contact met familie											
1 keer per week of vaker	58	40	62	68	35	71	45	56	51	49	65
1 tot 2 keer per maand	62	35	59	71	38	72	45	58	47	47	62
Zelden/ nooit	46	27	49	56	36	60	39	45	37	43	52
Contact met vrienden											
1 keer per week of vaker	60	39	62	70	36	71	46	57	51	50	65
1 tot 2 keer per maand	54	40	59	64	34	72	41	56	49	45	62
Zelden/ nooit	39	40	49	51	32	61	29	43	36	34	49
Contact met burenen											
1 keer per week of vaker	57	39	60	67	35	72	44	57	49	47	63
1 tot 2 keer per maand	65	41	66	75	37	74	49	59	52	52	69
Zelden/ nooit	51	34	59	64	34	64	41	52	51	49	61

Bron: CBS, POLS.

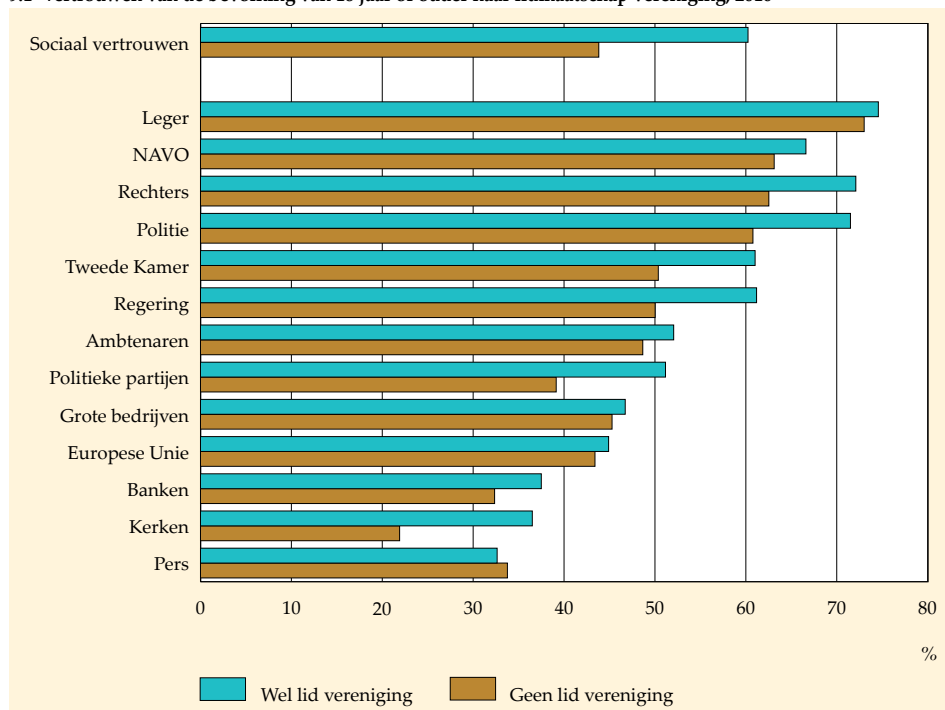
3. Participatie in organisaties en vertrouwen

3.1 Lidmaatschap verenigingen

In 2010 is een ruime meerderheid van de Nederlandse bevolking (81 procent) lid van ten minste één vereniging of organisatie. Van de mensen die lid zijn van een vereniging geeft 60 procent aan vertrouwen te hebben in de

medemens. Dat is beduidend hoger dan de bevolkingsgroep die nergens lid van is. Hiervan vertrouwt 44 procent de medemens, de overige 56 procent vindt dat je niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met anderen. Recent wezen Dohmen, Verbakel en Kraaykamp (2010) ook op het belang van lidmaatschappen voor het sociale vertrouwen van mensen. Aansluiting bij een vereniging zou leiden tot een gevoel van binding met de desbetreffende vereniging en haar leden, resulterend in een toename van het sociale vertrouwen. Er bestaat tevens een relatie tussen het verenigingslidmaatschap en het vertrouwen dat burgers aan de diverse instituties schenken. Mensen die lid zijn van een vereniging hebben vaker vertrouwen in kerken, politie, rechters, de regering, de Tweede Kamer en politieke partijen dan mensen zonder verenigingslidmaatschap. Het verschil in vertrouwen in rechters kan grotendeels worden toegeschreven aan het feit dat zich onder de leden meer hoogopgeleiden bevinden die over het algemeen vaker vertrouwen schenken aan deze actoren.

9.1 Vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder naar lidmaatschap vereniging, 2010

Bron: CBS/SKON, NKO.

Het soort vereniging waar mensen lid van zijn, is ook van betekenis voor het vertrouwen. Personen die lid zijn van een vereniging op het terrein van milieu, mensenrechten, arbeid of sport hebben beduidend vaker vertrouwen in de

medeburger dan degenen die daar geen lid van zijn. Bij het institutionele vertrouwen is het beeld nogal divers. Het lid zijn van een buurtvereniging, een werkgeversvereniging of een vereniging gericht op muziek of cultuur gaat vaak gepaard met vertrouwen in het instituut kerk. Vanzelfsprekend is het vertrouwen in kerken ook groot onder kerkleden en leden van een levensbeschouwelijke organisatie. Van deze groep heeft 65 procent vertrouwen in kerken, tegenover 22 procent van de mensen die geen kerklid zijn.

Voor het institutionele vertrouwen is het ook van belang of men lid is van een vakbond, beroeps- of werkgeversvereniging. Vakbondsleden hebben minder vaak vertrouwen in grote bedrijven, daar waar leden van een werkgeversorganisatie hier juist vaak vertrouwen in hebben. Als het gaat om banken, dan is het vertrouwen onder vakbondsleden en leden van een beroepsvereniging groter dan onder de niet-leden. Er zijn meer verschillen aan te wijzen. Vakbondsleden hebben minder vaak vertrouwen in de Europese Unie dan de personen die niet aangesloten zijn bij een vakbond. Bij personen die lid zijn van een beroepsorganisatie valt op dat ze vaker vertrouwen etaleren in politieke organen zoals de regering, politieke partijen en de Tweede Kamer dan de niet-leden. Bij de leden van een werkgeversvereniging zien we een vergelijkbaar patroon: ze hebben vaker vertrouwen dan de niet-leden in de regering, de NAVO en de politieke partijen. Tussen leden en niet-leden van buurt-, muziek-, cultuur- en sportverenigingen bestaan weinig grote verschillen in het institutionele vertrouwen. Een uitzondering vormt het vertrouwen in de regering en politieke partijen dat onder leden van een sportvereniging 10 procentpunt hoger ligt dan onder de niet-leden.

De grootste splijtzwam in het vertrouwen wordt veroorzaakt door het lidmaatschap van milieuorganisaties en de organisaties die zich richten op mensenrechten. Personen die lid zijn van een milieuorganisatie hebben aanzienlijk vaker vertrouwen in politieke instituties – de regering, Tweede Kamer, ambtenaren en politieke partijen – dan personen die daar geen lid van zijn. De discrepanties in het politieke vertrouwen zijn nog sterker tussen leden en niet-leden van mensenrechtenorganisaties. Ook schenken leden van mensenrechtenorganisaties vaker vertrouwen aan rechters, politie en de Europese Unie dan mensen die hier geen lid van zijn. De samenstelling van de leden en niet-leden van zowel milieu- als mensenrechtenorganisaties in termen van leeftijd, geslacht en opleiding biedt een geringe verklaring voor de verschillen in vertrouwen.

Naast het al dan niet lid zijn van een vereniging, is ook het aantal verenigingslidmaatschappen relevant voor het sociale vertrouwen van mensen, zoals ook eerder is aangetoond door Schmeets (2008) en recentelijk door

Tabel 9.2
Bevolking van 18 jaar of ouder naar soort lidmaatschap naar vertrouwen, 2010

	So- ciaal ver- trou- wen	Institutioneel vertrouwen												
		Ker- ken	Leger	Rech- ters	Pers	Poli- tie	Rege- ring	Twee- de Ka- mer	Amb- tena- ren	Grote bedrij- ven	Euro- pese Unie	NA- VO	Poli- tieke par- tijen	Ban- ken
	%													
Milieuorganisatie														
geen lid	53	34	76	70	32	67	56	56	49	48	45	65	46	38
wel lid	71	32	70	73	36	76	68	69	57	42	43	68	59	33
Mensenrechtenorganisatie														
geen lid	54	33	74	67	32	68	56	56	50	47	43	65	46	36
wel lid	75	38	77	84	37	77	73	75	60	45	55	72	61	37
Vakbond														
geen lid	57	35	75	70	32	69	59	59	51	48	46	66	48	38
wel lid	58	28	70	73	34	71	59	61	53	41	39	65	51	30
Beroepsvereniging														
geen lid	55	33	74	69	32	69	58	58	51	46	45	66	48	37
wel lid	71	38	75	76	37	71	67	66	52	47	45	68	57	31
Werkgeversvereniging														
geen lid	57	34	74	70	33	70	59	59	51	46	45	66	49	37
wel lid	56	41	79	74	34	67	66	62	56	66	46	74	57	38
Buurtvereniging														
geen lid	56	30	74	70	34	68	58	58	51	46	44	65	47	36
wel lid	61	45	77	70	29	74	63	63	53	48	47	68	56	38
Muziek- of cultuurvereniging														
geen lid	56	32	75	70	33	69	58	58	51	46	44	66	48	36
wel lid	63	44	73	73	31	72	63	63	54	47	49	66	57	39
Sportvereniging														
geen lid	52	33	73	67	32	68	55	56	51	45	44	64	45	34
wel lid	66	34	77	75	34	72	65	64	53	49	45	69	54	40
Kerk														
geen lid	56	22	72	70	34	68	57	57	50	45	43	64	47	34
wel lid	61	65	82	72	30	73	65	64	55	51	49	71	53	44

Bron: CBS/SKON, NKO.

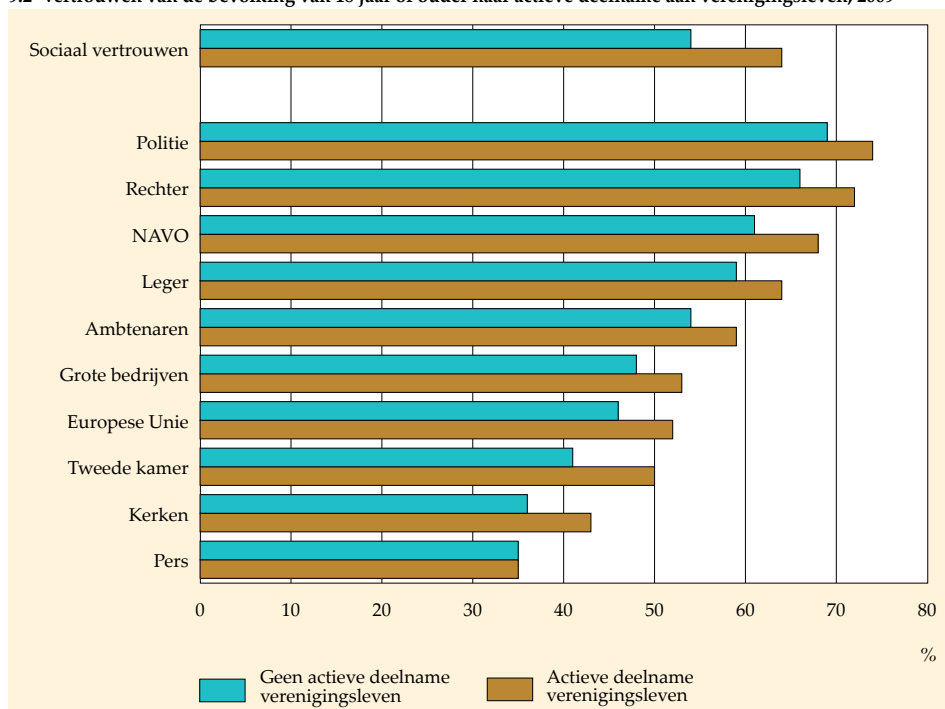
Dohmen, Verbakel en Kraaykamp (2010). Het vertrouwen in de medemens is met 44 procent het geringst onder de personen die nergens lid van zijn. Dit vertrouwen loopt gestaag op tot 71 procent van de personen die lid zijn van vier of meer soorten verenigingen. Van hoeveel verenigingen mensen lid zijn, houdt verband met hun persoonlijke kenmerken. Zo zijn hoogopgeleiden vaker lid van meerdere verenigingen dan laagopgeleiden. Ook gaan de 35- tot 75-jarigen vaker meer verenigingslidmaatschappen aan dan andere leeftijdsgroepen. Leeftijd en opleiding bieden hiermee een gedeeltelijke verklaring voor de gevonden verschillen in sociaal vertrouwen. Het aantal verenigingslidmaatschappen is tevens van belang voor het vertrouwen in diverse maatschappelijke en politieke instituten. Een toename van het aantal lidmaatschappen gaat gepaard met een groter vertrouwen in

kerken, rechters, de politie en diverse politieke instituties (regering, de Tweede Kamer, politieke partijen, ambtenaren en de NAVO). Het grote vertrouwen in ambtenaren onder mensen met veel lidmaatschappen wordt vooral veroorzaakt doordat deze groep relatief hoogopgeleid is. Bij de overige vertrouwensverschillen speelt opleiding een minder grote rol.

3.2 *Activiteiten binnen verenigingen*

In POLS 2009 is vastgesteld wie actief is binnen verenigingen. In dat jaar namen ruim twee op de vijf personen minstens één keer per maand deel aan een activiteit binnen een vereniging. Mensen die actief deelnemen aan activiteiten van verenigingen hebben met 64 tegen 54 procent vaker vertrouwen in de medemens dan mensen die zich onttrekken of passief deelnemen aan het verenigingsleven. Daarnaast schenken ze ook vaker vertrouwen aan de verschillende (inter)nationale instituties en organisaties. Het verschil is het grootst als het gaat om het vertrouwen in de Tweede Kamer. Van de mensen die actief deelnemen aan verenigingen geeft de helft aan vertrouwen te hebben in dit politieke orgaan. Bij de mensen die niet actief participeren in verenigingen gaat het om 41 procent. Wat betreft het ver-

9.2 Vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder naar actieve deelname aan verenigingsleven, 2009

Bron: CBS, POLS.

trouwen in de pers wijken de twee groepen niet van elkaar af. Verschillen in de geslachts-, leeftijds- en opleidingssamenstelling van de groep die wel en niet actief is in het verenigingsleven zijn niet verantwoordelijk voor de gevonden verschillen.

4. *Politieke participatie en vertrouwen*

4.1 *Stemgedrag*

Een belangrijke en de meest directe indicator voor de politieke participatie van Nederlanders is de opkomst bij verkiezingen. Door middel van het uitbrengen van een stem kan de burger invloed uitoefenen op de politiek. In 2006 ging nog ruim 80 procent naar de stembus, in 2010 is dit met vijf procentpunt gedaald tot ruim 75 procent. Stemmers en niet-stemmers onderscheiden zich in het vertrouwen dat ze hebben: doorgaans is het vertrouwen groter onder de burgers die naar het stemlokaal zijn gegaan, dan onder degenen die dat niet hebben gedaan. Dat geldt zowel voor de personen die in 2006 hebben gestemd als voor de personen die in 2010 naar de stembus zijn gegaan. Van de mensen die hebben gestemd met de Kamerverkiezingen in 2006 is bijna 70 procent van mening dat de meeste mensen te vertrouwen zijn; van de mensen die toen geen stem hebben uitgebracht, is dit nog geen 50 procent. De discrepantie in het sociaal vertrouwen tussen de stemmers en niet-stemmers is in 2010 iets toegenomen: van de stemmers heeft 64 procent vertrouwen in de medemens, van de niet-stemmers 38 procent.

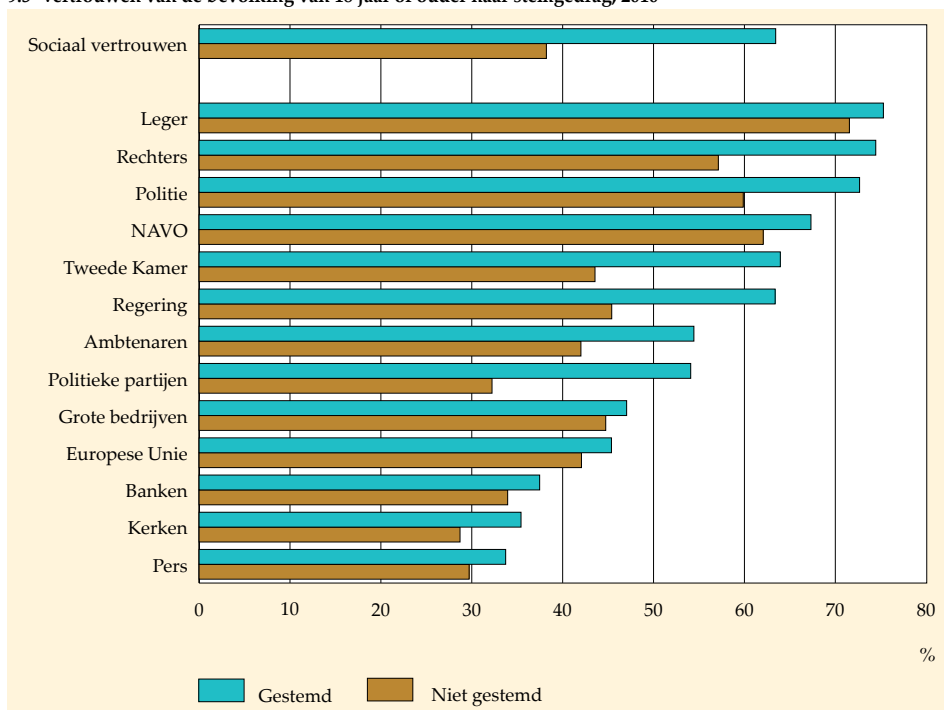
Verder hebben de stemmers in 2010 beduidend vaker vertrouwen in de politieke partijen, regering, Tweede Kamer, politie, rechters, kerken en ambtenaren dan de personen die niet naar de stembus zijn gegaan. Er zijn nauwelijks verschillen tussen de stemmers en niet-stemmers als het gaat om het vertrouwen in de EU, de NAVO, leger, pers, banken en grote bedrijven.

4.2 *Deelname aan acties ter beïnvloeding van politiek en ambtenaren*

In 2009 heeft 32 procent geprobeerd in de afgelopen vijf jaar de politiek of overheid te beïnvloeden. In 2010 was dit 37 procent. Dit hogere percentage hangt mogelijk samen met de verkiezingen die in 2010 plaatsvonden. Ook in het verkiezingsjaar 2006 was een met 36 procent vergelijkbare groep politiek actief. In de meeste gevallen gebeurde dit via internet, e-mail of sms (zie ook hoofdstuk 6).

Ook als het gaat om deelname aan acties ter beïnvloeding van politiek en ambtenaren zijn er verschillen in sociaal en institutioneel vertrouwen waar

9.3 Vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder naar stemgedrag, 2010

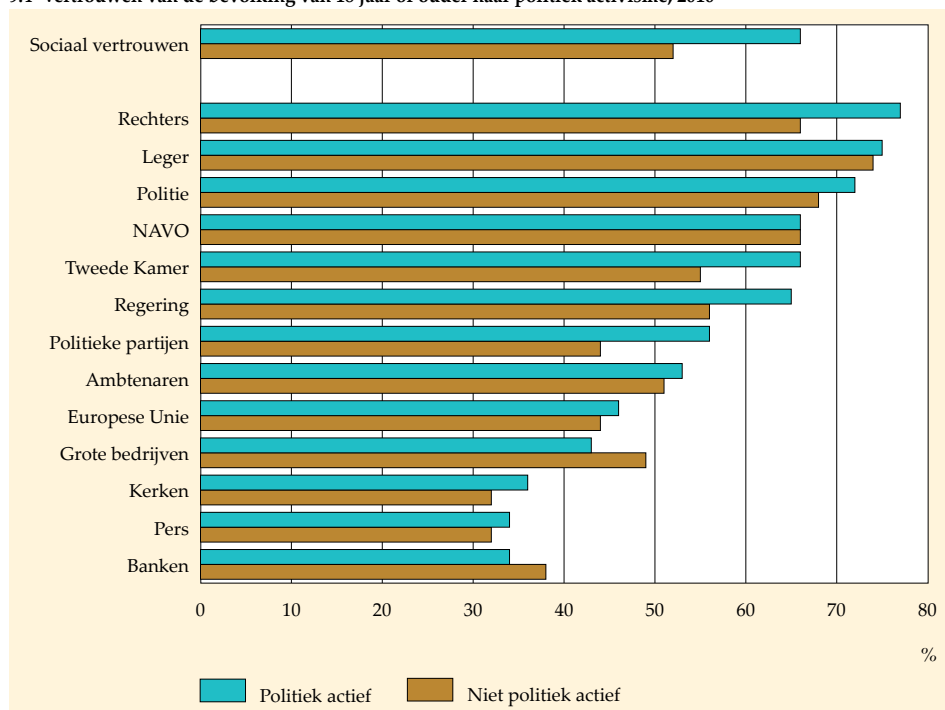
Bron: CBS/SKON, NKO.

te nemen. Onder de mensen die de afgelopen vijf jaar hebben deelgenomen aan politieke acties, zoals een protestactie, het bijwonen van een door de overheid georganiseerde inspraakbijeenkomst of het inschakelen van politieke organisaties, heeft in 2009 circa 70 procent vertrouwen in de medemens. Van de mensen die niet meedoen met zulke politieke acties, is dit ruim de helft. Uit het Nationaal Kiezersonderzoek, dat rondom de verkiezingen van 2010 is gehouden, blijkt dat 66 procent van de politiek actieven vertrouwen heeft in anderen. Daarmee is het vertrouwen van de politiek actieven zo'n 14 procent hoger dan van de groep die in de afgelopen vijf jaar niet politiek actief is geweest.

Een verdere gradatie in het politieke activisme leert dat naarmate er meerdere politieke acties worden ondernomen, het vertrouwen in de medemens gestaag toeneemt: van 52 procent bij degenen die geen actie hebben ondernomen tot 76 procent van de mensen die aan drie of meer verschillende acties hebben deelgenomen om de politiek te beïnvloeden. Voor een deel worden deze verschillen teweeg gebracht doordat de samenstelling van de groepen verschilt; mannen tonen zich meer actiebereid dan vrouwen, jongeren meer dan ouderen, en hoogopgeleiden meer dan laagopgeleiden.

Mensen die in 2009 hebben aangegeven dat ze politiek actief zijn geweest in de afgelopen vijf jaar, hebben over het algemeen ook een meer dan gemiddeld vertrouwen in de verschillende (inter)nationale instellingen. Zo hebben ze vaker vertrouwen in het leger, rechters, politie, de Tweede Kamer, de Europese Unie en de NAVO dan mensen die niet actief deelgenomen hebben aan acties ter beïnvloeding van politieke organen. Dit geldt niet voor het instituut kerk, waar juist politiek inactieve mensen vaker vertrouwen in hebben. Deze verschillen worden grotendeels veroorzaakt door het relatief hoge opleidingsniveau van mensen die meedoen aan politieke acties. Dit beeld wordt met de bevindingen van het Nationaal Kiezersonderzoek van 2010 grotendeels bevestigd: de politiek actieven hebben vaker vertrouwen in de Tweede Kamer, de regering, politieke partijen, politie en rechters. In grote bedrijven hebben echter de politiek inactieven vaker vertrouwen dan de politiek actieven. Ook hier is opleiding een belangrijke verklarende factor. Bij het institutionele vertrouwen doet het er bovendien nauwelijks toe of er is deelgenomen aan één of aan meerdere soorten acties in de afgelopen vijf jaar.

9.4 Vertrouwen van de bevolking van 18 jaar of ouder naar politiek activisme, 2010

Bron: CBS/SKON, NKO.

5. *Conclusie*

Participatie in de samenleving gaat vaak gepaard met zowel sociaal als institutioneel vertrouwen. De statistieken zijn op dit punt helder. Mensen die betrokken zijn op sociaal of politiek terrein, of in organisaties, hebben over het algemeen vaker vertrouwen in hun medeburgers en in de verschillende maatschappelijke en politieke instituties dan mensen die minder meedoen in de samenleving. De mate van sociaal contact, het lid zijn van verenigingen, de deelname aan het verenigingsleven, het stemmen bij verkiezingen en de deelname aan acties ter beïnvloeding van de politiek: telkens blijkt dat de personen die hun betrokkenheid bij de samenleving etaleren ook vaker vertrouwen hebben in zowel de medemens als in diverse maatschappelijke en politieke instituties.

Ook is naar voren gekomen dat het voor het sociaal vertrouwen het niet alleen ertoe doet of men wel of niet politiek actief is, maar ook is het aantal politieke activiteiten relevant: hoe meer, hoe groter doorgaans het vertrouwen in de medemens. En dit geldt ook voor het aantal lidmaatschappen van verenigingen: naarmate de burger lid is van meer verschillende verenigingen, is er ook vaak meer sociaal vertrouwen. Dit laatste spoort met de resultaten op basis van twee Europese onderzoeken met gegevens van het European Social Survey (Dohmen et al., 2010) en de European Value Studies (Anheier en Kendall, 2002), alsook op basis van het Nationaal Kiezersonderzoek van 2006 (Schmeets, 2008). Aanvullend daarop is ook aangetoond dat het aantal lidmaatschappen van belang is voor het vertrouwen in acht van de dertien instituten: rechters, politie en de politieke instituten. Het is echter niet zo dat deelname aan meerdere politieke activiteiten een extra impuls geeft aan het vertrouwen in de instituten.

Over de relatie tussen vertrouwen en andere vormen van participatie die relevant zijn voor de sociale samenhang, zoals informele hulp (zie hoofdstuk 3) en vrijwilligerswerk (zie hoofdstuk 5), zijn geen gegevens voorhanden. De sterke samenhang tussen de actieve deelname aan het verenigingsleven en het sociaal vertrouwen, doet echter vermoeden dat er ook een positieve relatie bestaat tussen het verrichten van vrijwilligerswerk en het sociaal vertrouwen.

Hoewel participatie en vertrouwen duidelijk aan elkaar zijn gerelateerd, blijft de vraag wat de causaliteit is van dit verband. Leidt meer participatie tot een groter sociaal en institutioneel vertrouwen, of zijn het vooral de mensen met een groot sociaal en institutioneel vertrouwen die meedoen in de maatschappij? Voorgaand onderzoek naar sociaal vertrouwen wijst uit

dat de invloed van maatschappelijke participatie op sociaal vertrouwen groter is dan omgekeerd (Brehm en Rahn, 1997; Stolle, 2000; Uslaner, 2002). In hoeverre dit ook geldt voor het institutionele vertrouwen van mensen is onbekend. Wel staat vast dat het sociaal vertrouwen sterk is gerelateerd aan het institutioneel vertrouwen: hoe meer vertrouwen er is in andere mensen, hoe groter het vertrouwen in instellingen (zie hoofdstuk 8). Als het zo is dat het participeren in de samenleving vertrouwen in andere mensen genereert, waarom zou dit dan ook niet van toepassing (kunnen) zijn op het vertrouwen in instituten?

Literatuur

Anheier, H. en J. Kendall (2002). Interpersonal trust and voluntary associations: examining three approaches. *British Journal of Sociology*, 53(3), 343–362.

Beleidsprogramma kabinet Balkenende IV 2007–2011 (2007). *Samen werken, samen leven*. Ministerie van Algemene Zaken: Den Haag.

Brehm, J. en W. Rahn (1997). Individuel-level evidence for the causes and consequences of social capital. *American Journal of Political Science*, 41(3), 999–1023.

Coleman, J.S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95–120.

Dohmen, A., Verbakel, E. en G. Kraaykamp (2010). Sociaal vertrouwen in de Europese context. Een Multiniveauanalyse met achttien landen. *Mens en Maatschappij*, 85(2), 154–178.

Hudson, J. (2006). Institutional trust and subjective well-being across the EU. *Kyklos*, 59(1), 43–62.

Kloosterman, R. en H. Schmeets (2010). Vertrouwen in medemens en instituties toegenomen aan het begin van de 21e eeuw. *Bevolkingstrends*, 58(2), 43–49.

Putnam, R. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon en Schuster.

Schmeets, H. (2008). Meer contacten, meer vertrouwen. In: I. Beckers, R. van der Bie, W. Goede, E. Janissen en W. Van Nunspeet (red.), *De Nederlandse Samenleving 2008*. Den Haag/Heerlen: CBS, 71–78.

Stolle, D. (2000). The concept of generalized trust in perspective. *ÖZP*, 31(4), 397–412.

Uslaner, E. (2002). *Strategic trust and moralistic trust. The moral foundations of trust*. Cambridge: Cambridge University Press.

10. Sociale samenhang in de provincie

Koos Arts en Hans Schmeets

1. *Inleiding*

In de voorgaande hoofdstukken is ingegaan op diverse aspecten van sociale samenhang, zowel de participatie als het vertrouwen. Het landelijke beeld is geschetst voor ontwikkelingen in sociale contacten, het bieden van informele hulp, lidmaatschappen van verenigingen, vrijwilligerswerk, en deelname aan politieke activiteiten. Dit is ook gedaan voor het vertrouwen in de medemens en vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituten. Daaruit is gebleken dat op bijna al deze fronten de sociale samenhang nagenoeg gelijk is gebleven, danwel is toegenomen. Ook zijn voor recente jaren deze aspecten beschreven voor een aantal bevolkingsgroepen, zoals mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, en lager en hoger opgeleiden.

In dit hoofdstuk worden de provincies tegen elkaar afgezet. De centrale vraag waar een antwoord op wordt gezocht is: op welke aspecten van participatie en vertrouwen verschillen de provincies? Zijn patronen te onderkennen in de rangorde van de provincies en welke provincies staan bovenaan op de ladder van sociale samenhang, en welke onderaan? Ook gaan we in op specifieke gemeenten, voor zover de beschikbare gegevens dat toelaten, zoals vrijwilligerswerk, sociale contacten, informele hulp en de opkomst bij verkiezingen. Deze bevindingen leveren inzichten op over regionale gebieden die voorop liggen in de sociale samenhang en welke met een achterstand kampen. Daarbij wordt voortgebouwd op een eerdere rapportage, waarin de provincie Limburg werd uitgelicht (Schmeets en Arts, 2010). In paragraaf 2 worden provincies gerangschikt op de mate waarin de inwoners van 18 jaar of ouder in de maatschappij participeren op sociaal gebied (contacten en informele hulp), in organisaties (vrijwilligerswerk) en politiek (opkomst bij de verkiezingen). Paragraaf 3 gaat in op verschillen in sociaal vertrouwen en vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties. We sluiten af met conclusies en discussie.

2. Participatie

Binnen de dimensie participatie van sociale samenhang worden provincies vergeleken op de volgende aspecten: wekelijks sociale contacten, het geven van informele hulp, het verrichten van vrijwilligerswerk en de deelname aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2010.

2.1 Sociale contacten en informele hulp

De meeste mensen hebben wekelijks contact met hun familie, vrienden en buren. Tussen 1997 en 2009 had gemiddeld 86 procent van de Nederlandse bevolking van 18 jaar of ouder wekelijks contact met familie, 78 procent met vrienden en kennissen en 70 procent met buren.¹⁾

De verschillen tussen provincies wat betreft wekelijks contact met familie zijn gering. In Overijssel heeft 88 procent van de volwassenen minimaal wekelijks contact met familie, terwijl dat in Flevoland, Utrecht, Noord- en Zuid-Holland 84 procent is. Maximaal is er dus slechts 4 procent verschil. De verschillen tussen provincies zijn wat groter bij wekelijkse contacten met vrienden en buren. Inwoners van Drenthe hebben het minst vaak wekelijks contact met vrienden vergeleken met andere provincies. Wel hebben ze naar verhouding vaker wekelijks contact met buren, samen met inwoners van Friesland. In Noord-Brabant en Limburg is dit omgekeerd: daar hebben mensen relatief vaker wekelijks contact met vrienden dan in de rest van

Tabel 10.1
Bevolking van 18 jaar en ouder naar wekelijks contact met familie, vrienden en buren naar provincie, 1997/2009

	Familie	Vrienden	Buren
	%		
Totaal Nederland	86	78	70
Groningen	85	78	69
Friesland	87	77	75
Drenthe	85	72	75
Overijssel	88	76	72
Flevoland	84	76	71
Gelderland	87	78	72
Utrecht	84	78	69
Noord-Holland	84	78	71
Zuid-Holland	84	76	68
Zeeland	86	76	72
Noord-Brabant	87	81	67
Limburg	87	79	68

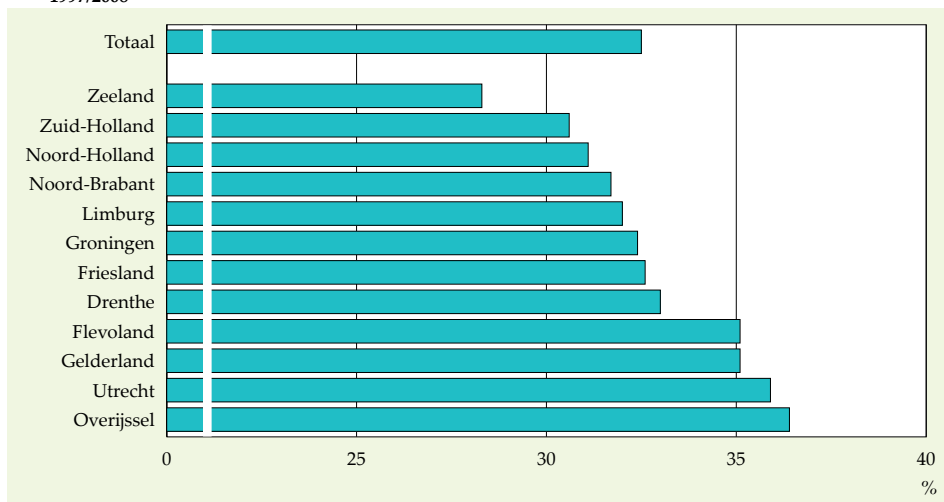
Bron: CBS, POLS.

¹⁾ Het cijfer over het burenccontact wijkt licht af van de resultaten zoals gepresenteerd in hoofdstuk 2. Dit komt doordat in hoofdstuk 2 de trends zijn beschreven, waarbij voor diverse jaren een correctie is doorgevoerd als gevolg van een andere wijze waarop de data zijn verzameld. Als gevolg daarvan daalt het percentage tot 68. Dergelijke correcties zijn echter niet voor de afzonderlijke provincies en gemeenten voorhanden.

Nederland en is het contact met buren juist iets minder frequent. Op het geheel van contacten zijn er weinig verschillen tussen provincies.

Bijna een op de drie volwassenen van de Nederlandse bevolking geeft informele hulp aan zieken, buren, vrienden, familie of bekenden (zie ook hoofdstuk 3). In Zeeland is de omvang van de informele hulp met 28 procent lager dan in de rest van het land, terwijl in Overijssel, Utrecht, Gelderland en Flevoland meer mensen informele hulp verlenen, namelijk tussen de 35 en 36 procent. In Zeeland wordt wel meer vrijwilligerswerk in de verzorging en verpleging gedaan. Dat kan een verklaring zijn voor de lagere score op informele hulp. De verschillen in informele hulp tussen de provincies worden niet verklaard door verschillen in opbouw van de bevolking naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau.

10.1 Aandeel volwassen bevolking dat in de afgelopen vier weken informele hulp heeft gegeven naar provincie, 1997/2008

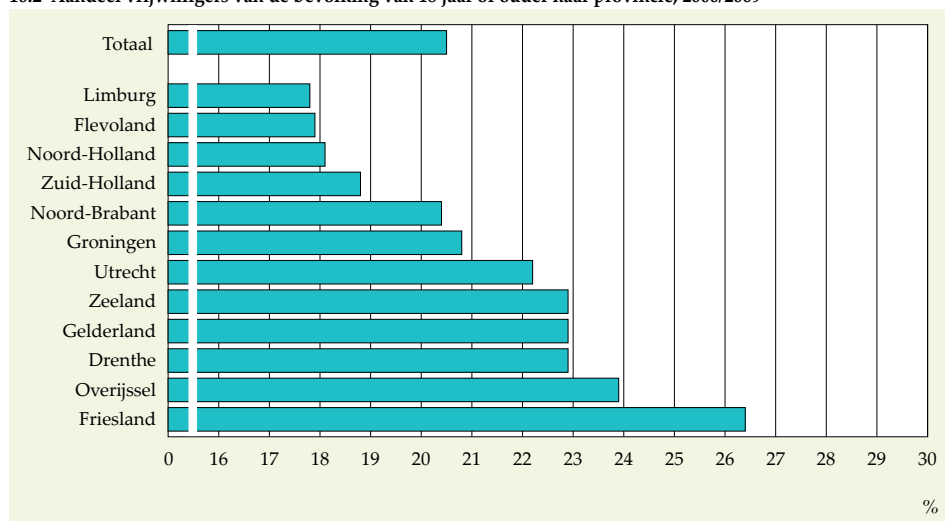

Bron: CBS, POLS.

2.2 Vrijwilligerswerk

In de periode 2000–2009 was gemiddeld bijna 21 procent van de Nederlandse bevolking van 18 jaar of ouder actief als vrijwilliger. In Limburg doen minder personen vrijwilligerswerk dan in de meeste andere provincies (grafiek 2). Samen met Flevoland en Noord-Holland is het aandeel vrijwilligers in Limburg met 18 procent het kleinst. Friesland springt eruit met een aandeel van ruim 26 procent. Ook in Overijssel, Drenthe, Gelderland en Zeeland zijn relatief veel vrijwilligers actief. Evenals bij informele hulp worden de verschillen in vrijwilligerswerk tussen de provincies niet verklaard door verschillen in opbouw van de bevolking naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau.

10.2 Aandeel vrijwilligers van de bevolking van 18 jaar of ouder naar provincie, 2000/2009

Bron: CBS, EBB.

Ook in figuur 3 komt het boven geschetste beeld naar voren. In de top-25 gemeenten met de meeste vrijwilligers staan tien Friese gemeenten: Wymbritseradiel, Nijefurd, Littenseradiel, Gaasterlân-Sleat, Ferwerderadiel, Bolsward, Tytsjerksteradiel, Wûnseradiel, Skarsterlân en Dantumadeel. Wymbritseradiel is met gemiddeld 39 procent vrijwilligers in de periode 2000–2009 de gemeente met de meeste vrijwilligers van Nederland.

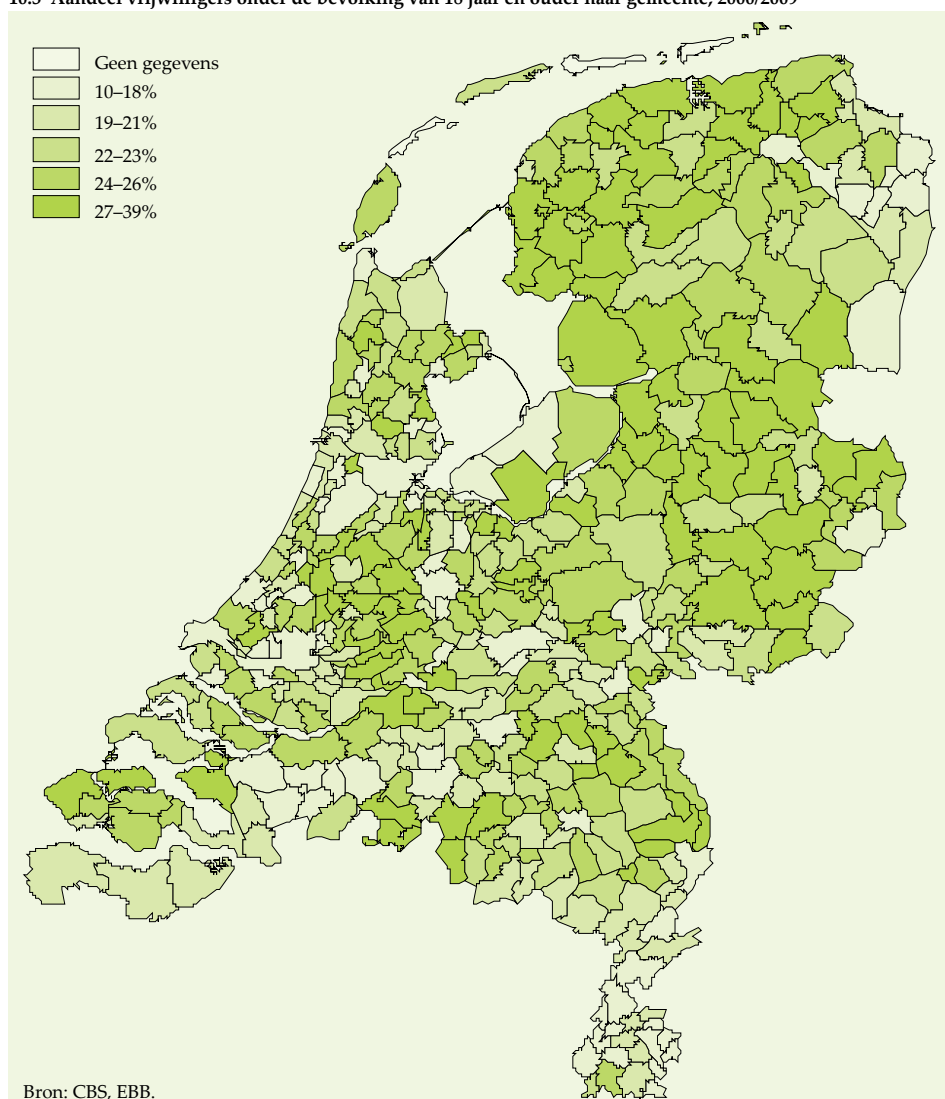
In de top-25 van gemeenten met de minste vrijwilligers staan acht Limburgse gemeenten: Kerkrade, Heerlen, Landgraaf, Brunssum, Simpelveld, Maastricht, Vaals en Sittard-Geleen. Ook Rotterdam, Amsterdam en 's-Gravenhage bevinden zich in de top-25 met minste vrijwilligers. Kerkrade is met gemiddeld 10 procent de gemeente met de minste vrijwilligers.

2.3 Politieke participatie

De opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen in juni 2010 bedroeg landelijk 75,4 procent. De provincie Utrecht had de hoogste opkomst met ruim 79 procent en Limburg de laagste opkomst met bijna 73 procent, gevolgd door Flevoland, Noord-Brabant en Zuid-Holland.

Op het niveau van gemeenten hangt de opkomst bij de verkiezingen samen met de sociaal-economische situatie in de gemeente. Zo is de opkomst in gemeenten doorgaans lager wanneer sprake is van meer lage inkomens (Pearson's $R = -0,58$), lager opgeleiden ($-0,45$) en meer huurwoningen

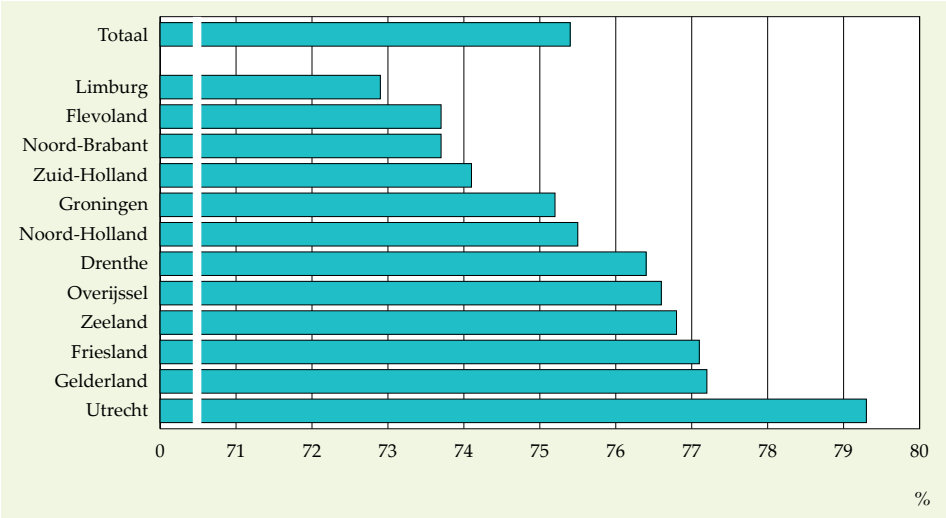
10.3 Aandeel vrijwilligers onder de bevolking van 18 jaar en ouder naar gemeente, 2000/2009

(-0,43).²⁾ Het meest in het oog springend is de samenhang van -0,71 tussen de opkomst bij de verkiezingen en het aandeel mensen dat afhankelijk is van een uitkering (figuur 5). De top vijf van gemeenten met veel uitkeringsafhankelijkken wordt gevormd door uitsluitend Limburgse gemeenten: Heerlen, Brunssum, Kerkrade, Landgraaf en Sittard-Geleen, waar meer dan een op de vijf mensen van 15 tot 65 jaar in 2007 afhankelijk was van een uitkering. Daarna

²⁾ De gemeenten die gevormd worden door de Waddeneilanden – Schiermonnikoog, Terschelling, Vlieland, Ameland en Texel – zijn hierbij buiten beschouwing gelaten aangezien door het stemmen door toeristen de opkomst zeer hoog is, van 96% (Texel) tot 123% (Schiermonnikoog).

10.4 Opkomst Tweede Kamer verkiezingen naar provincie, 2010

Bron: Kiesraad.

volgen vier Groningse gemeenten: Pekela, Stadskanaal, Hoogezand-Sappemeer en Oldambt, ook met een vijfde deel uitkeringsafhankelijken. Al deze

10.5 Opkomstpercentage Tweede Kamerverkiezingen 2010 en percentage personen van 15 tot 65 jaar met een uitkering per gemeente²⁾

Bron: Kiesraad en CBS, SSB.

¹⁾ Arbeidsongeschiktheids- en werkloosheidsuitkeringen, bijstand, uitkeringen uit het buitenland en overige sociale zekerheidsuitkeringen.
²⁾ Exclusief de Waddeneilanden, waar de opkomst uitzonderlijk hoog is door uitgebrachte stemmen van toeristen uit de rest van het land.

gemeenten hadden een relatief lage opkomst bij de verkiezingen in 2010. Zo hebben Kerkrade en Heerlen, na Rotterdam en Rucphen, de laagste opkomst van het land. Overigens wonen ook in Rotterdam en Rucphen relatief veel uitkeringsafhankelijke personen van 15 tot 65 jaar. Ook geldt dat in gemeenten met weinig uitkeringsafhankelijken er doorgaans sprake is van een hoge opkomst. Een duidelijk voorbeeld hiervan is Rozendaal met een opkomst van 92 procent en 8 procent personen met een uitkering. Maar ook in Veere, Staphorst, Abcoude en Renswoude heeft minstens 86 procent het stemlokaal bezocht, en daar wonen maximaal 9 procent uitkeringsafhankelijken. De figuur laat zien dat er maar een gemeente is met een lager dan gemiddelde opkomst en waar tevens minder dan een op de tien personen afhankelijk is van een uitkering: dat is Reusel-De Mierden.

Er zijn meer samenhangen op gemeenteniveau. Naarmate er meer kiezers hebben gestemd dan is het ook vaak zo dat er meer vrijwilligerswerk wordt verricht (Pearson' $R = 0,56$). Zo heeft bijvoorbeeld Kerkrade 10 procent vrijwilligers en een opkomst van krap 67 procent.

3. *Vertrouwen in medemens en instituties*

Naast participatie is ook het vertrouwen tussen burgers en het vertrouwen van burgers in politieke en maatschappelijke organisaties van belang voor de sociale samenhang. Vertrouwensbanden tussen burgers vergroten de bereidheid om te handelen in het belang van de groep of gemeenschap (Fukuyama, 1995). Participatie en vertrouwen binnen en vooral ook tussen bevolkingsgroepen worden dan ook gezien als het cement van de samenleving. Door Schmeets en Arts (2010) is het vertrouwen in de medemens, en in maatschappelijke en politieke instituties in de provincies besproken op basis van de gegevens van het European Social Survey (ESS) dat in 2002, 2004, 2006 en 2008 is uitgevoerd. Daaruit kwam naar voren dat met een gemiddelde score van 5,5 op de lijn van 0 – 'je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met anderen' – tot en met 10 – 'de meeste mensen zijn wel te vertrouwen' het sociale vertrouwen in die periode het kleinst is in Limburg. In andere provincies is het sociaal vertrouwen hoger, vooral in Friesland en Utrecht. In grote lijnen worden deze resultaten bevestigd in het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS), dat in 2009 is uitgevoerd. Bijna zes van de tien volwassen Nederlanders zegt in 2009 vertrouwen te hebben in de medemens (zie ook hoofdstuk 7). In de provincies Friesland, Groningen en Utrecht heeft men gemiddeld het meeste sociaal vertrouwen. Minder vertrouwen in de medemens hebben bewoners van Flevoland, gevolgd door Limburg, Noord-Brabant en Zuid-Holland.

Ook kwam uit de ESS naar voren dat het vertrouwen in instituties in Limburg in de periode 2002–2008 relatief laag is (Schmeets en Arts, 2010). Limburgers hebben minder vertrouwen in het parlement, politici en politieke partijen dan gemiddeld. Alleen was in Groningen het vertrouwen in het parlement en politici nog lager. Ook in het vertrouwen in de rechtspraak en de politie scoorde Groningen laag. In het POLS zijn niet dezelfde instituten opgenomen, en ligt het accent in mindere mate op de politieke instellingen en meer op maatschappelijke organisaties, zoals – naast ‘rechters’ en ‘politie’ – ‘grote bedrijven’, ‘de pers’, ‘het leger’, ‘ambtenaren’, en ‘de kerken’. In tabel 10.2 zijn deze zeven maatschappelijke instituten samengevoegd en dit is ook gedaan voor de drie politieke organen: de Tweede Kamer, de Europese Unie en de NAVO. Van de volwassen bevolking geeft 57 procent aan vertrouwen te hebben in maatschappelijke instituten. De inwoners van Zeeland hebben daarin het meeste vertrouwen; in Flevoland en Limburg het minst. Het vertrouwen in de politiek was in 2009 het hoogst in Groningen; in Flevoland het laagst, gevolgd door Limburg en Drenthe. Wanneer rekening wordt gehouden met het verschil in samenstelling van de bevolking van de provincies wat betreft geslacht, leeftijd en opleidingsniveau, dan vinden geen grote verschuivingen plaats in de verschillen in vertrouwen tussen de provincies.

Tabel 10.2
Bevolking van 18 jaar of ouder naar sociaal en institutioneel vertrouwen naar provincie, 2009

	Sociaal vertrouwen	Institutioneel vertrouwen	
		organisaties	politiek
	%		
Totaal Nederland	58	57	51
Groningen	63	56	57
Friesland	63	63	55
Drenthe	57	57	46
Overijssel	60	62	53
Flevoland	49	47	39
Gelderland	58	59	51
Utrecht	63	60	53
Noord-Holland	61	55	52
Zuid-Holland	55	59	51
Zeeland	60	71	48
Noord-Brabant	55	53	52
Limburg	54	48	45

Bron: CBS, POLS.

4. Conclusie en discussie

Diverse onderdelen van sociale samenhang zijn in dit hoofdstuk gelegd langs de provinciale meetlat. Daarmee is inzichtelijk gemaakt of bepaalde

provincies op deze onderdelen lager scoren ten faveure van andere provincies. De statistieken laten zien dat provincies op een aantal punten verschillen laten zien, maar zeker niet op alle. Zo zijn verschillen in sociale contacten – met familie, vrienden en burens – wel aanwezig, maar ze zijn niet groot. Bovendien is er geen helder patroon in te onderkennen. Sommige provincies hebben meer contact met familie, andere met vrienden of burens. Bij informele hulp is het beeld al scherper: het varieert van 28 procent in Zeeland tot 36 procent in Overijssel. Nog grotere discrepanties worden aangetroffen bij vrijwillige inzet in organisatorisch verband. Friesland neemt met 26 procent vrijwilligers de koppositie in. Onderaan staan Limburg, Flevoland en Noord-Holland waar 18 procent vrijwilligerswerk doet. Binnen de provincies zijn ook duidelijke verschillen waar te nemen. Zo zijn de lage aandelen vrijwilligers in Limburg vooral in Zuid-Limburgse gemeenten geconcentreerd, waaronder Kerkrade, Heerlen en Landgraaf. Ook de opkomst bij de verkiezingen varieert per provincie, met aan het ene uiteinde Utrecht, waar ruim 79 procent heeft gestemd, en aan het andere Limburg met krap 73 procent. Het vertrouwen in de medeburgers is met 63 procent hoger in Utrecht, Groningen en Friesland dan in Limburg, Noord-Brabant, Flevoland en Zuid-Holland. Ook is het vertrouwen van de inwoners van Flevoland, samen met de Limburgers, in zowel maatschappelijke als politieke instituten het geringst. In Zeeland is het meeste vertrouwen in maatschappelijke instituten, en in Groningen in politieke instituten.

Vanuit het raamwerk van sociale samenhang (zie hoofdstuk 1) zijn de gegevens samengevat in een rangorde op ‘sociale contacten’, ‘deelname aan organisaties’ en ‘politieke participatie’. Dit is ook gedaan voor het vertrou-

Tabel 10.3
Rangorde provincies op aspecten van sociale samenhang, 1997–2009

	Totaal	Participatie			Vertrouwen		
		contacten en informele hulp	vrijwilligerswerk	opkomst verkiezingen ¹⁾	sociaal	organisaties	politiek
Friesland	1	2	1	2	1	1	1
Overijssel	2	2	2	2	1	1	1
Gelderland	2	2	3	2	1	2	1
Zeeland	2	3	3	2	1	1	1
Utrecht	2	2	4	1	1	2	1
Drenthe	2	3	3	3	1	2	2
Groningen	3	3	5	4	1	2	1
Noord-Holland	3	3	7	3	1	2	1
Noord-Brabant	3	2	5	5	2	3	1
Zuid-Holland	3	3	6	5	2	2	1
Flevoland	4	3	7	5	2	3	2
Limburg	4	2	7	6	2	3	2

Bron: CBS, POLS en EBB.

¹⁾ Bron: Kiesraad.

wen: in de medemens, in maatschappelijke en in politieke instituten. De methodiek is uiteengezet in een toelichting (zie kader). De totale rangorde is dus gebaseerd op deze indicatoren van sociale samenhang en niet op alle in dit boek besproken aspecten. Zo ontbreken de lidmaatschappen van verenigingen, en de deelname aan politieke acties. Evenmin zijn gegevens opgenomen over de derde dimensie van het raamwerk: de integratie van bevolkingsgroepen. Ook zijn niet alle bronnen gebruikt. Voor het vertrouwen is geput uit het POLS van 2009, en niet uit het ESS 2002/2008.

Het betreft dus een voorlopige rangorde, die in de toekomst met andere gegevens aangevuld zal worden. Het totaalbeeld levert vier groepen provincies op. Friesland staat duidelijk bovenaan. Op vijf van de zes onderdelen nemen de Friezen – soms met andere provincies – de eerste plaats in. Alleen bij de politieke participatie moeten ze Utrecht voor laten gaan. De tweede groep wordt gevormd door Overijssel, Gelderland, Zeeland, Utrecht en Drenthe. Daarna volgen Groningen, Noord-Holland, Noord-Brabant, en Zuid-Holland. De laagste posities in de rangorde worden ingenomen door Flevoland en Limburg.

Literatuur

Fukuyama, F. (1995). *Trust*. New York: The Free Press.

Schmeets, H. en K. Arts (2010) Limburg blijft in sociaal kapitaal achter bij rest van Nederland. *Bevolkingstrends*, 58(3), 56–61.

Berekening rangorde provincies

Bij de berekening van het rangordenummer van provincies bij gegevens die op steekproefbasis zijn waargenomen is uitgegaan van de volgende strategie. De hoogst scorende provincie krijgt rangnummer 1. Van de volgende provincie in de rangorde wordt gekeken of deze significant afwijkt van de eerste. Als dat niet het geval is, dan krijgt deze provincie hetzelfde rangnummer als de voorgaande. De eerstvolgende provincie in de rangorde die significant afwijkt van de eerste provincie krijgt een volgend rangnummer. Deze provincie is dan weer de basis waarop de volgende rangnummers worden toegekend. Door deze toetsing wordt voorkomen dat ten onrechte niet significante verschillen, dus op toeval gebaseerd, leiden tot een verschil in rangnummer. Bij het onderwerp “vertrouwen” leidt dit tot een maximum rangnummer van drie, terwijl

het absolute verschil in vertrouwen tussen provincies meer dan tien procentpunten kan bedragen. Bij vrijwilligerswerk leidt de gekozen methode tot een hoger rangnummer wanneer het vrijwilligerswerk minimaal een procentpunt lager ligt.

Voor het onderwerp “contacten en informele hulp” in staat 3 zijn de op bovenstaande wijze berekende vier rangnummers voor informele hulp en wekelijkse contacten met familie, vrienden en burens, per provincie gemiddeld. Voor de opkomst bij de verkiezingen is geen sprake van steekproeffluctuaties. De provincie met de hoogste opkomst krijgt rangnummer 1 en de volgende provincie krijgt een hoger rangnummer wanneer het verschil in opkomst met de voorgaande provincie minimaal (afgerond) een procentpunt bedraagt. Wanneer het afgeronde opkomstpercentage gelijk is, dan krijgt de provincie hetzelfde rangnummer als de voorgaande.

De totale rangscore is weer berekend door de rangordes op de zes dimensies per provincie te middelen. Vrijwilligerswerk en opkomst kunnen een zwaarder gewicht hebben in de totaalscore doordat er hogere rangnummers voorkomen dan bij andere dimensies. Uit gevoeligheidsanalyses blijkt echter dat dit nauwelijks effect heeft op de rangorde.

Data

Om provincies met elkaar te vergelijken is in dit hoofdstuk, waar mogelijk, gekozen voor het berekenen van een langjarig gemiddelde. Hierdoor wordt voorkomen dat verschillen tussen provincies worden veroorzaakt door (toevallige) steekproeffluctuaties.

Voor sociale contacten is gebruik gemaakt van het Permanent onderzoek leefsituatie (POLS) van 1997 tot en met 2009. Daarnaast is gebruik gemaakt van het Onderzoek Participatie en Milieu (OPM) van de jaren 2005 tot en met 2009. De vraagstellingen over contacten met familie en vrienden waren opgenomen in de basisvragenlijst van het POLS over de jaren 1997 tot en met 2005 en de jaren 2007 tot en met 2009. In totaal zijn deze vragen aan 287 duizend personen van 18 jaar of ouder gesteld. De vraagstelling over contacten met burens was opgenomen in de participatiemodules van 1997 tot en met 2004, in de basisvragenlijst van het POLS van 2009 en het OPM van 2005 tot en met 2009. In totaal hebben 59 duizend personen van 18 jaar of ouder in de periode 1997 tot en met 2009 deze vraag beantwoord. Voor informele hulp is gebruik gemaakt van gegevens van ruim 44 duizend personen in het POLS over de jaren 1997–2004, 2007 en 2008.

De vragen over vrijwilligerwerk in de Enquête Beroepsbevolking zijn in de periode 2000 tot en met 2009 aan 832 duizend personen van 18 jaar of ouder voorgelegd. De gegevens over opkomstpercentage bij verkiezingen zijn afkomstig van de Kiesraad en hebben betrekking op aantallen kiesgerechtigde en opgekomen personen per gemeente. Het gaat daarbij om integrale tellingen. Gegevens over het vertrouwen komen uit het POLS van 2009 met bijna zeven duizend respondenten. Er worden voor het vertrouwen in organisaties aan respondenten zeven onderwerpen voorgelegd: kerken, leger, rechter, pers, politie, ambtenaren en grote bedrijven. Een respondent heeft vertrouwen in organisaties wanneer hij bij meer dan drie van de zeven onderwerpen aangeeft daarin vertrouwen te hebben. Voor vertrouwen in de politiek krijgen respondenten drie onderwerpen voorgelegd: de Tweede Kamer, de Europese Unie en de NAVO. Een respondent heeft vertrouwen in de politiek als hij bij minimaal twee van de drie onderwerpen aangeeft daarin vertrouwen te hebben. Vanwege de relatief geringe omvang van de POLS-steekproef zijn de uitkomsten voor provincies omgeven met relatief grote betrouwbaarheidsmarges. Daarmee is bij de interpretatie rekening gehouden.

11. Participatie en vertrouwen in Europa

Rik Linssen en Hans Schmeets

1. Inleiding

Niet alleen in Nederland staat sociale samenhang op de politieke agenda. Ook Europese samenwerkingsverbanden zoals de Raad van Europa (Council of Europe, 2008), de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OECD) (Coté en Healy, 2001) en de Wereldbank (Ritzen, Easterly, en Woolcock, 2000) ontwikkelen beleidsinitiatieven om – door het versterken van sociale samenhang – de welvaart en het welzijn van burgers te vergroten. Hoe staat het met de sociale samenhang in Nederland in vergelijking met andere Europese landen? Behoort Nederland tot landen waar de sociale samenhang hoog is of loopt Nederland juist achter op dit terrein? Vanuit het ontwikkelde conceptuele kader van sociale samenhang (zie hoofdstuk 1) worden diverse aspecten van vertrouwen en participatie in Europa besproken. Nederland wordt langs de Europese meetlat van sociale samenhang gelegd. Sociale contacten, het vrijwilligerswerk, de deelname aan verkiezingen en politieke acties, passeren de revue. Daarna volgt het vertrouwen in de medemens. Naast dit sociaal vertrouwen, wordt ook het institutioneel vertrouwen besproken: vertrouwen in de politie, het rechtssysteem, politici, en het nationaal en Europees parlement. Voor deze internationale vergelijking putten we uit gegevens van het European Social Survey (ESS) die in 2008 verzameld zijn.

Om Nederland in een Europees perspectief van sociale samenhang te plaatsen, worden de Europese landen beschreven aan de hand van het type welvaartsstaat. Hierbij wordt gebruik gemaakt van de indeling van Esping-Andersen (1990) waarin de landen in Europa gegroepeerd worden in vijf typen welvaartsstaat. In Noordelijk Europa treffen we sociaal-democratische regimes aan. Samen met de Scandinavische landen Noorwegen, Zweden, Finland en Denemarken, behoort Nederland tot het sociaal-democratische type dat gekenmerkt wordt door een hoge mate van sociale zekerheid.¹⁾

¹⁾ Over Nederland bestaat in de literatuur enige discussie. In eerste instantie heeft Esping-Andersen (1990) Nederland als sociaal-democratisch getypeerd, en vervolgens, na aanvulling van Ferrara (1996) dit bijgesteld tot een mengvorm van de sociaal-democratische en conservatief-corporatistische welvaartsstaat. De opgevoerde motivering is dat Nederland weliswaar een basispensioen kent, maar de verlofregelingen in Nederland zijn relatief beperkt en de aanvullende pensioenen zijn per branche geregeld.

Uitkeringen zijn er voor alle inwoners en het beleid richt zich op een kleine invloed van de markt bij de redistributie van goederen. De verantwoordelijkheid voor mensen met een sociaal-economisch zwakkere positie, voor ouderen en voor het opvoeden van kinderen ligt primair bij de staat. Dit heeft tot gevolg dat de belastingdruk in dergelijke sociaal-democratische regimes hoog ligt. De Angelsaksische landen, in dit onderzoek gerepresenteerd door het Verenigd Koninkrijk, vormen de tweede groep en worden getypeerd als een liberaal regime. De sociale zekerheid, waaronder uitkeringen, liggen op een laag peil. De vrije markt zorgt voor de redistributie van goederen. Mensen in sociaal-economisch zwakkere posities dienen opgevangen te worden door hun eigen sociale netwerk. Een derde type, eveneens in West-Europa gesitueerd, is de conservatief-corporatistische welvaartsstaat. Hiertoe behoren de landen Duitsland, Frankrijk en België. Hoewel daar enige discussie over is, kunnen ook Zwitserland en Oostenrijk hieronder worden geschaard. Dit type kenmerkt zich door sterk kerkelijke tradities. Het niveau van voorzieningen, uitkeringen en sociale zekerheid is in deze landen hoog, net als in sociaal-democratische regimes. In tegenstelling tot het sociaal-democratische type, intervenueert in conservatief-corporatistische regimes de staat pas wanneer private organisaties en familie tekortschieten. Het systeem van sociale zekerheid is dan ook selectiever ingericht en veelal gebaseerd op eerdere behaalde prestaties en status.

Tabel 11.1
Typering van welvaartsstaten naar Esping-Andersen (1990)

Noord-Europa	West-Europa		Zuid-Europa	Oost-Europa
sociaal-democratisch	liberaal	conservatief-corporatistisch	mediterraan	mengvorm liberaal / conservatief-corporatistisch
Nederland Noorwegen Zweden Finland Denemarken	Verenigd Koninkrijk	Duitsland Frankrijk België Zwitserland Luxemburg	Spanje Portugal Griekenland Cyprus Turkije	Oekraïne Hongarije Bulgarije Tsjechië Slowakije Polen Slovenië Roemenië Letland Kroatië Estland

Bron: Arts en Gelissen (2002), Deacon (2000), Esping-Andersen, (1990), Ferrara (1996).

Esping-Andersen (1990) concentreerde zich op Noord en West-Europa. Ferrara (1996) vult deze typing aan voor Zuid-Europa (zie ook: Arts en Gelissen, 2002). Landen in het mediterrane gebied zoals Spanje, Italië, Portugal en Griekenland kenmerken zich door een hoge mate van afhankelijkheid van de familie. De sociale zekerheid is onderontwikkeld in de mediterrane gebieden.

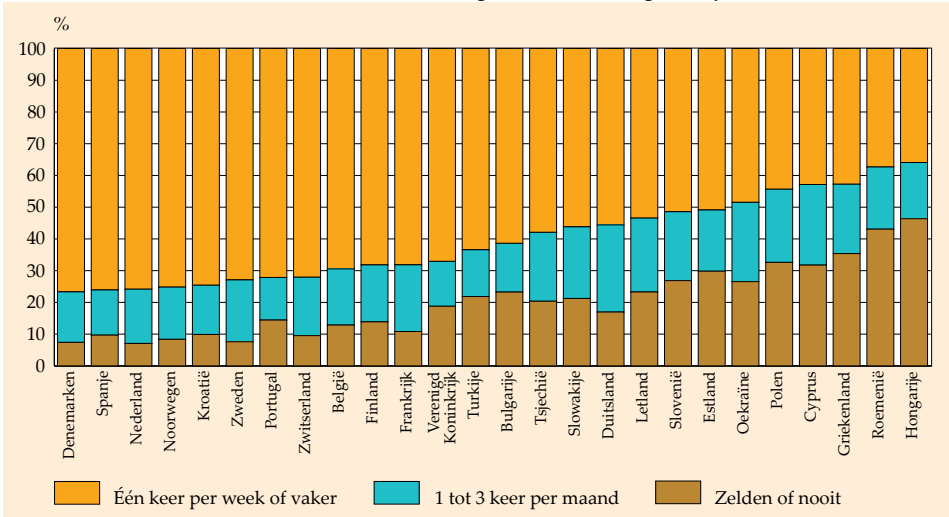
Oost-Europese landen als Oekraïne, Hongarije en Bulgarije zijn een mengvorm van liberaal en conservatief-corporatisme. In de Oost-Europese landen wordt de inrichting van de welvaartsstaat in mindere mate gebaseerd op een historisch ingeworteld model en combineert de sociale zekerheid zowel liberaal als conservatief-corporatistische elementen. Onderzocht wordt in welke mate deze vijfdeling een handvat biedt om de verschillen en overeenkomsten in sociale samenhang tussen de Europese landen te duiden.

2. Participatie

2.1 Sociale contacten

De frequentie waarmee mensen contact onderhouden met anderen in hun omgeving is een van de manieren om de betrokkenheid met de samenleving te tonen. Er bestaat een vrees voor een afname in sociale contacten, als gevolg van individualisering, informatisering en toegenomen mobiliteit (Putnam, 2000). In Nederland zien we de laatste jaren echter eerder een toename dan een afname van de sociale contacten (Coumans en te Riele, 2010, zie ook hoofdstuk 2). In 2008 heeft driekwart van de Nederlandse bevolking ‘om sociale redenen’ één keer per week of vaker contact met familie, vrienden of collega’s (zie figuur 11.1). Daarnaast heeft zo’n 20 procent een dergelijk contact een tot drie keer per maand, en de rest – 6 procent – heeft dit zelden of nooit. Internationaal gezien worden in Nederland veel sociale

11.1 Sociale contacten met familieleden, vrienden of collega’s van de bevolking van 15 jaar of ouder, naar land, 2008

Bron: CBS, ESS.

contacten onderhouden. Daarbij vindt Nederland aansluiting bij sociaal-democratische landen als Denemarken, Noorwegen en Zweden. In Finland is dit wat minder, maar heeft toch nog 70 procent van de bevolking wekelijks sociaal contact. In de conservatief-corporatistische landen wordt minder vaak contact gelegd; zo'n 70 procent van de Zwitsers, Belgen en Fransen gaat één keer per week of vaker om sociale redenen met anderen om, van de Duitsers doet dit iets meer dan de helft. Het Verenigd Koninkrijk schaart zich daartussen.

Ook in Spanje en Portugal worden hoge percentages contacten aangetroffen. Esping-Andersen (1990) stelt dat door een zwakke verzorgingsstaat, de bevolking in mediterrane regimes vaker terugvalt op vrienden en familie. Andere mediterrane landen, waaronder vooral Griekenland en Cyprus, voldoen echter niet aan dit beeld: minder dan de helft heeft wekelijks contact. Oost-Europeanen onderhouden de minste sociale contacten. Zo geven bijvoorbeeld ruim vier op de tien Hongaren aan zelden of nooit contact te hebben met vrienden, familie of collega's. Kroatië is echter een duidelijke uitzondering: driekwart van de Kroaten heeft wekelijks sociaal contact, 15 procent één tot drie keer per maand, en 10 procent zelden of nooit.

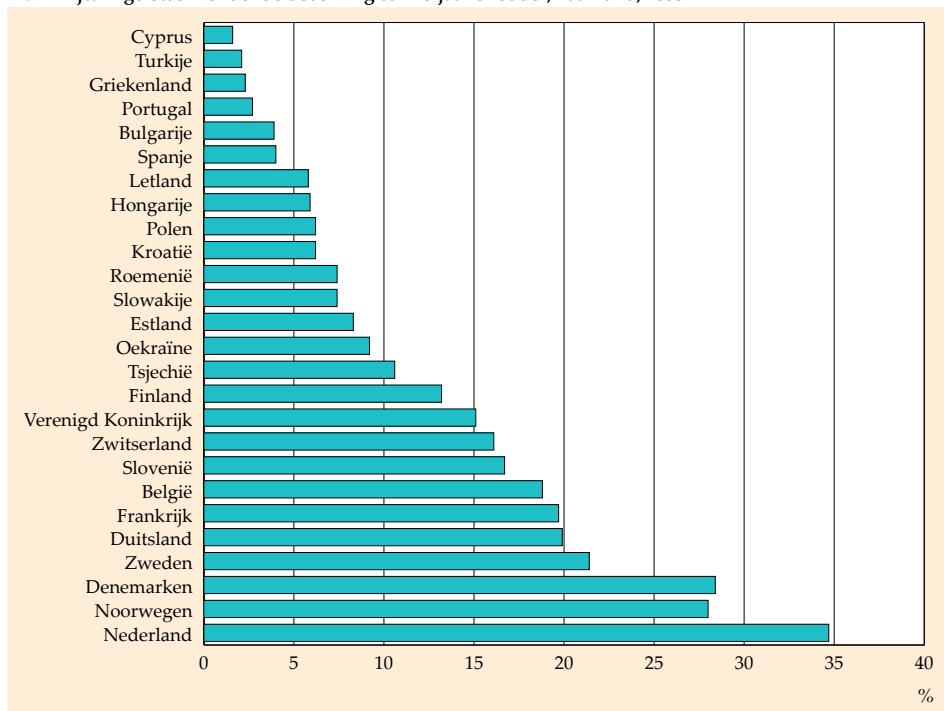
2.2 Participatie in organisaties

Vrijwilligerswerk is een belangrijke indicator voor sociale samenhang (Putnam, 2000). Door onbetaald werk te verrichten toont men de betrokkenheid bij anderen en betrokkenheid bij de samenleving als geheel. De statistieken leren dat het aandeel vrijwilligers in Nederland niet sterk is veranderd in het afgelopen decennium (zie ook hoofdstuk 5). Dit geldt ook voor het aantal uren vrijwilligerswerk dat uitgevoerd wordt. Het percentage vrijwilligers dat een onderzoek laat zien, is sterk afhankelijk van de exacte vraagstelling. Vooral de tijdsafbakening speelt hierbij een rol. In de ESS is vastgesteld of men de afgelopen maand 'vrijwilligerswerk', of 'zowel betaalde werkzaamheden als vrijwilligerswerk' heeft verricht.

In Nederland heeft een op de drie 15-plussers zich in 2008 ingezet als vrijwilliger. Dit is Europees gezien het hoogste aandeel. Verder loopt in Europa het percentage vrijwilligers ver uiteen, waarbij met slechts 2 procent de laagste score is voorbehouden aan Cyprus. Naast Nederland, zijn veel vrijwilligers te vinden onder de inwoners van sociaal-democratische regimes zoals Noorwegen, Denemarken (beiden 28 procent) en Zweden (21 procent). Finland neemt met 13 procent vrijwilligers een meer bescheiden positie in. In de conservatief-corporatistische landen Duitsland, Frankrijk, België en Zwitserland is met 16 tot 20 procent het vrijwilligerswerk in mindere mate gemeengoed dan in sociaal-democratische regimes. In de vergetenwoordiger van de liberale welvaartsstaat, het Verenigd Koninkrijk, zet

15 procent zich in als vrijwilliger. Daarna volgen de meeste Oost-Europese landen: van Slovenië met 16 en Tsjechië met 11, tot 4 procent in Bulgarije. In de mediterrane landen is vrijwilligerswerk echter veruit het minst populair.

11.2 Vrijwilligerswerk onder de bevolking van 15 jaar of ouder, naar land, 2008

Bron: CBS, ESS.

2.3 Politieke participatie

Op 9 juni 2010 is de kiezer naar de stembus gegaan om de zetelverdeling in de Tweede Kamer vast te stellen. Met 75,4 procent bleef de opkomst met zo'n 5 procent beduidend achter ten opzichte van de verkiezingen van 22 november 2006. Hoewel de opkomst fors is gezakt, doen nog steeds drie op de vier stemgerechtigden mee aan de parlementsverkiezingen. Internationaal gezien is dat een hoge opkomst. Want, leggen we dit cijfer langs de Europese meetlat, dan constateren we dat maar enkele van de EU-landen waar geen opkomstplicht geldt, een hogere landelijke opkomst kennen. Nieuwe Oost-Europese EU-lidstaten, zoals Roemenië hebben beduidend lagere opkomstcijfers. Zo'n 39 procent van de Roemeense stemgerechtigde inwoners gaat daar naar de stembus bij verkiezingen voor het nationale parlement.

Tabel 11.2
Opkomst nationale parlementsverkiezingen naar land, meest recente verkiezingen sinds 2010

Land	Opkomst nationale parlementsverkiezingen	Land	Opkomst nationale parlementsverkiezingen
	%		%
België ¹⁾	89,2	Tsjechië	62,6
Cyprus ¹⁾	89,0	Oekraïne ²⁾	62,0
Denemarken	86,6	Estland	61,9
Zweden	82,0	Letland	61,0
Noorwegen	76,4	Bulgarije	60,6
Spanje	75,7	Frankrijk	60,2
Nederland	75,4	Portugal	59,7
Griekenland ¹⁾	70,9	Kroatië	59,6
Duitsland	70,8	Slowakije	59,0
Verengd Koninkrijk	65,5	Turkije	57,1
Finland	65,0	Polen	53,9
Hongarije	64,4	Zwitserland	45,4
Slovenië	63,1	Roemenië	39,2

Bron: Eurostat.

¹⁾ In België, Cyprus en Griekenland geldt formeel een opkomstplicht.

²⁾ Ontleend aan Central Election Commission of Ukraine.

In tegenstelling tot de landelijke verkiezingen, loopt de Nederlandse bevolking niet warm voor de verkiezingen van het Europese Parlement. Met krap 37 procent bungelt Nederland in de onderste regionen (zie tabel 11.3). Slechts 7 landen doen het nog slechter waaronder, naast het Verenigd Koninkrijk, veel Oost-Europese landen zoals Polen, Roemenië, Tsjechië en Slovenië. Slowakije sluit de rij met minder dan 20 procent stemmers. In het verleden was er meer animo voor Europa. Zo ging in Nederland in 1979 nog 58 procent naar het stemlokaal voor de Europese parlementsverkiezingen. Vervolgens daalde dit binnen 20 jaar gestaag naar 30 procent in 1999. Daarna ging in 2004 met 39 procent weer een groter deel van het electoraat naar de stembus om de zetelverdeling van het Europees parlement vast te stellen.

Voor al in sommige mediterrane landen, zoals Cyprus, Griekenland, is er veel belangstelling van het electoraat om aan de Europese verkiezingen deel te nemen. Dat kan ermee te maken hebben dat in Cyprus en Griekenland de kiezers voor de nationale verkiezingen formeel een opkomstplicht hebben, en dat kan ook een impuls geven aan de opkomst voor de Europese verkiezingen. Van de mediterrane EU-landen kennen Spanje en Portugal echter met een opkomst van zo'n 40 procent minder interesse om aan de Europese verkiezingen deel te nemen. Conservatief-corporatistische landen – zoals Duitsland en Frankrijk – zitten in de Europese middenmoot. België kent ook voor de Europese verkiezingen een opkomstplicht, en is dus niet vergelijkbaar. Het opkomstplaatje van de sociaal-democratische landen laat een nogal verdeeld beeld zien: een hoge opkomst in Denemarken, tegenover

Zweden, Finland en Nederland waar beduidend minder kiezers naar de stembus zijn gegaan. Door deze verdeeldheid kunnen opkomstcijfers in de besproken landen niet eenduidig langs Esping-Andersen's (1990) typering worden gelegd.

Tabel 11.3
Opkomst Europese parlementsverkiezingen, naar land, juni 2009

Land	Opkomst Europese parlementsverkiezingen	Land	Opkomst Europese parlementsverkiezingen
	%		%
België	90,4	Nederland	36,8
Denemarken	59,5	Hongarije	36,3
Cyprus	59,4	Verenigd Koninkrijk	34,7
Letland	53,7	Slovenië	28,3
Griekenland	52,6	Tsjechië	28,2
Zweden	45,5	Roemenië	27,7
Spanje	44,9	Polen	24,5
Estland	43,9	Slowakije	19,6
Duitsland	43,3	Zwitserland	
Frankrijk	40,6	Turkije	
Finland	40,3	Oekraïne	
Bulgarije	39,0	Noorwegen	
Portugal	36,8	Kroatië	

Bron: Eurostat.

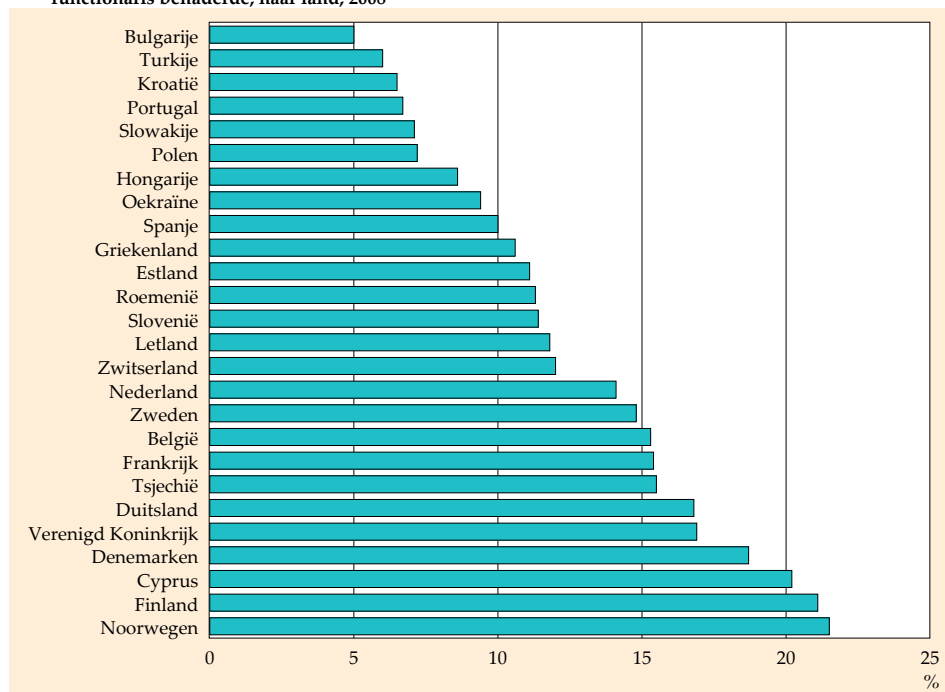
2.4 Conventionele en onconventionele politieke participatie

Het uitbrengen van een stem bij verkiezingen is de meest voor de hand liggende vorm van politieke participatie. Burgers kunnen op zowel conventionele als onconventionele wijze de politiek beïnvloeden. Alle in het rechtssysteem verankerde activiteiten waarmee burgers inspraak hebben en activiteiten die direct gerelateerd zijn aan verkiezingen zijn conventionele politieke activiteiten, zoals – naast het stemmen – werkzaamheden uitvoeren voor politieke partijen, het benaderen van politici en overheidsfunctionarissen en campagnegerelateerde activiteiten. Daarnaast kunnen burgers op onconventionele wijze invloed uitoefenen op de politiek, zoals petities tekenen, meedoen aan protestacties en het boycotten van producten.

In Nederland heeft een op de zeven 15-plussers in 2008 contact opgenomen met een politicus of overheidsambtenaar. Daarmee neemt Nederland een positie in de Europese middenmoot in. Dat geldt ook voor de twee uitingen van onconventionele politieke participatie: 9 procent heeft in 2008 meegewerkt aan het boycotten van producten en ongeveer een op de vijf heeft meegedaan aan een handtekeningenactie.

In Noorwegen en Finland heeft meer dan een op de vijf personen een politicus of overheidsfunctionaris benaderd. Ook in Denemarken heeft nog 18 procent dit gedaan, in Zweden 15 procent. Nederland volgt met 14 procent en wordt omringd door Duitsland, Frankrijk, en België met iets hogere, en Zwitserland met iets lagere percentages. In het Verenigd Koninkrijk maakt 17 procent gebruik van dit middel om de politiek te beïnvloeden. De mediterrane landen zijn sterk verdeeld: van 6 procent in Turkije – via Portugal (7 procent), Spanje (10 procent) en Griekenland (11 procent) – tot 20 procent in Cyprus. Lagere percentages burgers die politici of overheidsfunctionarissen benaderen vinden we in de Oost-Europese landen Oekraïne, Slovenië, Polen, Slowakije, Hongarije, Kroatië en Bulgarije met 5 tot 9 procent.

11.3 Aandeel van de bevolking van 15 jaar of ouder dat de afgelopen 12 maanden een politicus of overheidsfunctionaris benaderde, naar land, 2008

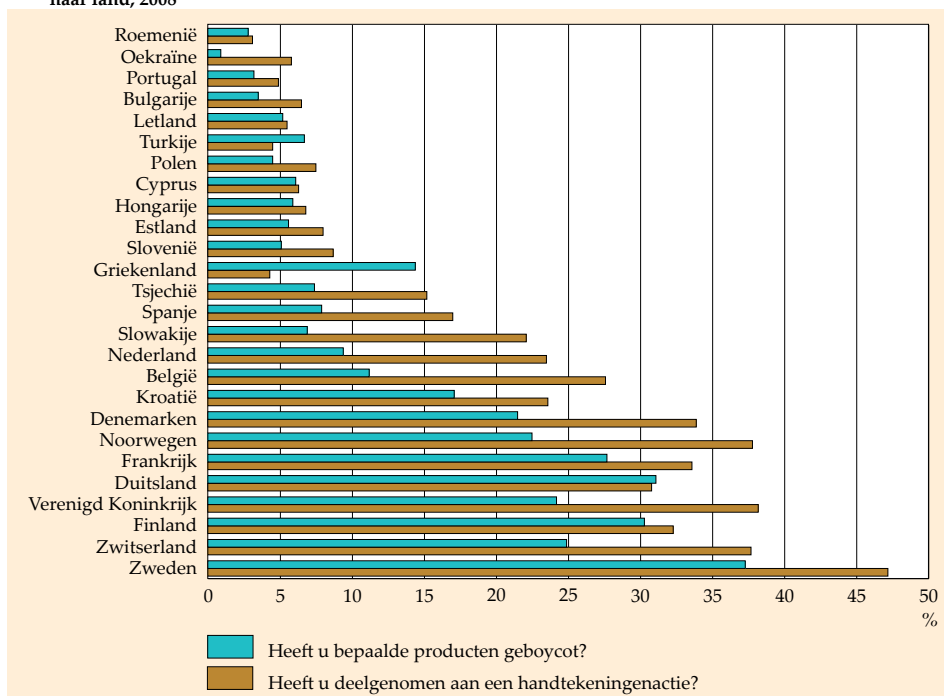
Bron: CBS, ESS.

Ook onconventionele vormen van politieke participatie zijn in Oost-Europese democratieën in mindere mate gemeengoed vergeleken met sociaal-democratische en conservatief-corporatistische landen. In het sociaal-democratische Zweden, heeft 37 procent van de bevolking meegedaan aan

het boycotten van producten. Finland, Noorwegen en Denemarken volgen met respectievelijk 30, 22 en 21 procent. Nederland loopt met slechts 8 procent daar niet mee in de pas. Maar ook in de conservatief-corporatistische landen is de deelname aan het boycotten van producten fors hoger: 31 procent in Duitsland, 28 procent in Frankrijk en 25 procent in Zwitserland. Alleen België blijft daar met 11 procent bij achter. Ook in het Verenigd Koninkrijk is de deelname met 24 procent nogal hoog. In de mediterrane landen is de productboycot weinig populair. Vooral in Portugal is hiervoor met 3 procent weinig animo. Voor Cyprus, Turkije en Spanje geldt hetzelfde; achtereenvolgens 6, 7 en 8 procent van de inwoners heeft producten geboycot. Griekenland is met 14 procent een buitenbeentje. Ook in de Oost-Europese landen is deze vorm van politieke participatie, met 5 tot 10 procent, niet erg populair. Kroatië is hierop een uitzondering: zo'n 17 procent van de Kroaten heeft meegedaan aan een productboycot.

Het meedoen met een handtekeningenactie om druk op de politiek of overheid uit te oefenen is vooral populair onder de Zweden. Bijna de helft van

11.4 Onconventionele politieke participatie de afgelopen 12 maanden, bevolking van 15 jaar of ouder, naar land, 2008

Bron: CBS, ESS.

de Zweden heeft in 2008 aan een handtekeningenactie meegedaan. Ook de bevolking van andere sociaal-democratische landen schuwt dit politieke actiemiddel niet. In Noorwegen deed 38 procent van de inwoners mee aan een handtekeningenactie. Daarnaast was zo'n 34 procent van de Denen en 32 procent van de Finnen bereid mee te werken aan handtekeningenacties. Nederland blijft daar met 24 procent wederom fors bij achter. Ook andere landen laten hogere participatieniveaus zien. Een voorbeeld daarvan is het Verenigd Koninkrijk met 38 procent. Ook in de conservatief-corporatistische landen, met percentages van 27 in België tot 38 in Zwitserland, is de handtekeningenactie populair. In de mediterrane landen is de participatie, met uitzondering van Spanje, echter fors lager: zo'n 5 procent heeft meegedaan aan handtekeningenacties in Portugal, Cyprus, Griekenland en Turkije. Deze vorm van onconventionele politieke participatie kent een vergelijkbare populariteit in de Oost-Europese landen.

3. *Vertrouwen*

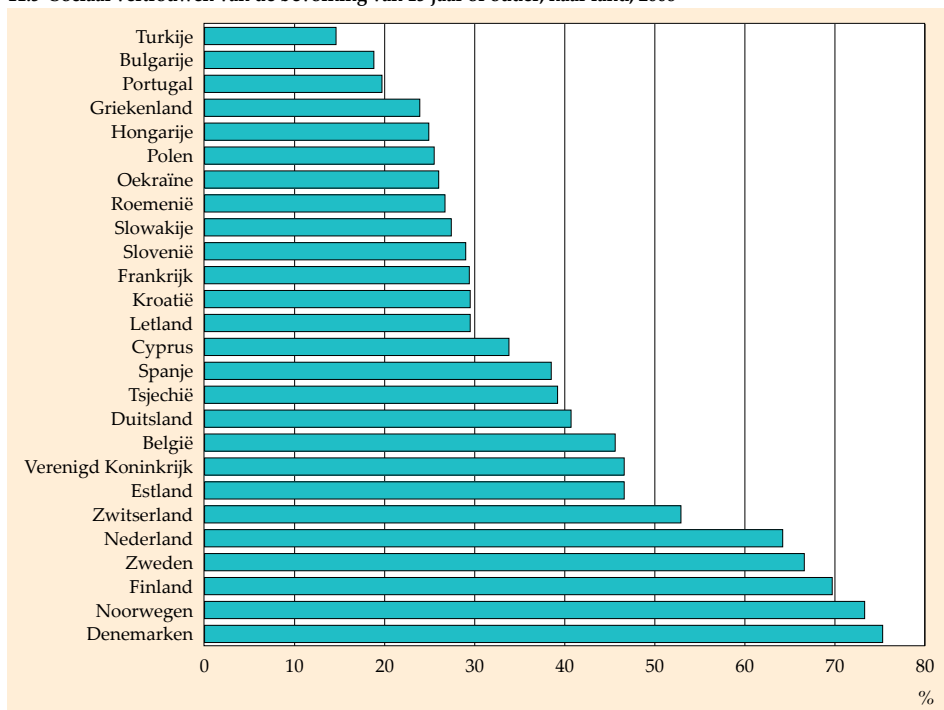
3.1 *Sociaal vertrouwen*

Het vertrouwen tussen burgers en het vertrouwen van burgers in politieke en maatschappelijke organisaties is van belang voor sociale samenhang. Vertrouwensbanden tussen burgers vergroten de bereidheid om te handelen in het belang van de groep of gemeenschap (Fukuyama, 1995). Het beeld dat naar buiten wordt gebracht is dat burgers een gebrekkig en afnemend vertrouwen hebben in elkaar en in traditionele instituties (SER, 2009). Uit het ESS blijkt echter dat in de periode 2002–2008 het sociale en institutionele vertrouwen niet is afgebrokkeld, maar zelfs iets is gegroeid (Kloosterman en Schmeets, 2010; zie ook hoofdstuk 7 en 8).

Met 64 procent behoort Nederland – samen met de overige sociaal-democratische regimes Noorwegen, Finland, Denemarken en Zweden – tot de groep Europese landen waar het sociaal vertrouwen het hoogst van Europa is. Het vertrouwen in de medeburger in conservatief-corporatistische landen is aanmerkelijk lager. Zwitserland haalt met 52 procent een meerderheid, in België is dit 46 procent, in Duitsland 40 procent en in Frankrijk is het vertrouwen in de medemens met 29 procent nog iets lager. Het liberale type, vertegenwoordigd door het Verenigd Koninkrijk, kent een met België vergelijkbaar vertrouwenspercentage van 46. In de meeste Oost-Europese landen is het intermenselijk vertrouwen nog lager. Zo vindt slechts 25 tot 30 procent in Slovenië, Slowakije, Polen en Hongarije dat andere mensen over het algemeen te vertrouwen zijn. In Bulgarije is dat zelfs minder dan

20 procent. Wanneer we de mediterrane landen onder het vergrootglas leggen, dan valt op dat Spanje en Cyprus zich met zo'n 35 procent in de Europese middenmoot bevinden, maar dat de drie andere landen – Griekenland, Portugal en Turkije – onderaan bungelen.

11.5 Sociaal vertrouwen van de bevolking van 15 jaar of ouder, naar land, 2008

Bron: CBS, ESS.

3.2 Vertrouwen in rechtssysteem en politie

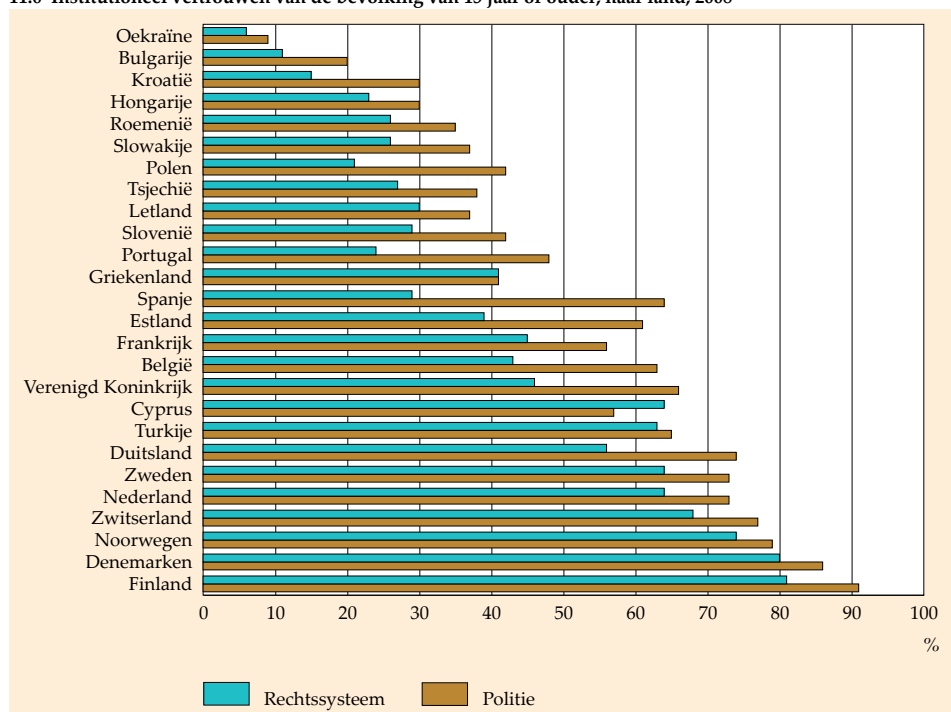
Bij het vertrouwen in het rechtssysteem en de politie wordt een vergelijkbaar landenpatroon aangetroffen als bij het sociaal vertrouwen. Het vertrouwen is het hoogst in de sociaal-democratische landen. Inwoners van conservatief-corporatistische landen rapporteren minder vertrouwen, en daarna volgen de mediterrane en Oost-Europese landen.

Het vertrouwen van de Nederlandse bevolking in het rechtssysteem en de politie is sinds 2002 toegenomen (Kloosterman en Schmeets, 2010). In Nederland heeft 63 procent vertrouwen in het rechtssysteem. Slechts in vier landen – Zwitserland, Noorwegen, Denemarken en Finland – is dit nog

hoger. Van onze buurlanden springt vooral België eruit waar een minderheid van 42 procent vertrouwen heeft in de rechterlijke macht. Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk kennen een met België vergelijkbaar vertrouwen, terwijl het vertrouwen in het rechtssysteem van onze Duitse burens met 56 procent daar positief bij afsteekt. De mediterrane landen laten een verdeeld beeld zien. Cyprus en Turkije zijn vergelijkbaar met Nederland wat betreft het vertrouwen in het rechtssysteem. In Griekenland is het met 40 procent al beduidend lager, en slechts 30 procent van de inwoners van Spanje en zo'n kwart van de Portugezen hebben vertrouwen in de rechterlijke macht. Nog lager is het vertrouwen in diverse Oost-Europese landen, waaronder Polen, Kroatië, Bulgarije en de Oekraïne.

Ook het vertrouwen in de politie is in sociaal-democratische landen hoger dan in vrijwel alle andere landen. Vooral geldt dit voor Finland en Denemarken, waar zo'n 90 procent van de bevolking de politiemacht vertrouwen schenkt. Maar ook in Noorwegen, Nederland en Zweden vertrouwt zo'n 70 tot 80 procent de politie. Van de andere landen scharen zich alleen Zwitserland en Duitsland in dit rijtje. In de beide andere conservatief-corporatisti-

11.6 Institutioneel vertrouwen van de bevolking van 15 jaar of ouder, naar land, 2008

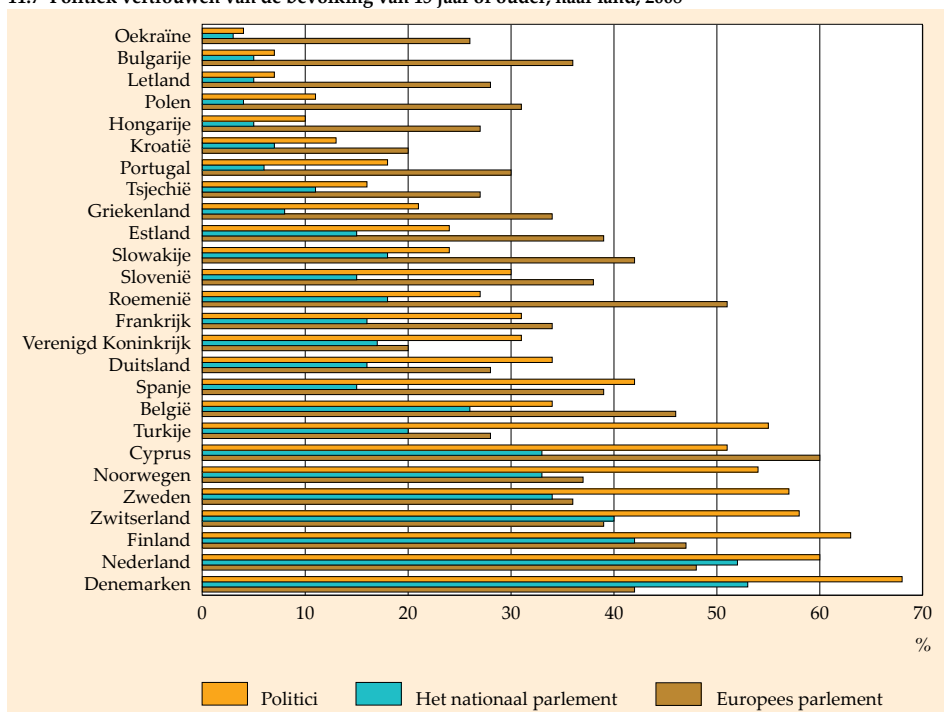
Bron: CBS, ESS.

sche landen, België en Frankrijk, ligt het vertrouwen in de politie rond de 60 procent. Dat is ook het geval voor het Verenigd Koninkrijk. Spanje, Turkije en Cyprus kennen een vertrouwenspercentage tussen de 60 en 70, terwijl Portugal daar met krap 50 procent en Griekenland met 40 procent in negatieve zin bij afsteken. De statistieken over Oost-Europa zijn glashelder; er heerst een groot wantrouwen jegens de politie. Met uitzondering van Estland koestert een meerderheid in al deze landen nogal wat bedenkingen bij het vertrouwen in hun politiemacht. Wederom sluiten Hongarije en Kroatië met 30 procent, Bulgarije met 20 procent en de Oekraïne, met een luttele 9 procent, de rij.

3.3 Vertrouwen in politieke instituties

Naast het onderlinge vertrouwen is tussen 2002 en 2008 ook het vertrouwen van de Nederlandse bevolking in het parlement, politici en politieke partijen met enkele procentpunten toegenomen. Toch heeft slechts een krappe meerderheid hier vertrouwen in, en koestert ongeveer een kwart van de bevolking vooral wantrouwen jegens deze nationale politieke instituten en actoren.

11.7 Politiek vertrouwen van de bevolking van 15 jaar of ouder, naar land, 2008

Bron: CBS, ESS.

Er bestaan grote verschillen in het politieke vertrouwen tussen de landen. De diversiteit is vooral groot bij het vertrouwen in het nationale parlement: van een op de tien Polen, die vertrouwen hebben in het nationale parlement, tot ruim zes op de tien Denen. Hoewel slechts een krappe meerderheid van de Nederlandse bevolking aangeeft vertrouwen te hebben het parlement loopt Nederland hierin, samen met andere sociaal-democratische regimes Noorwegen, Finland, Denemarken en Zweden, voorop in Europa. De conservatief-corporatistische landen Frankrijk, België, Duitsland bevinden zich met zo'n 30 procent in de Europese middenmoot, terwijl Zwitserland daar met bijna 60 procent in positieve zin bij afsteekt. Slechts drie van de tien Britten hebben vertrouwen in hun nationaal parlement. Bij de mediterrane landen is het vertrouwen nogal divers. De helft van de Cyprioten en Turken, vier op de tien Spanjaarden en twee op de tien Grieken en Portugezen, hebben vertrouwen in hun parlement. Inwoners van Oost-Europese landen zijn eensgezind in hun oordeel over het parlement; ze hebben daar weinig vertrouwen in. Dit geldt vooral voor de inwoners van Bulgarije, de Oekraïne, Letland, Hongarije en Polen, van wie niet meer dan 10 procent te kennen geeft het nationale parlement te vertrouwen.

Samen met de Denen heeft de bevolking in Nederland het meeste vertrouwen in politici. Het zijn ook de enige landen waar nog een krappe meerderheid vertrouwen in politici uitspreekt. De Finnen en Zwitsers volgen met zo'n 40 procent en daarna komen de Zweden, Noen en Cyprioten, van wie een op de drie vertrouwen in politici heeft. Van de Belgen doet dat een kwart. In alle andere landen blijft de vertrouwensbasis van de politici voorbehouden aan minder dan een op de vijf inwoners. Dat geldt ook voor de Britten, van wie slechts 8 procent nog geloof hecht aan de goede bedoelingen van politici. Ook is de scepsis ten aanzien van politici groot in Polen, Bulgarije, Hongarije en de Oekraïne, met minder dan 5 procent. Wederom wordt het beeld bevestigd dat vooral Oost-Europa laag scoort, het beeld bij de mediterrane landen divers is, de conservatief-corporatistische landen zich in de middenmoot bevinden en politici het grootste vertrouwen ontvangen van de inwoners van de sociaal-democratische landen.

Iets minder dan de helft van de Nederlandse bevolking heeft vertrouwen in het Europees parlement. Deze negatieve houding spoort met de afwijzing van het verdrag tot vaststelling van een grondwet voor Europa. Ook een Eurosceptische houding in Nederland en de lage opkomstcijfers tijdens de Europese verkiezingen passen in dit beeld. Nederland staat daarin zeker niet alleen. Sterker nog, in vrijwel alle andere landen is het vertrouwen in het Europees parlement fors lager. Alleen de Roemenen en vooral Cyprioten staan iets positiever tegenover de Europese parlementariërs. In de meeste landen schommelt het vertrou-

wen in het Europees parlement tussen de 20 tot 40 procent. Ook nu geldt – maar minder geprononceerd dan bij het vertrouwen in politici – dat het vertrouwen het grootst is in sociaal-democratische landen en het laagst in Oost-Europese landen. Ook in het Verenigd Koninkrijk is de animo voor Europa ver te zoeken, blijkende uit het vertrouwen van slechts één op de vijf Britten in het Europees parlement. In de meeste EU-lidstaten is het vertrouwen in het nationale parlement groter dan het vertrouwen in het Europees parlement. Dit geldt ook voor Turkije, waar dubbel zoveel mensen vertrouwen hebben in het nationale dan in het Europees parlement. Voor België en de Oost-Europese landen geldt dit echter niet: er wordt beduidend meer vertrouwen geschonken aan het Europese dan aan het nationale parlement.

4. *Conclusie en discussie*

In dit hoofdstuk hebben we de vraag gesteld of Nederland voorop loopt of juist achter blijft op het terrein van sociale samenhang. De Europese statistieken spreken boekdelen. Nederland bevindt zich, met uitzondering van enkele vormen van politieke participatie, in de Europese kopgroep. Vooral de inzet als vrijwilliger is in Nederland buitensporig hoog (zie ook hoofdstuk 5). Nederland vindt zo aansluiting bij sociaal-democratische welvaartsstaten als Noorwegen, Zweden, Finland en Denemarken. Niet alleen zijn er veel vrijwilligers, maar ook worden in deze landen frequent sociale contacten onderhouden en is er veel vertrouwen in zowel de medemens als in maatschappelijke en politieke instituties. Sociaal-democratische landen onderscheiden zich duidelijk van de vooral West- en Midden-Europese landen die tot het conservatief-corporatistische type behoren. België maakt daar deel van uit, maar ook Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland. De Zwitsers schurken nog het dichtst aan tegen het sociaal-democratische type door een groot sociaal en institutioneel vertrouwen, maar dat geldt wat minder voor de besproken participatievormen. Het liberale welvaartstype, vertegenwoordigd door het Verenigd Koninkrijk, past vooral in dit rijtje landen van het conservatief-corporatistische type, waarbij wel de scepsis jegens Europa en politici opvalt. Veelal nemen deze landen een positie in de Europese middenmoot in. De mediterrane landen zijn het sterkst verdeeld. En die verdeeldheid is bovendien niet consistent over de besproken aspecten van sociale samenhang. Het vertrouwen in de medemens is laag in zowel Griekenland, Turkije en Portugal, maar een stuk hoger in Cyprus en Spanje. Het vertrouwen in het rechtssysteem is in Spanje en Portugal weer fors lager dan in de drie andere mediterrane landen. Voorts onderhouden de Spanjaarden en de Portugezen veel sociale contacten, ter-

wijl dat in Griekenland en Cyprus veel minder het geval is. Wel kennen de mediterrane landen – samen met Bulgarije – het laagste aantal vrijwilligers. Vooral leren de statistieken ons dat op bijna al de andere aspecten de landen in Oost-Europa zich in de onderste regionen bevinden. Kroatië vormt daarbij soms een positieve uitzondering, zoals bij de sociale contacten, maar laat vooral zeer lage vertrouwenscores zien.

Kan de gepresenteerde indeling in typen welvaartsstaat een handvat bieden voor de bespreking van sociale samenhang? Het antwoord daarop is ‘ja’, maar dan wel met de nodige nuances. De sociaal-democratische landen springen er bijna altijd in positieve zin uit. Alleen wanneer het gaat om politieke participatie onderscheidt Nederland zich van de sociaal-democratische landen door een laag opkomstcijfer. Dit kan er op duiden dat een hoge mate van sociale zekerheid een gunstige voedingsbodem is voor cohesie in de samenleving. De conservatief-corporatistische landen, waaronder Duitsland, Frankrijk en België, volgen op duidelijke afstand van de sociaal-democratische landen in het niveau van sociale samenhang. Hoewel er ook een hoog niveau van sociale voorzieningen bestaat, is er minder, en vooral een selectievere, bemoeienis van de staat.

In het liberale welvaartstype, vertegenwoordigd door het Verenigd Koninkrijk, staat de sociale zekerheid op een laag niveau. Dit wordt gereflecteerd in een beduidend lager niveau van sociale cohesie, dat vooral tot uitdrukking komt in de lagere deelname aan vrijwilligerswerk, in wantrouwen tegenover politieke instituties, en een zeer geringe opkomst bij de Europese verkiezingen. Het mediterrane welvaartstype – met een lage sociale zekerheid en hoge mate van afhankelijkheid van de familie – genereert doorgaans nog lagere cijfers op de vermelde indicatoren, waarbij vooral het vrijwilligerswerk er in negatieve zin uitspringt, en in drie van de vijf landen het intermenselijke vertrouwen laag is. Ook valt op dat er veel sociale contacten worden onderhouden met familie, vrienden en collega’s in Spanje en – op enige afstand – in Portugal, maar dat dit al duidelijk minder het geval is in Turkije en vooral erg laag is in Cyprus en Griekenland. Op bijna alle indicatoren nemen de Oost-Europese landen de laagste posities in. Dit betreft vooral het vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties, en de politieke participatie.

Literatuur

Arts, W. en J. Gelissen (2002). Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report. *Journal of European Social Policy*, 12, 137–159.

Coté, S. en T. Healy (2001). *The well-being of nations: The role of human and social capital*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.

Coumans, M. en S. te Riele (2010). Verschillen in sociale en maatschappelijke participatie. *Bevolkingstrends*, 58(1), 39–44.

Council of Europe (2008). *Towards an active, fair and socially cohesive Europe: report of the high-level task force on social cohesion*: Straatsburg: European Committee for Social Cohesion.

Deacon, B. (2000). Eastern European welfare states: the impact of the politics of globalization. *Journal of European Social Policy*, 10(2), 146–161.

Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare welfare capitalism*. Cambridge, UK: Blackwell Publishing.

Ferrera, M. (1996). The ‘southern’ model of welfare in social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6, 17–37.

Fukuyama, F. (1995). *Trust*. New York: The Free Press.

Kloosterman, R. en H. Schmeets, (2010). Vertrouwen in medemens en instituties toegenomen aan het begin van de 21e eeuw. *Bevolkingstrends*, 58(2), 43–49.

Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schluster.

te Riele, S en A. Roest (2009). *Sociale Samenhang: Raamwerk en lancunes in de Informatievoorziening*. Den Haag/ Heerlen: CBS.

Ritzen, J., Easterly, W. en M. Woolcock (2000). *On “good” politicians and “bad” policies: Social cohesion, institutions and growth*. Washington, D.C.: World Bank.

SER (2009). *Toespraak van A.H.G. Rinnooy Kan, voorzitter SER, tijdens de Algemene ledenvergadering van de Vereniging van Bedrijfstakpensioenfondsen, 11 mei 2009*, Scheveningen: Kurhaus.

Voor de beschrijving putten we uit diverse registraties, zoals de stembusuitslagen, ontleend aan Eurostat en enquêteonderzoeken waaronder het Nationaal Kiezersonderzoek en het European Social Survey. Zie verder noot 1 op pagina 10.

12. Integratie van allochtonen

Saskia te Riele en Hans Schmeets

1. *Inleiding*

Binnen het raamwerk van sociale samenhang wordt integratie als derde dimensie onderscheiden. Eén van de redenen daarvoor is dat het voor de sociale samenhang van een land van belang is dat alle groepen meedoen, betrokken zijn bij anderen en bij de samenleving, en vertrouwen hebben in andere mensen en in instituties; zowel oud als jong, hoog- en laagopgeleid, wel en niet religieus en zowel rijk als arm. In het publieke debat is er veel aandacht voor de integratie van allochtonen, waarbij de nadruk ligt op de niet-westerse allochtonen: zijn zij betrokken bij andere mensen, bij de Nederlandse samenleving als geheel en bij grotere sociale verbanden zoals de buurt of een vereniging? Hoe staat het met hun vertrouwen in anderen en in instituties?

In dit hoofdstuk¹⁾ wordt nagegaan in hoeverre allochtonen verschillen van autochtonen op diverse aspecten van sociale samenhang. Daarbij wordt aandacht besteed aan sociale contacten, actief zijn voor organisaties en verenigingen, politieke participatie en sociaal en insitutioneel vertrouwen. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van verschillende bronnen, zoals het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS), de Enquête Beroepsbevolking (EBB), het Woon Onderzoek Nederland (WoON), het Aanvullend Voorzieningengebruikonderzoek (AVO) en het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO).

2. *Sociale participatie*

2.1 *Contact met familie en vrienden*

Een vorm van sociale participatie is het contact dat mensen onderhouden met anderen in hun omgeving. Uit het WoON blijkt dat zowel autochtonen als allochtonen regelmatig contact hebben met familie en vrienden. In 2009

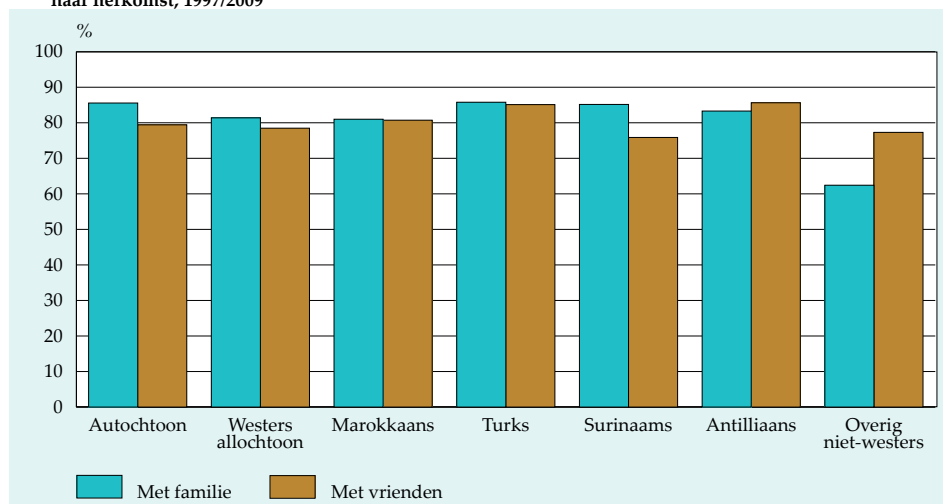
¹⁾ Dit hoofdstuk is een bewerking van hoofdstuk 8 van het jaarrapport integratie 2010 (te Riele en Schmeets, 2010). De tekst is aangevuld met gegevens uit andere bronnen.

had rond de 85 procent van de mensen van 18 jaar of ouder elke week contact met familie buiten het eigen huishouden. Rond de 80 procent had wekelijks contact met vrienden, telefonisch, schriftelijk, of via een ontmoeting, e-mail of sms. Alleen westerse en vooral overige niet-westerse allochtonen hadden minder vaak contact met familie. Zij hadden echter met ruim 80 procent ongeveer even vaak als andere groepen contact met vrienden.

Een vergelijkbaar beeld komt naar voren uit het POLS. Gemiddeld over de periode 1997/2009 had bijvoorbeeld zo'n 85 procent van de autochtonen, Turken, Surinamers en Antillianen van 12 jaar of ouder elke week contact met familie. De groep overige niet-westerse allochtonen had dit soort contacten met gemiddeld ruim 60 procent het minst vaak. Ruim 15 procent had zelfs zelden of nooit contact met familie. Ook westerse allochtonen en Marokkanen hadden relatief weinig familiecontacten. Deze groepen, met name de Marokkanen, hebben in de loop van de tijd echter een inhaalslag gemaakt. De laatste jaren – vanaf 2005 – verschillen zij niet meer van de autochtonen in de frequentie van hun familiecontacten.

Voorals Antillianen en Turken hebben vaak contact met vrienden. Dit heeft er echter ook mee te maken dat deze groep relatief jong is. Juist jongeren onderhouden over het algemeen frequent contact met vrienden (Coumans en te Riele, 2010, zie ook hoofdstuk 2). Wordt hiermee rekening gehouden, dan daalt het aandeel met wekelijks vriendencontact in deze groepen met enkele procentpunten.

12.1 Aandeel van de bevolking van 12 jaar of ouder dat wekelijks contact heeft met familie en met vrienden naar herkomst, 1997/2009

Bron: CBS, POLS.

Over het algemeen hebben vrouwen frequenter contact met familie dan mannen en zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen kleiner als het gaat om contacten met vrienden. Turkse en Marokkaanse mannen hebben echter vrijwel net zo vaak als vrouwen elke week contact met familieleden buiten het eigen gezin. Verder hebben allochtonen van de tweede generatie doorgaans vaker dan de eerste generatie wekelijks contact met familie en vooral vrienden. Ook dit heeft deels met leeftijd te maken: de tweede generatie niet-westerse allochtonen is relatief jong en juist jongeren hebben vaak contact met vrienden.

2.2 Contact met burens en cohesie in de buurt

Contacten tussen burens kunnen bijdragen aan de sociale cohesie in de buurt en daarmee aan een prettige leefomgeving. Allochtonen van 18 jaar of ouder hebben wat minder vaak contact met hun burens dan autochtonen. Van de autochtonen is zo'n 55 procent het (helemaal) eens met de stelling 'ik heb veel contact met mijn directe burens', ruim vier op de tien heeft ook veel contact met andere buurtbewoners. Voor westerse allochtonen, Turken en Marokkanen zijn deze percentages vergelijkbaar. Antillianen en Surinamers hebben naar verhouding echter juist weinig contacten in de buurt: Rond de 45 procent heeft veel contact met directe burens, zo'n 30 procent met andere buurtbewoners.

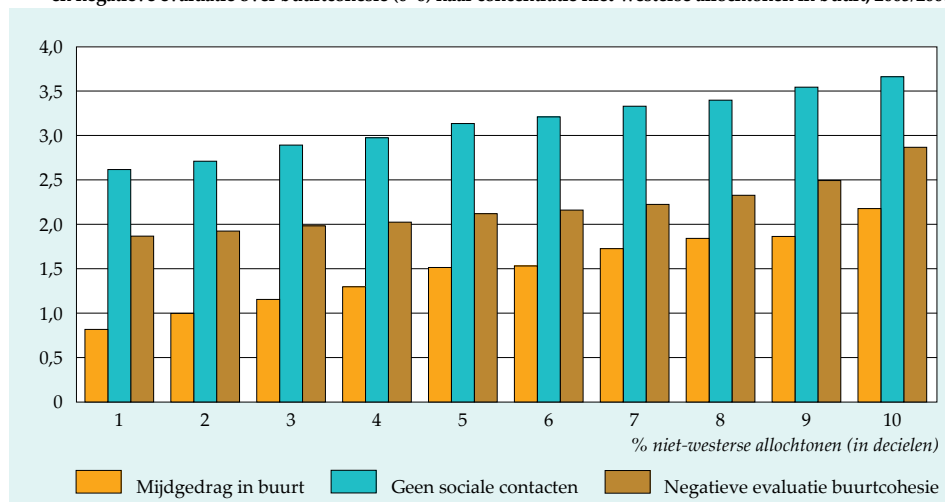
Toch hebben niet-westerse allochtonen van 15 jaar of ouder nauwelijks minder vaak wekelijks contact met hun burens. In het POLS van 2009 ging het om 62 procent tegenover 66 procent van de autochtonen. Dit verschil hangt voor een belangrijk deel samen met het hoge aandeel jongeren onder de niet-westerse allochtonen. Jongeren hebben over het algemeen relatief weinig contact met hun burens (zie ook hoofdstuk 2).

De mate waarin mensen burencontacten hebben, hangt samen met de samenstelling van de buurt. Zo blijkt bijvoorbeeld dat er minder buurtcontacten plaatsvinden als het percentage niet-westerse allochtonen in de buurt groter is. Dit is vastgesteld door buurten in te delen in 10 groepen met elk een vergelijkbaar aandeel respondenten. Daarbij loopt de concentratie niet-westerse allochtonen in een buurt per decielgroep op, van zeer weinig tot relatief veel.

Vervolgens zijn uit de Veiligheidsmonitor Rijk (VMR) de scores op de vragen naar contact met burens en andere buurtbewoners opgeteld, waarbij 0 staat voor veel buurtcontacten en 8 voor weinig contacten. In figuur 12.2 is te zien dat de contacten afnemen (de score wordt hoger) naarmate de concentratie niet-westerse allochtonen groter wordt (in de hogere decielen). Maar niet alleen nemen de contacten af naarmate de concentratie niet-westerse allochtonen groter wordt, ook is er dan sprake van meer mijddedrag,

zoals 'het mijden van enge plekken in de woonomgeving', 's-avonds de deur niet open doen vanwege onveiligheid', 'een blokje omrijden of omlopen om enge plekken te vermijden', of 'waardevolle spullen niet thuis laten liggen om diefstal te voorkomen'. En ook geldt dat naarmate er in buurten meer niet-westerse allochtonen wonen, de evaluatie over de cohesie in de buurt negatiever is. Er is dan minder instemming met de stellingen dat 'men op een prettige manier met elkaar omgaat', 'er veel saamhorigheid is', 'en men tevreden is met de bevolkingssamenstelling in de buurt'. Minder contacten, meer mijddrag, en een negatievere evaluatie over de buurt naarmate de concentratie niet-westerse allochtonen hoger is, geldt overigens zowel voor autochtonen als voor allochtonen (Scheepers, Schmeets en Pelzer, 2010).

12.2 Bevolking van 18 jaar of ouder met mijddrag (0-8) in buurt, geen contacten met burens en buurtgenoten (0-8), en negatieve evaluatie over buurtcohesie (0-8) naar concentratie niet-westerse allochtonen in buurt, 2005/2008

Bron: CBS, VMR.

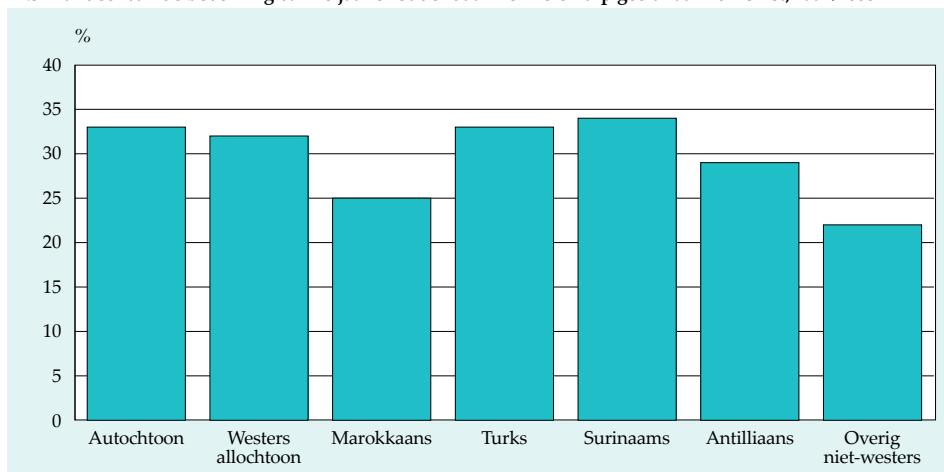
2.3 Informele hulp

Sociale contacten zijn niet alleen van belang omdat het prettig kan zijn om met anderen om te gaan. Binnen netwerken kunnen mensen elkaar ook hulp en steun geven. Allochtonen en autochtonen doen dit ongeveer even vaak. Ongeveer een van de drie niet-westerse allochtonen, westerse allochtonen en autochtonen van 18 jaar of ouder gaf in 2008 hulp aan mensen buiten het eigen huishouden, bijvoorbeeld aan zieken, familie, vrienden, burens of kennissen.

Door de gegevens over de jaren 1997 tot en met 2008 bij elkaar te voegen, kan ook uitgesplitst worden naar verschillende groepen niet-westerse

allochtonen. Ook dan blijken er weinig verschillen te zijn. Alleen de ‘overige niet-westerse allochtonen’ geven met gemiddeld 22 procent relatief weinig informele hulp, gevolgd door de Marokkanen. Daarvan heeft gemiddeld een kwart in deze periode informele hulp gegeven. De overige groepen deden dit met bijna een derde ongeveer even vaak.

12.3 Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat informele hulp geeft naar herkomst, 1997/2008¹⁾

Bron: CBS, POLS.

¹⁾ In 2005 en 2006 waren geen gegevens beschikbaar.

3. *Participatie in organisaties*

Mensen kunnen op verschillende manieren betrokken zijn bij organisaties en verenigingen: door lid te zijn, deel te nemen aan activiteiten van verenigingen of door vrijwilligerswerk te doen. Dit soort activiteiten biedt ook de gelegenheid om op informele wijze met andere groepen mensen in contact te komen.

3.1 *Verenigingsleven*

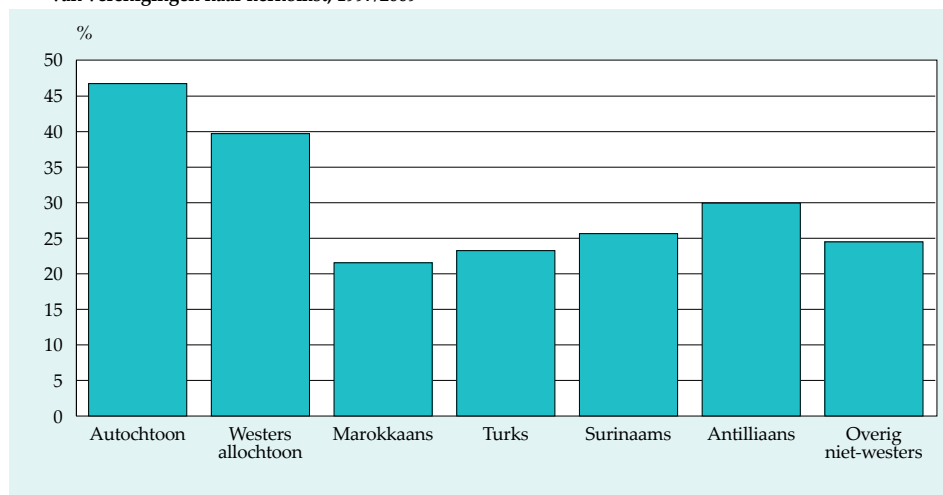
Autochtonen zijn over het algemeen actiever in het verenigingsleven dan allochtonen. Uit hoofdstuk vier kwam al naar voren dat autochtonen vaker lid zijn van verenigingen dan niet-westerse allochtonen, met 66 tegenover 39 procent in 2007. Niet-westerse allochtonen zijn vooral minder vaak lid van organisaties op het gebied van natuur en milieu, van organisaties met een maatschappelijk doel en van sportverenigingen. De verschillen zijn kleiner bij onderwijs- of schoolverenigingen en bij verenigingen voor beeldende vorming. Het Survey Integratie Minderheden (SIM) van 2006 laat

daarnaast zien dat Surinamers en Antillianen vaker lid zijn van verenigingen dan Turken en Marokkanen, met bijna de helft tegenover ongeveer 40 procent (Gijsberts en Schmeets, 2008).

Niet-westerse allochtonen bezoeken bovendien minder vaak bijeenkomsten of activiteiten van verenigingen. Van de autochtone 18-plussers deed in 2009 bijna 55 procent dit minstens eens per maand. Onder Turken en Marokkanen ging het om ongeveer een derde en van de Surinamers en Antillianen deed rond de 40 procent dit. Vrouwen met een niet-westerse achtergrond zijn minder actief in clubverband dan mannen. Bovendien speelt opleiding een rol: zowel autochtone als allochtone hoger opgeleiden doen beduidend vaker dan lager opgeleiden maandelijks mee aan activiteiten in clubverband. Ook jongeren zijn doorgaans actiever dan ouderen.

Wanneer gekeken wordt naar de bevolking van 12 jaar of ouder, komt eveneens naar voren dat niet-westerse allochtonen minder actief zijn in verenigingsverband. Gemiddeld over de periode 1997/2009 deed ruim 45 procent van de autochtonen elke maand wel mee aan activiteiten van een vereniging, terwijl het onder niet-westerse allochtonen om slechts een kwart ging. Marokkanen en Turken nemen wat minder vaak deel aan dit soort activiteiten dan Surinamers en met name Antillianen. De verschillen zijn echter klein.

12.4 Aandeel van de bevolking van 12 jaar of ouder dat minstens een keer per maand meedoet aan activiteiten van verenigingen naar herkomst, 1997/2009

Bron: CBS, POLS.

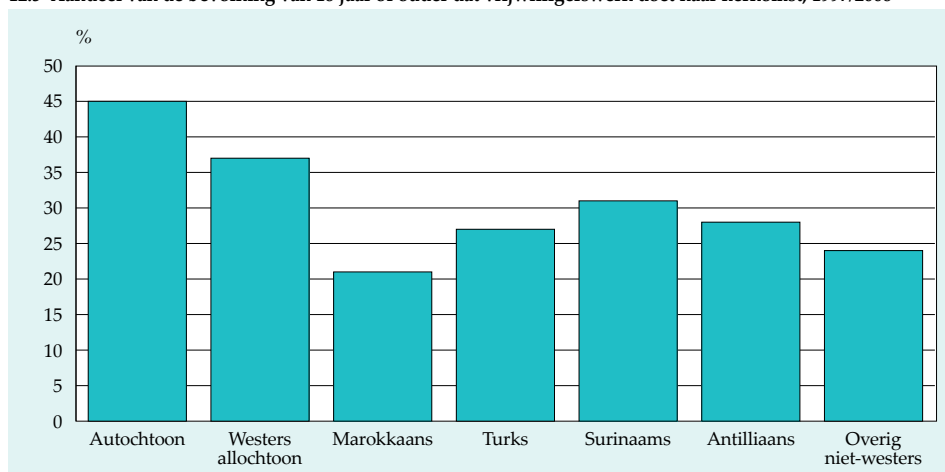
3.2 *Vrijwilligerswerk*

Ook vrijwilligerswerk wordt minder vaak gedaan door allochtonen, zo blijkt uit verschillende bronnen (Carabain, 2009; Gijsberts en Schmeets,

2008). In 2006 gaf bijvoorbeeld bijna drie van de tien autochtonen aan dat zij vrijwilligerswerk deden, tegenover circa 15 procent van de Surinamers en Antillianen en minder dan één op de tien Turken en Marokkanen (Gijsberts en Schmeets, 2008). Een vergelijkbaar beeld komt naar voren uit de Enquête Beroepsbevolking, waar ook gevraagd is of mensen vrijwilligerswerk doen (zie ook hoofdstuk 5). Dan is gemiddeld over de periode 2006/2009 van de autochtonen 24 procent vrijwilliger voor een organisatie of vereniging, doet rond de 12 procent van de Surinamers en Antillianen vrijwilligerswerk en is 9 procent van de Turken en Marokkanen op deze manier actief. Voor alle groepen geldt dat hoger opgeleiden zich vaker inzetten als vrijwilliger. Jongeren zijn doorgaans het minst en ouderen het meest actief. Bij Turken en Marokkanen zijn het echter de 25- tot 45-jarigen die zich het vaakst als vrijwilliger inzetten.

Mensen kunnen echter ook actief zijn voor verenigingen en organisaties zonder dat zij zichzelf ook als vrijwilliger zien, bijvoorbeeld omdat zij zich maar af en toe of niet op regelmatige basis inzetten of omdat zij het soort activiteiten niet als vrijwilligerswerk typeren. In het Permanent Onderzoek LeefSituatie (POLS) wordt daarom gevraagd of mensen zich in een jaar tijd wel eens hebben ingezet voor diverse organisaties. Deze operationalisatie levert een groter aandeel vrijwilligers op, maar ook dan blijken autochtonen actiever voor organisaties dan allochtonen. Zo heeft in 2008 47 procent van de autochtonen zich in een jaar tijd als vrijwilliger ingezet, tegenover 27 procent van de niet-westerse allochtonen.

12.5 Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat vrijwilligerswerk doet naar herkomst, 1997/2008¹⁾

Bron: CBS, POLS.

¹⁾ In 2005 en 2006 waren geen gegevens beschikbaar.

Wanneer een gemiddelde over de periode 1997/2008 wordt genomen, blijken autochtonen opnieuw het vaakst vrijwilligerswerk doen, gevolgd door westerse allochtonen en Surinamers. De overige groepen doen nog weer minder vaak vrijwilligerswerk. Niet-westerse allochtonen zijn vooral minder actief voor sportverenigingen, maar ook in de verzorging en bij hobbyverenigingen zijn zij minder vaak actief. De verschillen zijn kleiner in het jeugdwerk, bij activiteiten voor school en bij religieuze organisaties zoals de kerk of de moskee.

4. *Politieke participatie*

Ook de mate waarin mensen participeren in de politiek zegt iets over de betrokkenheid bij de Nederlandse samenleving. Deze paragraaf beschrijft in hoeverre allochtonen geïnteresseerd zijn in de (Nederlandse) politiek, actie ondernemen tegen voorstellen die zij niet rechtvaardig vinden en opkomen bij verkiezingen.

4.1 *Interesse in de politiek*

Een aspect dat sterk samenhangt met de deelname aan politieke activiteiten is de belangstelling voor politiek. Deze ligt doorgaans lager onder allochtonen dan onder autochtonen. Vooral mensen met een Turkse achtergrond hebben hier weinig interesse in, met nog geen 40 procent van de volwassenen in 2009. De politieke interesse onder Surinamers en met name Marokkanen ligt dicht bij die van autochtonen. Circa 55 procent heeft hier veel of tamelijk veel interesse in. Bij autochtonen gaat het om ruim 60 procent.

Marokkanen, Surinamers en Antillianen hebben verder vaker dan Turken vooral interesse in de Nederlandse politiek. Onder Turken geldt dit voor maar 40 procent, bij Marokkanen voor bijna 70 procent. Turken hebben daarentegen vaker interesse in 'alle landen evenveel' (44 procent) of vooral in dat van het land van herkomst (11 procent) (Gijsberts en Schmeets, 2008). Ook zijn er verschillen in wat mensen belangrijke politieke kwesties vinden. Zo noemen allochtonen vaker de minderhedenproblematiek dan autochtonen, die op hun beurt weer relatief vaak normen en waarden als belangrijk probleem benoemen. Vooral Turken geven frequent aan problemen van economische aard belangrijk te vinden (Gijsberts en Schmeets, 2008).

Uit het Nationaal Kiezersonderzoek van 2010 komt daarnaast naar voren dat zo'n vier van de tien niet-westerse allochtonen vrijwel elke dag een krant leest, tegenover zo'n zes van de tien autochtonen en westerse alloch-

tonen. Ook nemen niet-westerse allochtonen minder vaak deel aan gesprekken over binnenlands nieuws dan mensen uit de beide andere herkomstgroepen. Er zijn echter geen duidelijke verschillen tussen deze groepen in de frequentie van het kijken naar het NOS-journaal, het RTL-nieuws, of het vergaren van informatie over politieke en maatschappelijke onderwerpen via het internet.

4.2 Stemgedrag

De lagere interesse in de politiek onder niet-westerse allochtonen lijkt zich te vertalen in een lagere opkomst bij verkiezingen. Op 9 juni 2010 heeft 75,4 procent van de stemgerechtigde kiezers gestemd bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Van de autochtonen ging 77 procent naar de stembus, van de westerse en niet-westerse allochtonen zo'n 68 procent. Niet-westerse allochtonen stemmen verder relatief vaak op de PvdA. Meer dan de helft van de niet-westerse allochtonen heeft hierop gestemd tegenover nog geen één op de vijf autochtonen. Ook bij de verkiezingen van 2006 bleek al dat stemgerechtigde allochtonen minder vaak naar de stembus gaan dan autochtonen en dat niet-westerse allochtonen relatief vaak op de PvdA en juist weinig op het CDA stemmen.

4.3 Politieke actie ondernemen

Hoewel de opkomst dus lager ligt onder niet-westerse allochtonen, zijn de verschillen kleiner als het gaat om het ondernemen van politieke acties. Ongeveer een kwart van de allochtonen uit de vier grote niet-westerse groepen geeft aan dat zij in de afgelopen vijf jaar geprobeerd hebben iets bij de politiek aan de orde te stellen of invloed uit te oefenen op de politiek of de overheid. Autochtonen doen dit nauwelijks vaker, van hen zeggen drie van de tien actie te hebben ondernomen in de laatste vijf jaar. Alleen de groep overig niet-westerse allochtonen zijn op dit punt minder politiek actief. Van hen heeft minder dan twee van de tien dergelijke politieke acties ondernomen.

Niet-westerse allochtonen gaan wel minder vaak dan autochtonen naar inspraakbijeenkomsten en discussiebijeenkomsten. Ook nemen zij maar weinig contact op met een politicus of ambtenaar. Van de autochtonen heeft ongeveer 8 procent beide soorten acties in de afgelopen vijf jaar ondernomen, bij de niet-westerse allochtonen gaat het om respectievelijk 2 en 3 procent.

Naast de daadwerkelijk gevoerde acties, is ook gevraagd naar de kans dat mensen actie zullen ondernemen tegen een onrechtvaardig wetsvoorstel. Deze kans achten niet-westerse allochtonen vaker groot of zeer groot dan autochtonen en westerse allochtonen. Een kwart van de niet-westerse al-

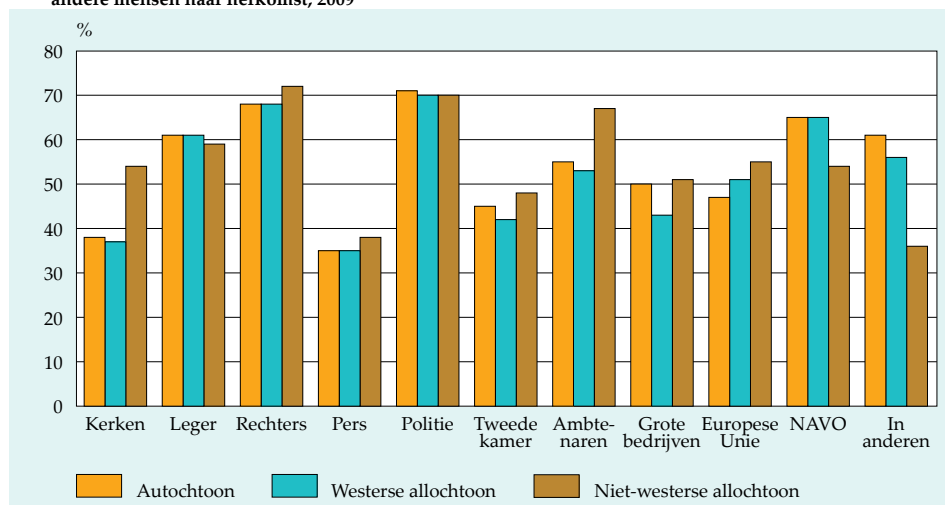
lochtonen denkt dit te zullen doen, tegenover maar één op de zes autochtonen. Vooral onder Turken en Marokkanen is de actiebereidheid met een derde groot.

5. *Vertrouwen*

Ook het vertrouwen in anderen is een belangrijke indicator van sociale samenhang. Het wordt ook wel de smeerolie van de maatschappij genoemd. Enerzijds kan vertrouwen een voorwaarde zijn voor mensen om met elkaar in contact te treden (Coleman, 1988), anderzijds kunnen sociale contacten tot een groter vertrouwen leiden (Fukuyama, 1995; Woolcock, 1998).

Uit hoofdstuk 7 kwam al naar voren dat niet-westerse allochtonen van 18 jaar of ouder doorgaans minder vertrouwen in andere mensen hebben dan autochtonen. Zes van de tien autochtonen vinden dat andere mensen meestal wel te vertrouwen zijn. Van de niet-westerse allochtonen vertrouwt maar iets meer dan 35 procent andere mensen. De rest vindt dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen. Vooral onder Turken en Marokkanen is het vertrouwen in anderen met zo'n 30 procent laag.

12.6 Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat (tamelijk) veel vertrouwen heeft in instituties en in andere mensen naar herkomst, 2009

Bron: CBS, POLS.

Dit heeft deels te maken met verschillen in opleidingsniveau. Na correctie hiervoor neemt het vertrouwen onder niet-westerse allochtonen met enkele procentpunten toe, maar ook dan blijven de verschillen in vertrouwen bestaan.

Als het gaat om vertrouwen in instituties, zoals bijvoorbeeld grote bedrijven, rechters of de pers, zijn de verschillen tussen autochtonen en niet-westerse allochtonen kleiner. In hoofdstuk 8 kwam al naar voren dat niet-westerse allochtonen in sommige instituties zelfs meer vertrouwen hebben dan autochtonen, bijvoorbeeld in kerken, ambtenaren en de Europese Unie. Minder vertrouwen hebben zij juist in de NAVO.

6. *Conclusie*

In dit hoofdstuk is nagegaan of autochtonen en allochtonen van elkaar verschillen op diverse aspecten van sociale samenhang: sociale contacten, contacten in de buurt, deelname aan activiteiten in verenigingsverband, vrijwilligerswerk, politieke activiteiten en vertrouwen in de medeburger en diverse (politieke) instituties.

Allochtonen blijken nauwelijks van autochtonen te verschillen als het gaat om sociale contacten met familie, vrienden en burens. Ondanks dat het sociaal vertrouwen onder niet-westerse allochtonen vrij laag is, zijn er dus geen aanwijzingen dat zij sociaal meer geïsoleerd zijn dan autochtonen. Dit is van belang omdat mensen met veel sociale contacten doorgaans gelukkiger zijn. Bovendien kunnen dit soort contacten immigranten helpen om hun weg te vinden in de Nederlandse samenleving en zich hier meer thuis te voelen. Hiervoor is het echter ook van belang dat allochtonen ook met autochtonen in contact komen. Of dit het geval is, wordt verder onderzocht in hoofdstuk 14.

Er zijn echter wel verschillen in de mate waarin autochtonen en allochtonen maatschappelijk en politiek participeren. Hoewel ook niet-westerse allochtonen vertrouwen hebben in instituties en politieke actie ondernemen, hebben zij veel minder dan autochtonen interesse in de politiek en gaan stemgerechtigde allochtonen minder vaak stemmen. Ook zetten zij zich minder vaak in als vrijwilliger en zijn zij minder actief in het verenigingsleven. Daarbij geldt dat de Turkse en Marokkaanse bevolkingsgroepen vaak minder participeren dan de Surinaamse en Antilliaanse. Turken zijn vaak het minst actief, met name als het om politieke participatie gaat.

Uit de gegevens kan dan ook worden geconcludeerd dat er verschillen zijn tussen diverse herkomstgroeperingen op een aantal dimensies van sociale samenhang. Dit betekent dat herkomst een belangrijke factor is waarmee in de beschrijving van sociale samenhang rekening moet worden gehouden.

Literatuur

Carabain, C.L. (2009). Geefgedrag van niet-westerse allochtonen. In: Th.N.M. Schyut, Gouwenberg B.M. en R.H.F.P. Bekkers (red.), *Geven in Nederland 2009. Giften, Nalatenschappen, Sponsoring en Vrijwilligerswerk*. Amsterdam: Reed Bussiness BV, Vrije Universiteit, 161–175.

Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 94–120.

Coumans, A. en S. te Riele (2010). Verschillen in sociale en maatschappelijke participatie. *Bevolkingstrends*, 58(1), 39–45.

Fukuyama, F. (1995). *Trust*. New Jersey: The Free Press.

Gijsberts, M. en H. Schmeets (2008). Sociaal-culturele oriëntatie en maatschappelijke participatie. In: K. Oudhof, R. van der Vliet en B. Hermans (red.), *Jaarrapport Integratie 2008*. Den Haag/Heerlen: CBS, 201–221.

Riele, S., te en H. Schmeets (2010) Sociale samenhang: participatie en vertrouwen. In: R. Van Vliet en J. Ooijevaar (red.), *Jaarrapport Integratie 2010*. Den Haag/Heerlen: CBS.

Scheepers, P., Schmeets H. en B. Pelzer (2010). *Hunkering down as disruption of community cohesion: regional-, municipal-, neighbourhood- and individual-level effects*. Aangeboden ter publicatie.

Woolcock M. (1998) Social capital and economic development. *Theory and Society*, 27(2), 151–208.

13. Religie en sociale samenhang

Hans Schmeets

1. Inleiding

Van oudsher is religie een belangrijke factor in de Nederlandse samenleving. Een eeuw geleden ging bijna iedereen nog naar de kerk. De helft ging regelmatig naar de hervormde kerk, een op de drie naar de katholieke en een op de tien naar de gereformeerde kerk. Dit veranderde met de ontzuiling rond 1960. Zo'n 40 jaar geleden behoorde nog maar 75 procent tot een godsdienstige groepering, en in 1993 was dit percentage geslonken tot 60. Vervolgens stakte dit verval: van de volwassen bevolking behoort in 2009 nog steeds 56 procent tot een kerkelijke gezindte, verdeeld over 28 procent rooms-katholieken, 18 procent protestanten, 5 procent islamieten, en 5 procent behoort tot een ander gezindte. Daarbij dient te worden opgemerkt dat de vraagstelling sterk bepalend is voor deze verdelingen (zie Oudhof en Pannekoek, 1998; Becker; 2003; Schmeets, 2010).¹⁾

Desgevraagd zijn in 2009 de protestanten verspreid over de volgende drie groepen: 9 procent is hervormd, 3 procent gereformeerd, en 6 procent rekent zich tot de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Dat is op zich opmerkelijk aangezien de hervormde en gereformeerde kerken – samen met de Lutherse Kerk – in 2004 zijn opgegaan in een gemeenschappelijke kerk: de PKN. Blijkbaar is een groot deel van de protestanten zich er niet van bewust dat ze in feite tot de PKN behoren, danwel voelen zich meer verbonden met de gezindte waar ze voor de fusie toe behoorden. In tegenstelling tot de geringe afname van de kerkleden, is het kerkbezoek wel aanzienlijk gereduceerd. Ging in 1971 nog 37 procent van de bevolking regelmatig – minstens eens per maand – naar de kerk of een godsdienstige bijeenkomst, in 1999 kalfde dit af tot 23 procent en tien jaar later tot 18 procent.

Religie wordt vaak geassocieerd met sociale samenhang. Reeds aan het begin van de 20ste eeuw wees Durkheim (1912) er op dat religie de sociale

¹⁾ In het POLS is de zogenoemde eentrapsvraag gebruikt, waarbij één vraag wordt gesteld om te bepalen of een persoon 'zich rekent tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering', waarbij een aantal categorieën wordt voorgesteld: 'Rooms-katholiek', 'gereformeerd', 'Nederlands hervormd', 'islam', 'andere gezindte', en 'geen'.

cohesie bevordert. Een afname van de kerkelijkheid gaat gepaard met zorgen over mogelijk negatieve effecten voor de sociale samenhang. De saamhorigheid en binding die er binnen geloofsgemeenschappen altijd waren, gaan hiermee immers ook verloren, is dan de gedachte. Religieuze betrokkenheid wordt dan ook door velen gezien als een belangrijke factor voor de sociale samenhang in een samenleving (Wilson en Janoski 1995; Greeley 1997; Putnam 2000; Becker en Dhingra 2001; Lam 2002; Uslaner 2002; Lam 2006; Ruiter en de Graaf 2006; Bekkers en Schuyt, 2008; De Hart, 2008; 2010). Personen met een grotere religieuze binding zijn doorgaans meer betrokken bij de samenleving, die bijvoorbeeld tot uiting komt in hulp geven aan anderen en zich als vrijwilliger inzetten in verenigingen (Putnam, 2000, p. 69; p. 119–122).

Gelet op de geschetste ontwikkeling – een meerderheid die nog verbonden is met een religieuze groepering, waarvan echter nog maar een kleine groep dit tot uitdrukking brengt in het bijwonen van godsdienstige bijeenkomsten – komt de vraag op naar de rol van religie als bindmiddel in de samenleving. In de in 2009 verschenen publicatie *‘Religie aan het begin van de 21^e eeuw’* is hier al uitgebreid op ingegaan. In dit hoofdstuk worden deze bevindingen kort samengevat. Daarnaast worden deze resultaten aangevuld met nieuwe en meer recente bronnen. Daarbij gaan we in op de vraag in welke mate de diverse godsdienstige groeperingen zich onderscheiden in de vermelde aspecten van sociale samenhang. Dit betreft de sociale contacten, de informele hulp, het vrijwilligerswerk, de politieke participatie, alsook het sociaal en institutioneel vertrouwen.

2. *Eerdere bevindingen*

In een eerdere rapportage is religie geplaatst in het perspectief van sociale samenhang (Schmeets en Van der Bie, 2009). Daarbij is de vraag gesteld of religie een relevante richtinggever is voor sociale samenhang; of anders gezegd: is er nog wel sprake van een religieuze factor waarmee in de beschrijving van sociale samenhang rekening dient te worden gehouden? Geconstateerd is dat deze vraag volmondig met ‘ja’ beantwoord kan worden. Het beeld dat uit de statistieken naar voren komt, is helder. De diverse geloofsgroepen onderscheiden zich op talrijke aspecten van sociale samenhang. Dit geldt zowel voor de diverse vormen van participatie als het vertrouwen. En dat kan maar zeer ten dele worden verklaard doordat deze geloofsgroepen verschillen in bevolkingsopbouw zoals leeftijd, geslacht en opleiding.

De volgende aspecten komen als opvallend naar voren. De islamieten onderscheiden zich door een geringere maatschappelijke betrokkenheid ten opzichte van zowel de andere geloofsgroepen als de niet-kerkelijken. Aan het andere uiterste bevinden zich de pkn'ers, met een sterkere betrokkenheid bij de samenleving. De pkn'ers zijn op diverse terreinen actiever in vergelijking met andere geloofsgroepen, waaronder ook de personen die zich hervormd of gereformeerd noemen. Vooral komt dit tot uitdrukking in het geven van informele hulp en de inzet als vrijwilliger. In 2008 heeft 35 procent van de pkn'ers – binnen een periode van 4 weken – informele hulp aan bijvoorbeeld familie buiten het eigen huishouden, vrienden, burens en kennissen gegeven. Dat is het hoogste percentage vergeleken met de andere religieuze stromingen, waaronder vooral de gereformeerden met 28 en de islamieten met 26 procent.

Ook zijn vrijwilligers met 63 procent vooral onder pkn'ers te vinden. Van de gereformeerden doet 51 procent vrijwilligerswerk en van de hervormden en katholieken 42 procent. Het animo om zich als vrijwilliger in te zetten is onder de islamieten met 26 procent beduidend geringer. Van de niet-kerkelijken is 39 procent vrijwilliger, dat is 3 procentpunten onder het landelijke gemiddelde. Ook op het politieke vlak zijn de pkn'ers meer geëngageerd. Zo heeft 42 procent in een periode van vijf jaar geprobeerd de politiek te beïnvloeden door middel van het inschakelen van media, via internet, het inschakelen van een actiegroep of het meedoen met een demonstratie. Van de katholieken en hervormden was de deelname zo'n 10 procentpunten lager. De pkn'ers zijn ook iets meer gaan stemmen bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer op 22 november 2006 dan gemiddeld, maar dat geldt ook voor de twee andere protestantse groepen: de hervormden en gereformeerden.

De andere pijler van sociale samenhang is het vertrouwen in de medemens en in instituten. Ook op dit punt onderscheiden zich de pkn'ers. Zo vond 72 procent van de pkn'ers in 2006 dat 'de meeste mensen wel te vertrouwen zijn', tegenover 28 procent die vinden dat je 'niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen'. Dit sociale vertrouwen is bij andere geloofsgroepen een stuk lager. En, samen met de gereformeerden, hebben de pkn'ers het meeste vertrouwen in instituten zoals justitie, de NAVO, de Europese Unie, de Tweede Kamer, het leger, de politie, ambtenaren, grote bedrijven, de pers en de kerken. Andere graadmeters voor de vertrouwensbasis vormen het vertrouwen in de democratie en het politieke zelfvertrouwen. Wederom wordt het beeld bevestigd: samen met de gereformeerden is het vertrouwen in de democratie bij pkn'ers groter dan bij andere geloofsgroepen. Ook hebben de pkn'ers beduidend meer politiek zelfvertrouwen: ze zijn van mening een goed beeld van de politiek te hebben en dat ze zelf in staat zijn om daarin een actieve rol te vervullen.

Niet alleen de kerkelijkheid, maar ook de kerksheid zorgt voor een variatie in de vermelde aspecten van sociale samenhang. Over het algemeen geldt dat meer frequent bezoek aan een kerk of moskee, gepaard gaat met meer sociale contacten en meer hulp aan anderen. Maar ook zijn de frequente kerkgangers meer betrokken bij organisaties: ze zijn vaker lid, zetten zich vaker in als vrijwilliger, doen meer mee aan politieke activiteiten, en hebben een groter vertrouwen in een aantal maatschappelijke en politieke instituten. De kerkgang doet er echter nauwelijks toe voor het vertrouwen in de medemens.

Tevens is ingegaan op de relatie tussen religie en diverse aspecten van sociale samenhang op gemeenteniveau. Via deze benadering kunnen verbanden worden gelegd indien gegevens op persoonsniveau van religie in de enquêtes ontbreken. Dat is het geval voor de buurtbetrokkenheid en het vrijwilligerswerk. In gemeenten met een hoge concentratie islamieten – zoals Rotterdam, Amsterdam en Den Haag – worden weinig vrijwilligers aangetroffen. In gemeenten met weinig islamieten is er juist sprake van veel vrijwilligers. Ook geldt: hoe hoger de concentratie protestanten, hoe meer mensen zich inzetten als vrijwilliger. Er is echter geen verband met het percentage onkerkelijken, en evenmin met de concentratie katholieken.

Voor de buurtbetrokkenheid geldt een ander verhaal. Hoewel ook hogere concentraties islamieten gepaard gaan met een lagere waardering voor de saamhorigheid in de buurt, doet het er niet toe of er veel of weinig protestanten of katholieken wonen. Wel is er verband met onkerkelijkheid: in gemeenten waar veel onkerkelijken wonen is de buurtbetrokkenheid doorgaans geringer dan wanneer er weinig personen wonen die lid zijn van een kerk of levensbeschouwelijke groepering.

Hoe meer kerk- of moskeebezoekers met minstens een maandelijks bezoek, hoe hoger is zowel het aantal vrijwilligers als de ervaren sociale samenhang in de buurt.

3. *Sociale contacten in 2009*

Een overgrote meerderheid heeft wekelijks contact met familie en vrienden. Praten met familie doet 86 procent, waarbij zowel katholieken, protestanten als islamieten een bovengemiddelde score etaleren van 88 tot 90 procent. Daar tegenover staan de onkerkelijken en de 'overige' gezindten met 83 procent. Van de bevolking heeft 80 procent minstens een wekelijks contact met vrienden en goede bekenden. Bij de hervormden is het aandeel met frequente vriendencontacten met 70 procent minder aanwezig. Bij de andere

geloofsgroepen varieert dit van 80 procent onder de katholieken tot 84 procent bij de islamieten. Ook hebben de islamieten het vaakst contact met de burens. Ze worden daarin gevolgd door achtereenvolgens de hervormden, pkn'ers, katholieken, gereformeerden, 'overige' gezindten, en onkerkelijken.

Ook de kerksheid is van invloed op de sociale contacten. Personen die soms tot zeer frequent een godsdienstige bijeenkomst bijwonen, hebben vaker contact met familie en burens dan de groep die nooit naar zulke bijeenkomsten gaat. Voor het vriendencontact doet het er echter niet toe of men vaker godsdienstige bijeenkomsten bijwoont. Indien we rekening houden met het feit dat deze geloofsgroepen verschillen in leeftijdsopbouw, behaald onderwijsniveau en geslacht, blijven de verschillen bij familie en burens gehandhaafd. De correctie zorgt er ook voor dat het percentage vriendencontact bij alle groepen met 1 tot 3 punt toeneemt, en bij de groep die zelden of nooit kerkt met 1 punt afneemt. Daardoor worden de verschillen statistisch significant, en geldt ook voor het vriendencontact dat dit bij de kerkgangers sterker is dan bij de bevolkingsgroep die zelden of nooit een godsdienstige bijeenkomst bijwoont.

Tabel 13.1
Wekelijkse contacten met familie, vrienden en bekenden, en burens van 18-plussers naar kerkelijke gezindte en kerkgang, 2009

	Familie	Vrienden en bekenden	Burens
	%		
Kerkelijke gezindte			
Geen kerkelijke gezindte	83	82	63
Rooms-katholiek	90	80	66
Nederlands Hervormd	88	70	69
Gereformeerd	89	81	64
Protestantse Kerk Nederland	88	82	67
Islam	88	84	72
Andere kerkelijke gezindte	83	83	63
Kerkgang			
1 keer per week of vaker	90	79	72
1 keer per maand of vaker	89	82	71
Minder dan 1 keer per maand	90	82	67
Zelden of nooit	84	80	63

Bron: CBS, POLS.

4. Politieke participatie

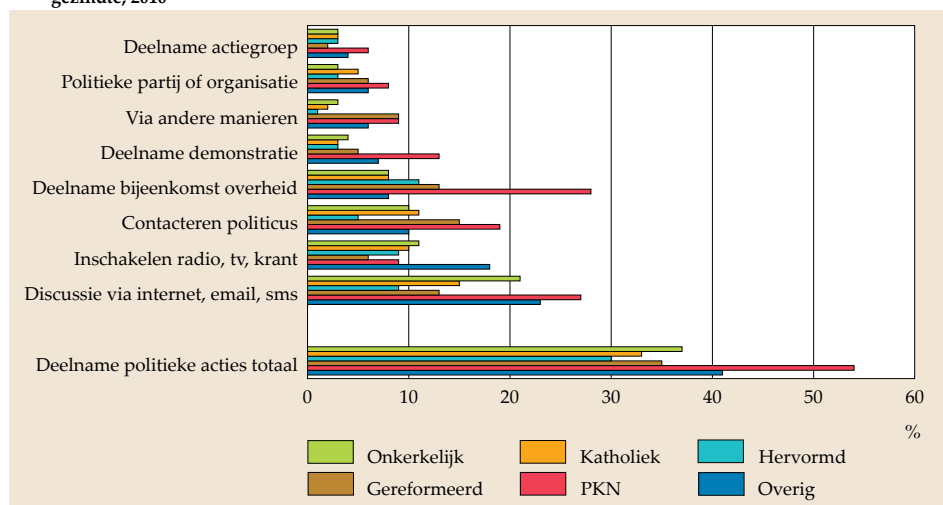
Op 9 juni 2010 heeft het electoraat de zetelverdeling van de Tweede Kamer vastgesteld. Met 75,4 procent lag de opkomst zo'n 5 procent onder die van de verkiezingen op 22 november 2006. De deelname aan de verkiezingen verschilt per geloofsgroep. De protestanten zijn met 87 procent het vaakst

naar de stembus gegaan. De opkomst van de andere geloofsgroepen is beduidend lager; van de katholieken heeft 72 procent gestemd, van de onkerkelijken 71 procent, en van de 'overige gezindten' 81 procent.

Ook de frequentie van het bijwonen van godsdienstige bijeenkomsten is gerelateerd aan de opkomst. Naarmate het electoraat vaker naar de kerk of moskee gaat, is het opkomstpercentage hoger. Dit loopt op van 72 procent onder degenen die vrijwel nooit naar de kerk of moskee gaan, 81 procent die dat een keer maand of minder doen, 85 procent die 2–3 keer per maand gaan, tot 90 procent van de personen die wekelijks naar de kerk of moskee gaan.

Naast het stemmen bij verkiezingen is het ook mogelijk om op andere manieren te proberen de politiek te beïnvloeden, zoals demonstreren, politici benaderen of discussiëren via het internet. Krap 40 procent van het electoraat heeft dat ook minstens een keer gedaan binnen een periode van vijf jaar (zie ook hoofdstuk 6). Ook daarin nemen de pkn'ers met 56 procent het voortouw. Vervolgens is de helft van de 'overige gezindten' politiek actief, 41 procent van de onkerkelijken, 38 procent van de katholieken en gereformeerden en 29 procent van de hervormden.

13.1 Deelname aan politieke activiteiten van het electoraat in de afgelopen vijf jaar van 18-plussers naar kerkelijke gezindte, 2010

Bron: CBS/SKON, NKO.

In de meeste gevallen – 19 procent – is geprobeerd invloed op de politiek of overheid uit te oefenen via internet, e-mail of sms. De deelname aan een actiegroep bleef beperkt tot 3 procent. Uit de grafiek valt af te lezen dat de pkn'ers vooral bedreven zijn in het bezoeken van een bijeenkomst die door

de overheid zelf is georganiseerd: bijna drie van de tien pkn'ers heeft dat gedaan. Dat is meer dan dubbel zoveel dan bij de andere geloofsgroepen. Ook maken de pkn'ers – samen met de 'overige gezindten' – veel gebruik van de elektronische snelweg om te proberen hun invloed te laten gelden, lopen ze voorop bij het benaderen van een politicus en zijn ze vaak te vinden als er gedemonstreerd wordt om hun visie kracht bij te zetten.

5. *Sociaal vertrouwen*

In de inleiding is ingegaan op de resultaten van het vertrouwen in de medemens en het sociale vertrouwen in instituties. Dat waren de cijfers van 2006 op basis van een onderzoek onder het electoraat. Deze worden geactualiseerd met de bevindingen van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) van 2010. Tevens komen de resultaten van het Europese onderzoek dat in de periode 2002–2008 is gehouden – het European Social Survey (ESS) – aan de orde, alsook de bevindingen van het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) in 2009. Hierbij wordt opgemerkt dat de vraagstellingen niet identiek zijn, waardoor de resultaten tussen vooral het ESS met die van het POLS en het NKO niet goed zijn te vergelijken (zie kader).

In hoofdstuk 7 is reeds vermeld dat in de periode 2002–2008 het sociale vertrouwen met 6 procentpunten – van 58 naar 64 procent – is gegroeid. Het gemiddelde in die periode is 61 procent dat vertrouwen heeft in de medemens. De protestanten hebben een iets hogere vertrouwensbasis met 65 procent, dan volgen de katholieken met 60 procent. Van de islamieten heeft slechts 39 procent vertrouwen in anderen.

In het POLS zijn de drie protestantse groeperingen onderscheiden: bijna zeven van de tien pkn'ers en gereformeerden hebben vertrouwen in de medemens, tegenover zo'n vijf van de tien hervormden en katholieken (zie ook hoofdstuk 7). De niet-kerkelijken doen in dit vertrouwen niet veel onder voor de pkn'ers en de gereformeerden. Met slechts een op drie personen die vertrouwen schenken in anderen staan de islamieten wederom onderaan de vertrouwensladder.

Uit het NKO van 2006 en 2010 blijkt dat de pkn'ers veruit het meeste vertrouwen in de medemens hebben: 72 procent in 2006 en 77 procent in 2010 (zie ook Schmeets en Coumans, 2009). Vooral groot is in 2010 het verschil met de hervormden, waarvan zo'n 55 procent vertrouwen heeft in de medeburger. Bij de katholieken is dit 60 procent, bij de 'overige gezindten' 64 procent, en de niet-kerkelijken 65 procent. Na correctie voor verschillen tussen de geloofsgroepen in het genoten onderwijs, geslacht en leeftijd worden de

discrepanties in sociaal vertrouwen minder scherp, maar blijven bestaan. Het vertrouwen van de katholieken en van hervormden neemt iets toe, dat van de pkn'ers iets af.

In grote lijnen komt uit zowel het ESS, POLS en het NKO naar voren dat de regelmatige kerkgangers zich met iets meer vertrouwen in de medemens onderscheiden van de personen die (vrijwel) nooit een godsdienstige bijeenkomst bijwonen. Maar ook heeft de groep die wekelijks of vaker kerkt een benedengemiddeld vertrouwen in anderen. De correctie voor geslacht, leeftijd en opleiding verandert dit beeld niet.

6. *Institutioneel vertrouwen*

Het vertrouwen in instituties is eveneens gemeten in het ESS, in POLS en het NKO. Maar de soorten instituties zijn niet dezelfde. In het ESS zijn meer politieke instellingen opgenomen zoals 'het parlement', het 'Europees parlement', 'de Verenigde Naties', 'politieke partijen' en 'politici'. In het POLS en het NKO ligt de nadruk meer op algemene maatschappelijke instellingen, zoals 'kerken', 'leger', 'pers', 'politie', 'EU', 'NAVO', en 'grote bedrijven'.

De bevindingen van het ESS in de periode 2002–2008 leren dat protestanten meer vertrouwen in instituten hebben dan andere geloofsgroepen en de niet-kerkelijken. Een duidelijke meerderheid van 75 procent heeft vertrouwen in de politie, zo'n 60 procent in het parlement, rechtsstelsel en de Verenigde Naties, en zo'n 55 procent in politici en politieke partijen. Het Europees parlement is daar de uitzondering op; hier nemen de protestanten met 41 procent een gemiddelde vertrouwenspositie in. De islamieten hebben met zo'n 40 procent weinig vertrouwen in politieke partijen, politici en de VN. De verschillen tussen de andere geloofsgroepen zijn niet groot. Dit geldt ook voor de niet-kerkelijken, die nauwelijks afwijken van het landelijke beeld.

In grote lijnen wordt het beeld dat het ESS oplevert, bevestigd door de bevindingen van POLS 2009 (zie ook hoofdstuk 8). De protestanten hebben meer vertrouwen in de meeste instituten dan de andere geloofsgroepen. Dit geldt niet alleen voor de kerken, maar ook voor het leger, politie, parlement, de EU en de NAVO. Bij de pers, ambtenaren, rechters en grote bedrijven is dit niet het geval. Maar er is wel verschil tussen de drie protestantse groepen. Het beeld is vooral dat de pkn'ers en gereformeerden de hoogste vertrouwensscores etaleren, en dat de hervormden daar bij achter blijven. Bij de pers en de grote bedrijven is het vertrouwen onder de hervormden juist

iets groter dan onder de pkn'ers en gereformeerden. De niet-kerkelijken nemen – met uitzondering van het lage vertrouwen in kerken – een gemiddelde positie in. Bij de katholieken is het vertrouwen in de rechters, het parlement, en de grote bedrijven iets lager dan gemiddeld. Bij de islamieten valt, ten opzichte van de andere geloofsgroepen, het hoge vertrouwen op in de ambtenaren, de EU en de rechters. Minder vertrouwen hebben de islamieten in de NAVO. In het NKO zijn dezelfde tien instituten opgenomen, waaraan de regering en politieke partijen zijn toegevoegd. In vrijwel alle 12 instituten is het vertrouwen onder de pkn'ers het grootst, waarbij vooral de Tweede Kamer, regering en ambtenaren eruit springen (zie figuur 13.2). Een duidelijke uitzondering vormt de pers. Hierin hebben de niet-kerkelijken het meeste vertrouwen. In de kerken hebben de drie protestantse groeperingen beduidend meer vertrouwen dan de katholieken en – niet verrassend – de niet-kerkelijken. Een optelscore (Cronbach's alpha = 0,76) leert dat

13.2 Institutioneel vertrouwen van 18-plussers naar kerkelijke gezindte, 2010

Bron: CBS/SKON, NKO.

het electoraat gemiddeld in 6,9 van de 12 instituten vertrouwen heeft. Ook nu geldt dat met een 8,6 veruit de hoogste vertrouwensscore is voorbehouden aan de pkn'ers. De gereformeerden, hervormden en katholieken volgen met respectievelijk een 7,7, een 7,2, en een 7,1. De laagste vertrouwensscores worden toebedeeld aan de niet-kerkelijken met een 6,7 en de overige gezindten met een 6,4. Aangezien de geloofsgroepen verschillen in geslacht, leeftijd en opleiding, is er een correctieslag doorgevoerd waarbij met dergelijke verschillen rekening wordt gehouden. Als gevolg daarvan veranderen de resultaten echter nauwelijks. Eveneens blijven de verschillen intact als het vertrouwen in kerken niet wordt meegenomen in de optelscore.

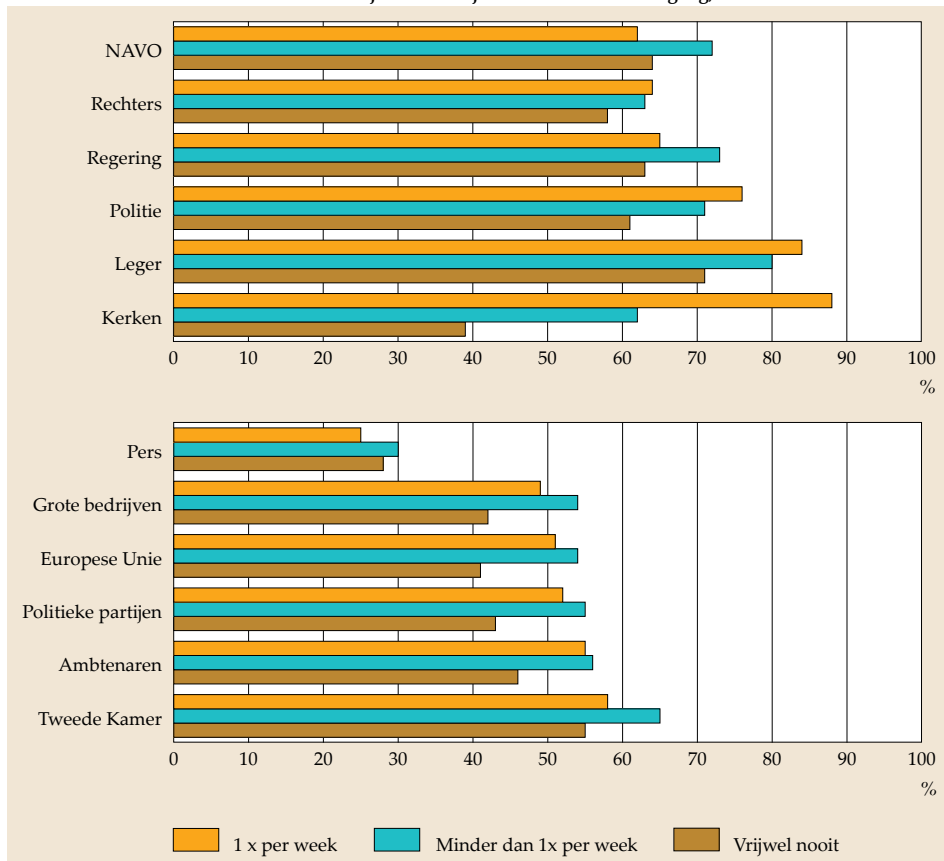
In zowel de ESS, POLS en het NKO komt de relatie met het bijwonen van een godsdienstige bijeenkomst naar voren: hoe vaker men een bezoek brengt aan een kerk of moskee, hoe groter het vertrouwen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het vertrouwen in het parlement, politici, het leger, ambtenaren, en – niet verrassend – kerken (zie ook hoofdstuk 8). Bij een aantal andere instituten is het vertrouwen het grootst bij de regelmatige bezoekers van een kerk of moskee: het rechtsstelsel, het Europees parlement, de Verenigde Naties, politieke partijen, grote bedrijven, de EU, en de NAVO.

Ook de bevindingen van het NKO van 2010 leren dat het vertrouwen in een aantal instituten toeneemt naarmate men frequenter een godsdienstige bijeenkomst bijwoont. Het duidelijkst komt dit naar voren bij de kerken. Van de personen die weliswaar gelovig zijn, maar zelden of nooit naar de kerk of moskee gaan, heeft 44 procent vertrouwen in de kerken. Dat loopt gestaag op van 53 procent die minder dan maandelijks, 66 procent die 1 keer per maand, 78 procent die 2 tot 3 keer per maand tot 88 procent onder de mensen die minstens een keer per week een godsdienstige bijeenkomst bijwonen. Bij de meeste andere instituten doet het er niet zoveel toe of men minder dan 1 keer maand, maandelijks of 2 tot 3 keer per maand naar de kerk of moskee gaat. Ook loopt het vertrouwen met de kerksheid op bij de politie en het leger. Soms doet het er niet zoveel toe of er soms of zeer frequent een godsdienstige bijeenkomst wordt bijgewoond, zoals bij het vertrouwen in de EU, grote bedrijven en ambtenaren. In de NAVO, de Tweede Kamer en de rechters is het vertrouwen het grootst onder de regelmatige kerkbezoekers. De kerksheid is nauwelijks onderscheidend voor het vertrouwen in de regering en de pers.

De optelscore leert eveneens dat vooral het deel van het electoraat dat weliswaar tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering behoort, maar zelden of nooit naar de kerk gaat, zich onderscheidt van de regelmatige en frequente kerkgangers. Ze hebben gemiddeld een vertrouwen in 6,6 van de 12 instituten. Wordt de kerk of moskee vaker bezocht, dan neemt de vertrouwensscore toe tot 7,6 bij de regelmatige en 7,8 bij de wekelijkse kerkgan-

gers. Indien de kerken niet worden opgenomen in de optelscore, geldt nog steeds dat de groep die vrijwel nooit naar de kerk gaat met een score van 6,2 een geringer vertrouwen heeft dan de 7,0 van de beide andere groepen. Indien we er rekening mee houden dat de drie groepen verschillen in leeftijd, opleiding en geslacht en hiervoor corrigeren dan blijven de resultaten nagenoeg ongewijzigd. Dit geldt ook voor de afzonderlijke instituten.

13.3 Institutioneel vertrouwen van kerkelijken van 18 jaar of ouder naar kerkgang, 2010

Bron: CBS/SKON, NKO.

7. *Religie en gemeenten*

In 2009 zijn in POLS geen gegevens verzameld over de informele hulp, het vrijwilligerswerk en de buurtbetrokkenheid. Wel is deze informatie beschikbaar in andere bronnen, zoals de Enquête Beroepsbevolking (EBB) en de Vei-

ligheidsmonitor Rijk (VMR). In deze onderzoeken ontbreekt echter de informatie van de betrokkenheid bij religie van de respondenten. Wel kunnen we de gegevens van de gemeenten naast elkaar zetten en die vergelijken met de bevolkingssamenstelling in die gemeenten. Daarmee kan nagegaan worden of de concentratie religieus betrokkenen gepaard gaat met meer of minder sociale contacten, een negatieve danwel positieve perceptie van de cohesie in de buurt, en de aanwezigheid van meer of minder vrijwilligers.

Naarmate in een gemeente meer personen tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering behoren, is er vaker wekelijks contact met familie en vrienden, maar iets minder met de burens. Dit patroon geldt ook voor de concentratie katholieken in gemeenten: meer contacten met familie en vrienden, maar minder met burens. Bij de protestanten ziet dit beeld er echter anders uit. Of er minder of meer protestanten in een gemeente wonen, voor de familiale contacten doet dat er niet toe. Voor het wekelijkse contact met vrienden werkt het juist averechts: hoe groter het deel dat protestant is, hoe minder er in die gemeenten de inwoners frequent contact hebben met hun vrienden. Maar wel is de verspreiding van het protestantisme gunstig voor de contacten met burens. Verder geldt dat er in gemeenten minder vaak contact is met familie als er meer islamieten wonen. Ook is er dan iets minder burenscontact, terwijl de aanwezigheid van veel of weinig islamieten in een gemeente er niet toe doet voor het contact met vrienden. Ten slotte is er in gemeenten met veel kerkgangers het contact met familie vaak groter dan in gemeenten met weinig regelmatige bezoekers van een kerkdienst of andere godsdienstige bijeenkomst.

Tabel 13.2
Samenhangen (Pearsons' R) op gemeenteniveau tussen sociale contacten, sociale cohesie in buurten en vrijwilligers naar religieuze betrokkenheid (n= 430), 2000/2009

	Contact familie	Contact vrienden	Contact burens	Cohesie buurt	Vrijwilligers
Maandelijks kerk/moskee bezoek	0,35*	-0,08	0,09	0,36*	0,43*
kerkelijken	0,40*	0,23*	-0,13*	0,37*	0,17*
katholieken	0,23*	0,37*	-0,24*	0,20*	-0,17*
protestanten	0,06	-0,32*	0,25*	0,16*	0,44*
islamieten	-0,25*	-0,03	-0,19*	-0,57*	-0,45*

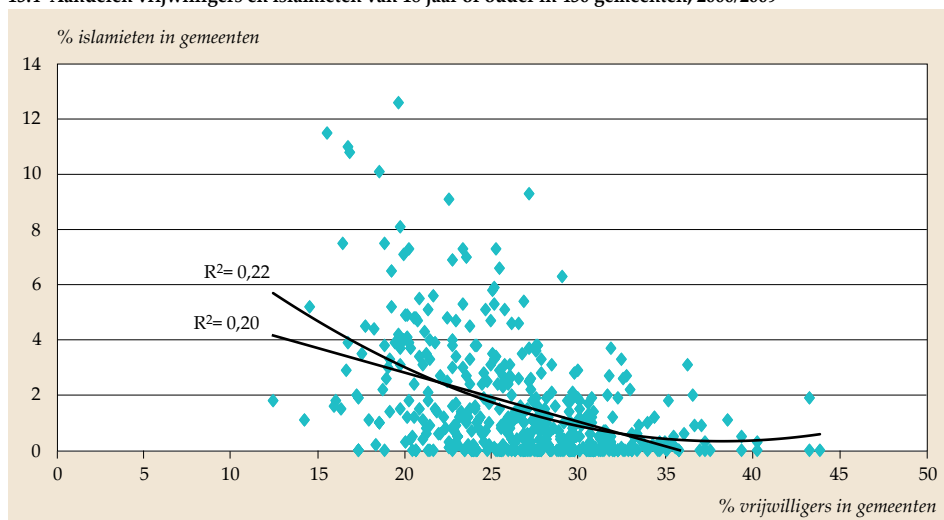
*p < 0,01.

Bron: CBS, POLS/EBB/VMR.

Over de relatie met vrijwilligerswerk en buurtcohesie is al eerder gerapporteerd (Schmeets, 2009; 2010b). De cijfers over vrijwilligerswerk zijn geactualiseerd – waarbij de gemeentelijke indeling van 2010 als uitgangspunt is gehanteerd. Conform eerdere bevindingen van 2001–2007, geldt ook voor de gegevens over de periode 2000–2009 dat zo'n 23 procent van de bevolking van 18 jaar en ouder zich inzet als vrijwilliger. Daarbij is uitgegaan van

de vraagstelling: 'Doet u vrijwilligerswerk?', zoals die in de Enquête Be- roepsbevolking is opgenomen.²⁾ De grafiek leert dat in gemeenten met hoge concentraties islamieten – waaronder 8,1 procent in Gorinchem, 9,1 procent in Alblasserdam, 9,3 procent in Doesburg, 10,1 procent in Den Haag, 10,8 procent in Schiedam, 11 procent in Amsterdam, 11,5 procent in Rot- terdam en 12,6 procent in Leerdam – relatief weinig vrijwilligers worden aangetroffen. Doesburg is met 27 procent een duidelijke uitzondering in dit rijtje. In bijna alle gemeenten met minstens 35 procent vrijwilligers wonen niet meer dan 2 procent islamieten. Er is echter ook een aantal gemeenten met weinig islamieten en tevens weinig vrijwilligers, waaronder Kerkrade, Hillegom, Winschoten, Spijkenisse en Landgraaf.

13.4 Aandelen vrijwilligers en islamieten van 18 jaar of ouder in 430 gemeenten, 2000/2009

Bron: CBS, EBB/POLS.

In Friesland is 34 procent van de 18-plussers protestant, waaronder 13 procent pkn'ers (Arts, 2009). Onder de top-25 van de gemeenten met de meeste vrijwilligers bevinden zich veel Friese gemeenten, waaronder Ferwerderadiel, Littenseradiel, Wymbritseradiel en Nijefurd met meer dan 40 procent van de inwoners die als vrijwilliger actief zijn. De vele Friese gemeenten met hoge concentraties vrijwilligers, doet vermoeden dat er een positief verband is met het protestantisme. Dat zien we ook in de volgende grafiek. Naarmate er in een gemeente meer protestanten wonen, wordt er ook meer vrijwilligerswerk gedaan.

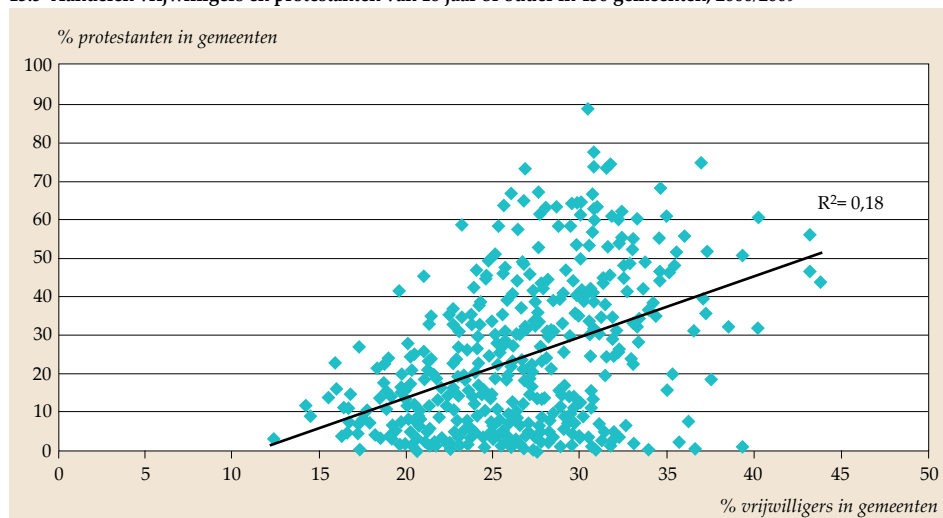
²⁾ Dit is iets afwijkend van de bevindingen die in hoofdstuk 5 en 10, en in bijlage 2 zijn gepresenteerd. Daar is ook rekening gehouden met de vervolgvraag 'Of dit voor organisaties' is gedaan. Daardoor is het percentage vrijwilligers in dit hoofdstuk 23, en dus 2 procent hoger dan in andere hoofdstukken. Waarschijnlijk doet een deel eigenlijk geen vrijwilligerswerk, maar geeft informele hulp aan anderen.

De provincie met het minste vrijwilligerswerk is Limburg, met bovendien 8 van de 25 gemeenten met de minste vrijwilligers in Zuid-Limburg: Kerkrade (12 procent), Heerlen, Landgraaf, Brunssum, Simpelveld, Maastricht, Sittard-Geleen en Vaals (15 procent). Toch leert het landelijke beeld dat er weliswaar een negatief verband is tussen gemeenten met veel katholieken en het percentage vrijwilligers, maar het verband is niet sterk (Pearson's $R = -0,17$). Blijkbaar zijn er ook veel gemeenten die niet aan dit patroon voldoen, zoals Horst aan de Maas, Tubbergen, Alphen-Chaam, Bernheze, Mill en Sint Hubert, Hilvarenbeek, Maasdonk, en Reusel-De Mierden met meer dan 30 procent vrijwilligers en meer dan 80 procent katholieken. Ook geldt: hoe groter het aandeel niet-kerkelijken, hoe minder vrijwilligers. Maar ook dit verband is niet groot. De evaluatie van de sociale samenhang in de eigen buurt, geeft een iets ander beeld. De concentratie protestanten is nog maar nauwelijks relevant. Iets sterker is de relatie met katholieken: meer katholieken in een gemeente gaat samen met een positiever beeld over de sociale cohesie in de woonbuurt. Maar ook geldt: hoe meer niet-kerkelijken, en vooral hoe meer islamieten, hoe negatiever de perceptie over de buurt.

8. Conclusie en discussie

In dit hoofdstuk is ingegaan op de betekenis van de religieuze factor voor sociale samenhang. Van de bevolking van 18 jaar en ouder rekt 56 pro-

13.5 Aandelen vrijwilligers en protestanten van 18 jaar of ouder in 430 gemeenten, 2000/2009

Bron: CBS, EBB/POLS.

cent zich nog steeds een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering. Echter minder dan een op de vijf bezoekt nog regelmatig de kerk of moskee. Voorts is 28 procent katholiek, 18 procent protestant, 5 procent islamiet, en 5 procent behoort tot 'andere' gezindten. In een eerdere studie is al uitgebreid ingegaan op de verschillen in sociale samenhang tussen de onderscheiden geloofsgroepen (Schmeets en Van der Bie, 2009). Deze resultaten zijn kort samengevat. In grote lijnen wordt dit beeld met aanvullende, en meer recente, gegevens bevestigd – de protestanten hebben op bijna alle gebieden de hoogste scores in zowel participatie als vertrouwen. Daarbij is het echter wel zaak dat de protestanten niet over een kam worden geschooren: er zijn duidelijke verschillen tussen de pkn'ers, gereformeerden en hervormden. Vooral de personen die er bewust voor kiezen tot de PKN te behoren, zijn betrokken bij de samenleving. Dit uit zich in meer informele hulp en vrijwilligerswerk, meer politieke participatie, en zowel meer sociaal als institutioneel vertrouwen. Dat komt echter niet tot uitdrukking in de sociale contacten met familie, vrienden en burens: er zijn onder de pkn'ers niet meer of minder personen die wekelijks dergelijke sociale contacten onderhouden ten opzichte van het landelijke beeld.

Voorts is ingegaan op de relaties tussen de bevolkingssamenstelling in gemeenten en het vrijwilligerswerk en ervaren buurtcohesie. Naarmate in gemeenten een groter deel islamiet is, zijn er minder vrijwilligers. Dit geldt ook, maar in meer beperktere mate, voor de onkerkelijken en katholieken: hoe groter het aandeel, hoe minder vrijwilligers. Daar staan de protestanten tegenover. Vooral in gemeenten waar veel protestanten wonen, is de vrijwillige inzet voor organisaties groot. De perceptie van de cohesie in de eigen buurt geeft een iets ander beeld. De concentratie protestanten is nog maar nauwelijks relevant. Iets sterker is de relatie met katholieken: meer katholieken in een gemeente gaat samen met een positiever beeld over de sociale cohesie in de woonbuurt. Maar ook geldt: hoe meer niet-kerkelijken, en vooral hoe meer islamieten, hoe negatiever de perceptie over de buurt. Deze bevindingen geven louter informatie over gemeenten en kunnen afwijken van de relaties op het individuele niveau. Daarbij speelt ook dat elke gemeente even zwaar meetelt – grote en kleine. Ook denkbaar is dat andere kenmerken van een gemeente samenhangen met vrijwilligerswerk en buurtcohesie, zoals het percentage laagopgeleiden, het gemiddelde opleidingsniveau, of het aandeel dat afhankelijk is van een uitkering (zie ook hoofdstuk 10). Dat is in dit hoofdstuk niet verder onderzocht. Vanaf 2010 worden naast gegevens over vrijwilligerswerk en buurtcohesie ook informatie over religieuze betrokkenheid verzameld. Daarmee kan meer gericht onderzoek worden gedaan naar de effecten van religie op diverse aspecten van sociale samenhang op zowel het niveau van het individu als van de gemeente.

Data en vraagstellingen

De gegevens over sociale contacten zijn ontleend aan het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) van 1997–2009. De gegevens hebben betrekking op de bevolking van 18 jaar en ouder. De gegevens over contacten met familie, en vrienden en kennissen zijn ontleend aan de steekproeven uit de basisvragenlijst (n=287 514). De gegevens over contacten met burens zijn gebaseerd op de steekproeven uit de POLS-modules Participatie (1997–2004), POLS 2009 en de afzonderlijke onderzoeken Participatie en Milieu (2005–2009), met in totaal 59 023 respondenten. De vragen over sociale contacten luiden: ‘Hoe vaak heeft u contact met één of meer familieleden?’, ‘Hoe vaak heeft u contact met vrienden, vriendinnen of echt goede kennissen?’ en ‘Hoe vaak heeft u contact met burens?’ De antwoordcategorieën zijn (1) minstens een keer per week; (2) 2 x per maand; (3) 1 keer per maand; (4) minder dan 1 keer per maand en (5) zelden of nooit.

De gegevens over vrijwilligerswerk zijn ontleend aan de Enquête Beroepsbevolking over de periode 2000–2009 en hebben betrekking op de bevolking van 18 jaar of ouder (n=832 305). De vragen over vrijwilligerswerk luiden: ‘Doet u vrijwilligerswerk?’, en ‘Doet u dat voor een organisatie of instelling?’ De gegevens over politieke participatie zijn ontleend aan het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) dat in 2006 en 2010 rondom de verkiezingen is uitgevoerd (n = 2 806 en n=2 621).

De gegevens over vertrouwen komen uit het European Social Survey (ESS), het POLS en het NKO. Het ESS wordt om de twee jaar uitgevoerd met als doel het in kaart brengen en verklaren van de relatie tussen enerzijds de veranderende instituties in Europa en anderzijds de houdingen, gedragingen en meningen van haar inwoners. Voor dit artikel is gebruik gemaakt van de Nederlandse ESS-data van vier opeenvolgende metingen: 2002 (n=2 364), 2004 (n=1 881), 2006 (n=1 889) en 2008 (n=1 778).

Het sociale vertrouwen is bepaald met de vraag: ‘Vindt u dat over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met anderen?’. De antwoordschaal loopt van 0 – ‘je kunt niet voorzichtig genoeg zijn’ – tot en met 10 – ‘de meeste mensen zijn te vertrouwen’, in de ESS, terwijl in het NKO en het POLS slechts deze twee categorieën zijn voorgelegd.

Om het institutionele vertrouwen vast te stellen is gevraagd hoeveel vertrouwen mensen hebben in verschillende politieke en maatschappelijke instituties. In de ESS loopt de antwoordschaal van 0 – ‘helemaal geen vertrouwen’ – tot en met 10 – ‘volledig vertrouwen’. In het NKO en het POLS zijn vier categorieën gebruikt: erg veel vertrouwen, tamelijk veel vertrouwen, niet veel vertrouwen en helemaal geen vertrouwen. Bovendien verschillen de instituties, waarbij in de ESS vooral gevraagd is naar politieke instituties, terwijl in het NKO en het POLS meer nadruk ligt op maatschappelijke instituties.

Literatuur

- Becker, J. (2003). *De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes. 40% of 60% buitenkerkelijken?* Werkdocument 92. Den Haag: SCP.
- Becker, P. E. en P. H. Dinghra (2001). Religious involvement and volunteering: Implications for civil society. *Sociology of Religion* 62(3), 315–335.
- Bekkers, R. en T. Schuyt (2008). And who is your neighbor? Explaining denominational differences in charitable giving and volunteering in the Netherlands. *Review of Religious Research* 50(1), 74–96.
- De Hart, J. (2008) Religieuze groepen en sociale cohesie. In: Schnabel, P., Bijl, R. en J. de Hart (red.), *Sociaal en Cultureel Rapport 2008. Betrekkelijke betrokkenheid*. Den Haag: SCP, 389–418.
- De Hart, J. (2010). Tussen Hemel en Aarde. Ontwikkelingen in de christelijke religie en maatschappelijk engagement. *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 1(1), 27–33.
- Durkheim, E. (1912/1965). *The Elementary Forms of Religious Lives*. Vertaald door J.W. Swain New York: Free Press.
- Greeley, A. (1997). Coleman revisited: Religious structures as a source of social capital. *American Behavioral Scientist* 40, 587–594.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon en Schuster.
- Lam, P.-Y. (2002). As the flocks gather: How religion affects voluntary association participation. *Journal for the Scientific Study of Religion* 41(3), 405–422.
- Lam, P.-Y. (2006). Religion and civic culture: A cross-national study of voluntary association membership. *Journal for the Scientific Study of Religion* 45(2), 177–193.
- Oudhof J. en J. Pannekoek (1988). *De vraag naar kerkelijke gezindte: een methodologisch dilemma*. Sociaal-Culturele Berichten, 88–2. Voorburg/Heerlen: CBS.
- Ruiter, S. en N.D. de Graaf (2006). National context, religiosity and volunteering: Results from 53 countries. *American Sociological Review* 71(2), 191–210.

Schmeets, H. (2009). Religie en gemeenten. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*. Den Haag/Heerlen: CBS, 129–135.

Schmeets, H. (2010a). Het belang van de religieuze binding in sociale statistieken. *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 1(3), 29–41.

Schmeets, H. (2010b). *The Impact of Religion on Social Cohesion in the Netherlands*. Paper presented at the Dutch-Belgian Political Science Conference, Leuven, 27–28 May 2010.

Schmeets, H. en R. van der Bie (red.) (2009). *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*. Den Haag/Heerlen: CBS.

Uslaner, E. M. (2002). Religion and civic engagement in Canada and the United States. *Journal for the Scientific Study of Religion* 41(2), 239–254.

Wilson, J. en T. Janoski (1995). The contribution of religion to volunteer work. *Sociology of Religion* 56(2), 137–152.

14. Contacten tussen bevolkingsgroepen

Karolijne van der Houwen, Rianne Kloosterman en Saskia te Riele

1. *Inleiding*

In hoofdstuk 12 is nagegaan in hoeverre autochtonen en allochtonen verschillen in de mate waarin zij sociale contacten hebben, actief zijn voor verenigingen en organisaties, participeren in de politiek en vertrouwen hebben in anderen en in instellingen.

In hoofdstuk 13 zijn ook diverse religieuze groepen op deze punten vergeleken. Hieruit komt naar voren dat er verschillen zijn in de mate waarin deze groepen participeren in de samenleving. Echter, zelfs als alle bevolkingsgroepen participeren en vertrouwen hebben, is dat niet afdoende om vast te stellen dat er een grote mate van sociale samenhang is bereikt. Daarvoor is het ook van belang of verschillende groepen – autochtonen en allochtonen, lager en hoger opgeleiden – met elkaar in contact komen: het zogenoemde ‘bridging’ kapitaal (Putnam, 2000). Juist dit bridging kapitaal wordt belangrijk geacht om individuele doelen te realiseren, zoals het vinden van een baan, maar ook voor het bereiken van integratie en sociale samenhang in de samenleving (Granovetter, 1973).

In dit hoofdstuk gaan we na in hoeverre mensen uit verschillende groepen in de samenleving contact met elkaar hebben. Daarbij ligt de nadruk op contacten tussen autochtonen en allochtonen. Nadat in hoofdstuk 2 en 12 al is ingegaan op verschillen tussen allochtonen en autochtonen in de mate waarin zij sociale contacten onderhouden met familie, vrienden en burens, wordt hier nagegaan in hoeverre beide groepen contacten met elkaar aangaan. Deze contacten vormen bovendien een indicator voor de sociaal-culturele integratie van allochtonen (Gijsberts en Dagevos, 2007).

Daarnaast is onderzocht of hoog- en laagopgeleiden contact met elkaar hebben. Reden hiervoor is dat er zorgen zijn dat deze groepen steeds minder met elkaar in contact komen (SZW, 2010). Nagegaan wordt in hoeverre mensen vrienden hebben met een ander opleidingsniveau en of er veranderingen zijn in de mate waarin hoog- en laagopgeleiden met elkaar samenwonen of getrouwd zijn.

Hiervoor is gebruik gemaakt van verschillende bronnen: het Survey Integratie Minderheden (SIM), de module Sociaal-Fysiek van het Woon Onderzoek Nederland, het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) en de Enquête Beroepsbevolking (EBB).

2. *Contacten tussen allochtonen en autochtonen*

In deze paragraaf wordt nagegaan in hoeverre er sprake is van contacten tussen allochtonen en autochtonen. Daarbij worden verschillende soorten sociale contacten beschouwd. Als eerste komen contacten tussen buren aan de orde. Vervolgens worden contacten tussen vrienden besproken waarna wordt ingegaan op de mate waarin allochtonen en autochtonen met elkaar samenwonen of getrouwd zijn.

2.1 *Buren*

De buurt is in potentie een belangrijke ontmoetingsplek. Hoewel contacten tussen buren vaak wat oppervlakkiger zijn, worden juist deze belangrijk geacht voor sociale integratie, omdat het eerder zal gaan om contacten tussen mensen met een andere achtergrond en een ander sociaal netwerk (Granovetter, 1974/1995; Völker, 2009). Via deze banden kunnen daarom nieuwe hulpbronnen worden aangeboord. Voor migranten kunnen contacten met (autochtone) buren belangrijk zijn om hun weg in de samenleving te vinden (Coutts, Ramos Pinto, Cave en Kawachi, 2007).

Autochtone en allochtone buren hebben vaak contact met elkaar. Ruim negen op de tien mensen met autochtone buren heeft daar wel eens contact mee. Dit geldt voor autochtonen met 93 procent wel iets vaker dan voor niet-westerse allochtonen, maar ook zij hebben met 89 procent nog altijd vaak contact met hun autochtone buren. Ook met overige, autochtone buurtgenoten hebben niet-westerse allochtonen met 72 procent nog vaak contact. Ook hier geldt echter dat autochtonen dit soort contacten met 83 procent vaker hebben.

Met allochtone buren en buurtbewoners is er eveneens veel contact, maar minder dan met autochtone buren. Ongeveer driekwart van de mensen met allochtone buren heeft hier contact mee. Dit aandeel is vergelijkbaar voor de verschillende herkomstgroepen. Wel hebben niet-westerse allochtonen met 67 procent vaker dan autochtonen contact met overige, allochtone buurtgenoten (60 procent). Voor allochtonen geldt dat de allochtone buurtbewoners zowel een zelfde als een andere herkomst kunnen hebben.

Tabel 14.1
Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat contact heeft met autochtone en allochtone buren en buurtgenoten naar herkomstsgroep, 2009

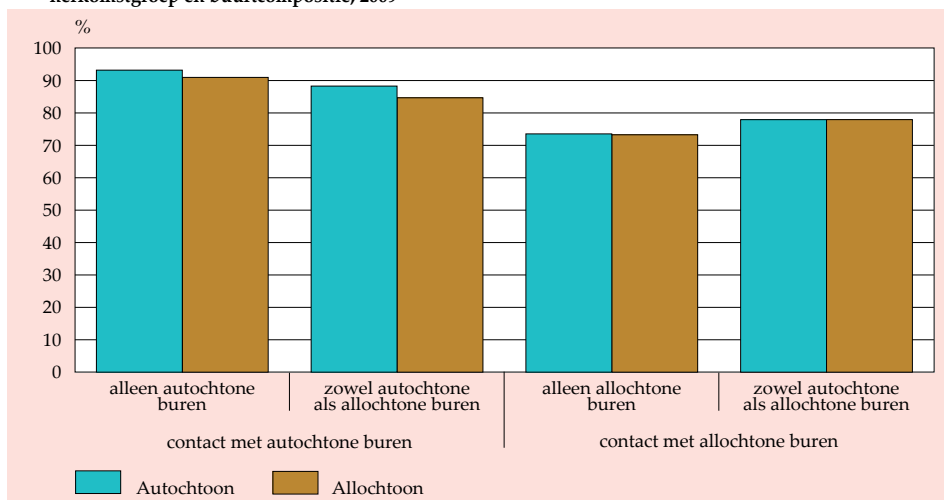
	Contact met buren van:		Contact met overige buurtgenoten van:	
	autochtone herkomst	allochtone herkomst	autochtone herkomst	allochtone herkomst
	%			
Totaal	92	76	81	61
Autochtonen	93	76	83	60
Westerse allochtonen	90	71	79	56
Niet-westerse allochtonen	89	77	72	67

Bron: CBS/VROM, Sociaal-fysiek.

Burencontacten en buurtcompositie

Of mensen contact hebben met hun buren hangt niet alleen samen met hun eigen herkomst en die van de desbetreffende buren, maar ook met de herkomst van de andere buren. Autochtonen hebben vaker contact met hun autochtone buren wanneer ze alleen autochtone buren hebben dan wanneer ze daarnaast ook allochtone buren hebben. Voor allochtonen zien we eenzelfde beeld. De herkomst van de andere buren is niet van invloed op het contact met allochtone buren. Dit komt mogelijk ook doordat de groep die alleen allochtone buren heeft betrekkelijk klein is. Het lijkt er echter wel op dat zowel autochtonen als allochtonen minder vaak contact hebben met hun allochtone buren wanneer ze alleen allochtone buren hebben dan wanneer ze daarnaast ook autochtone buren hebben.

14.1 Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat contact heeft met autochtone en allochtone buren naar herkomstsgroep en buurtcompositie, 2009

Bron: CBS/VROM, Sociaal-fysiek.

Intensiteit van de contacten

Contact tussen buren kan meer en minder oppervlakkig zijn. Dit kan variëren tussen het zo nu en dan maken van een praatje tot wat intensiever contact, zoals uitwisselen van sleutels, bij elkaar op de koffie gaan of samen iets leuks ondernemen. Bijna negen op de tien mensen die contact hebben met hun buren maakt daar regelmatig een praatje mee. De eigen herkomst en de herkomst van de buren is hierop niet van invloed.

Intensiever burencontact vindt echter eerder plaats met autochtone dan met allochtone buren. Dit geldt zowel voor autochtonen als voor niet-westerse allochtonen. Beide groepen komen vaker bij autochtone dan bij allochtone buren op de koffie, wisselen daar vaker sleutels mee uit en doen daar vaker leuke dingen mee. Niet-westerse allochtonen hebben dit soort contacten met hun autochtone buren echter wel minder vaak dan autochtonen. Zij doen bovendien vaker dan autochtonen leuke dingen met hun allochtone buren.

2.2 Vrienden

Contact met vrienden is doorgaans intensiever dan dat met buren. In deze paragraaf wordt nagegaan in hoeverre er ook daarbij sprake is van gemengde contacten. Onderhouden niet-westerse migranten vooral vriendschappen met leden van de eigen herkomstgroep, of zijn ze ook op anderen gericht? En hoe zit het met autochtone Nederlanders? In hoeverre hebben zij een gemengde vriendengroep? Deze vragen komen in deze paragraaf aan de orde.

Tabel 14.2
Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat contact heeft met autochtone en allochtone buren naar herkomstgroep en aard van het contact, 2009

	Met autochtone buren			
	af en toe een praatje maken	bij elkaar op de koffie komen	de sleutel van elkaars woningen hebben	samen leuke dingen doen
	%	%	%	%
Autochtonen	88	46	43	20
Westerse allochtonen	88	48	41	19
Niet-westerse allochtonen	88	36	21	16
	Met allochtone buren			
	af en toe een praatje maken	bij elkaar op de koffie komen	de sleutel van elkaars woningen hebben	samen leuke dingen doen
	%	%	%	%
Autochtonen	85	23	14	6
Westerse allochtonen	83	20	15	10
Niet-westerse allochtonen	87	29	10	12

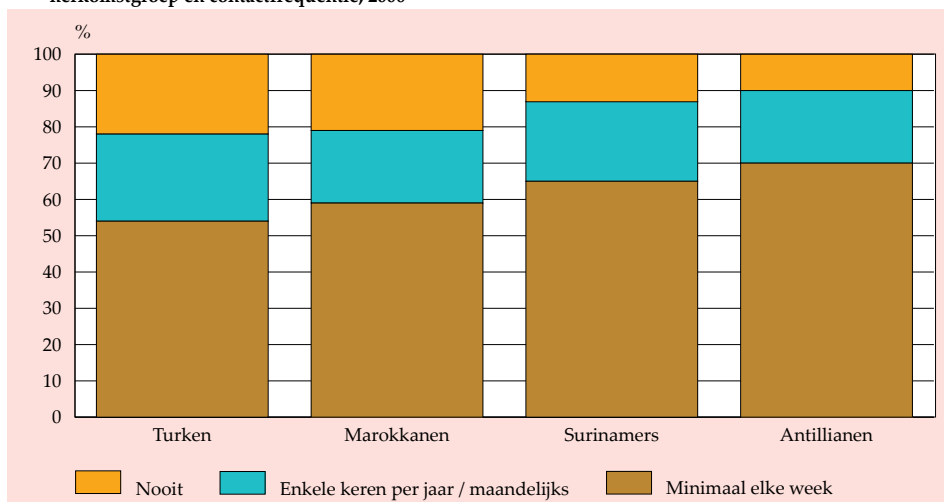
Bron: CBS/VROM, Sociaal-fysiek.

Gemengde vriendencontacten

Uit eerder onderzoek komt naar voren dat Turken en Marokkanen in hun vrije tijd voornamelijk contact onderhouden met leden van de eigen herkomstgroep (Dagevos en Gijsberts, 2009; Gijsberts et al., 2010). Toch heeft het merendeel frequent contact met autochtone vrienden of kennissen. Zo heeft van de Marokkanen circa 60 procent elke week contact met autochtone vrienden of kennissen. Bij Turken is dit 54 procent. De contactfrequentie met autochtone vrienden of kennissen ligt hoger onder Antillianen en Surinamers. Zo heeft 70 procent van de Antillianen wekelijks of zelfs dagelijks contact met autochtone vrienden of kennissen. Onder Surinamers is dit 65 procent. Voor alle herkomstgroeperingen geldt dat vooral mannen, hoogopgeleiden, jongeren en personen van de tweede generatie frequent contact hebben met autochtone vrienden of kennissen.

Autochtone Nederlanders hebben vooral contact met autochtone vrienden. Slechts 22 procent van de autochtone Nederlanders geeft aan wekelijks of dagelijks contact te hebben met allochtone vrienden of kennissen. De meerderheid (56 procent) heeft nooit contact met allochtone vrienden. Onder de autochtonen hebben vooral hoogopgeleiden en jongeren relatief vaak contact met allochtone vrienden of kennissen. De verschillen tussen autochtonen en allochtonen hebben er ook mee te maken dat autochtonen een kleinere kans hebben om allochtonen te ontmoeten dan vice versa, zeker buiten de grote steden (Dagevos et al., 2007).

14.2 Aandeel van de bevolking van 15 jaar of ouder dat contact heeft met autochtone vrienden of kennissen naar herkomstgroep en contactfrequentie, 2006

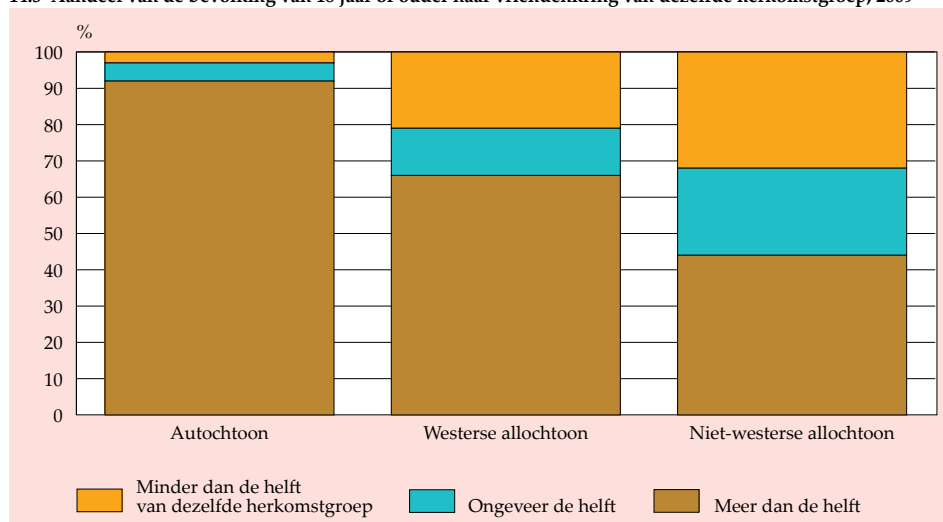

Bron: CBS/SCP, SIM.

Samenstelling van de vriendengroep naar herkomst

Ook als we kijken naar de samenstelling van de vriendengroep blijkt dat niet-westerse allochtonen vaak contacten hebben buiten de eigen herkomstgroep. Van de Marokkanen en Turken heeft de helft een vriendengroep die voor minstens de helft bestaat uit mensen met een andere herkomst. Bij Surinamers en Antillianen geldt dit zelfs voor twee van de drie. Onder de autochtone Nederlanders heeft slechts 8 procent een vriendengroep die voor minstens de helft bestaat uit mensen van andere komaf.

14.3 Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder naar vriendenkring van dezelfde herkomstgroep, 2009

Bron: CBS, POLS.

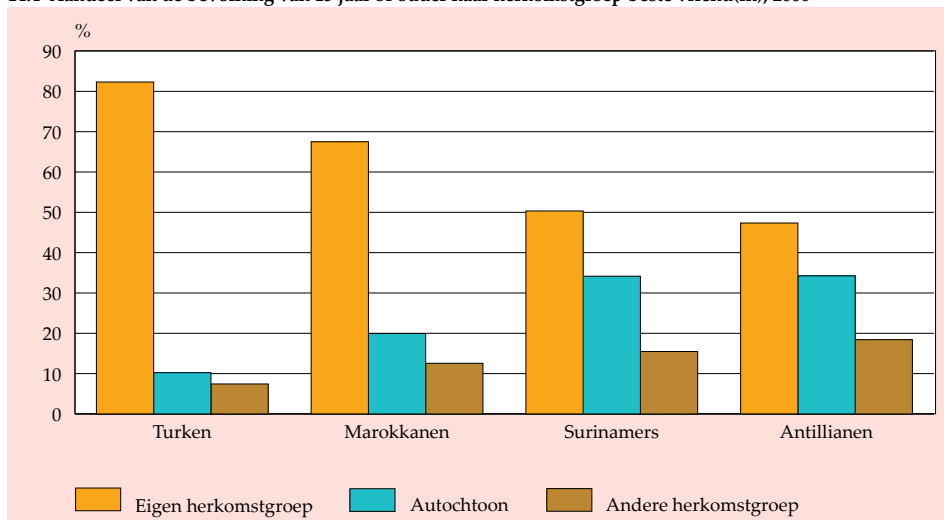
Herkomst van beste vriend of vriendin

De beste vriend of vriendin van Marokkanen, Turken, Surinamers en Antillianen is doorgaans wel afkomstig uit de eigen herkomstgroep. Turken hebben met ruim 80 procent het vaakst een beste vriend(in) uit de eigen groep, Antillianen met 47 procent het minst vaak. Ongeveer 35 procent van de Antillianen en Surinamers heeft een autochtoon als beste vriend(in). Bij de Marokkanen is dit 20 en bij de Turken 10 procent.

Van de Marokkaanse mannen heeft 70 procent een beste vriend(in) uit de eigen herkomstgroep. Dat is een hoger percentage dan bij Marokkaanse vrouwen, waarvan 65 procent een beste vriend(in) van Marokkaanse komaf heeft. Ook bij Antillianen zijn er duidelijke verschillen naar geslacht. De beste vriend(in) van Antilliaanse vrouwen is in 51 procent van de gevallen ook van Antilliaanse afkomst, bij de Antilliaanse mannen is dit 44 procent.

Voor alle herkomstgroepen geldt verder dat hoger opgeleiden, de tweede generatie en jongeren vaker een autochtone beste vriend(in) hebben. Van de tweede generatie Antillianen heeft zelfs de meerderheid – bijna 50 procent – een autochtoon als beste vriend(in).

14.4 Aandeel van de bevolking van 15 jaar of ouder naar herkomstgroep beste vriend(in), 2006

Bron: CBS, SIM.

2.3 Partner

Een belangrijke indicator voor de sociaal-culturele integratie van allochtone groepen is de mate waarin zij een relatie aangaan of trouwen met een autochtoon of iemand met een andere herkomst. Bovendien reflecteert dit hoe open de samenleving voor andere groepen is. In deze paragraaf gaan we na in hoeverre allochtonen dit soort hechte verbindingen met autochtonen aangaan en of hierin door de jaren heen veranderingen zijn opgetreden.

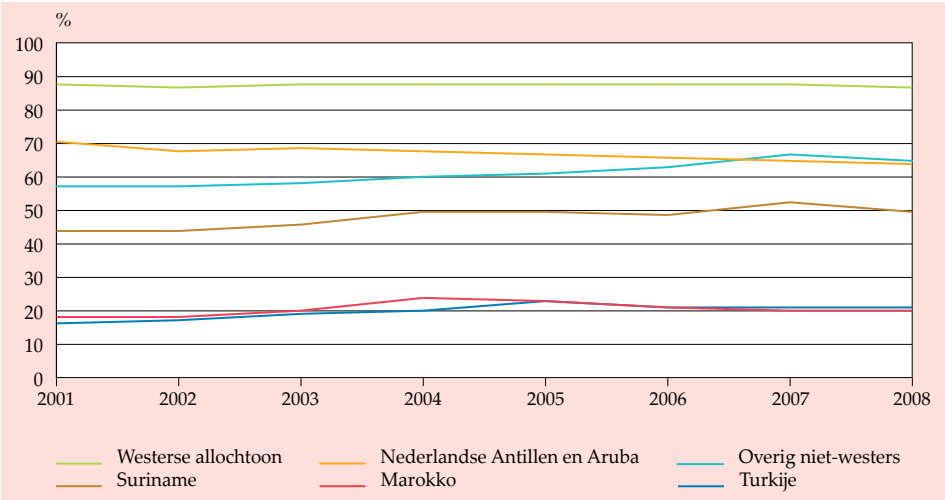
Huwelijken buiten de eigen herkomstgroep

Er zijn grote verschillen tussen herkomstgroeperingen in de mate waarin zij trouwen met een partner van een andere herkomst. Turken en Marokkanen trouwen veelal binnen de eigen herkomstgroep. Minder dan 20 procent kiest een partner met een andere achtergrond. Dit beeld is vrij stabiel over de jaren heen. Antillianen en Surinamers trouwen veel vaker buiten de eigen herkomstgroep. Hier zijn echter wel verschuivingen zichtbaar. Het

aandeel Antillianen dat binnen de eigen herkomstgroep trouwt, neemt de laatste jaren toe, terwijl dit bij Surinamers afneemt. Voor de overige niet-westerse allochtonen geldt, net als bij de Surinamers, dat zij steeds vaker buiten de eigen herkomstgroep trouwen (zie ook Van Huis, 2007).

Voor alle herkomstgroepen geldt dat als men trouwt met een partner van een andere herkomst dit in het merendeel van de gevallen een autochtoon is. Hoe vaak dit gebeurt, verschilt echter per herkomstgroep. Bij Marokkanen en Turken gaat het om iets meer dan de helft, bij niet-westerse allochtonen ligt dit percentage rond de 60. Van de Antillianen en Surinamers die met iemand van een andere herkomst trouwen, trouwt 70 procent met een autochtoon, terwijl van de westerse allochtonen 80 procent met een autochtoon trouwt.

14.5 Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat trouwt met een partner van een andere dan de eigen herkomst, naar herkomstgroep, 2001-2009

Bron: CBS, StatLine.

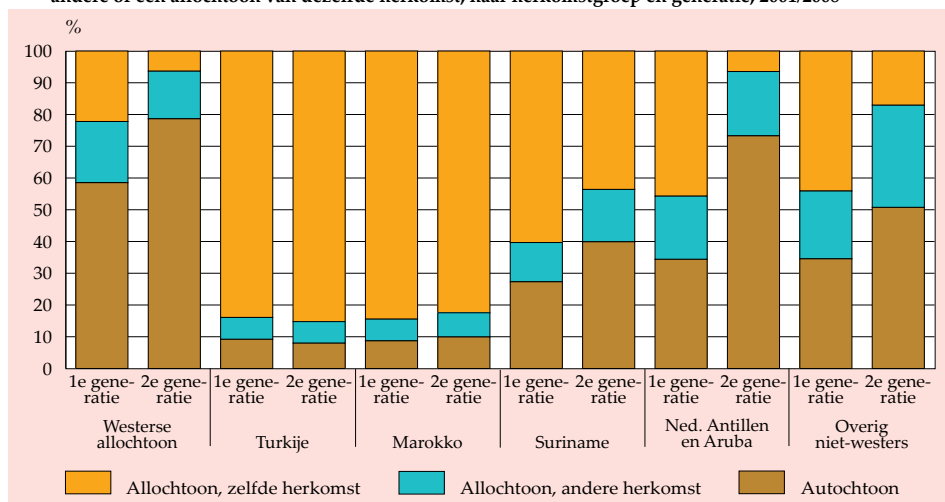
Verschillen in homogamie naar geslacht en generatie

Vrouwelijke allochtonen trouwen vaker met een autochtoon dan mannelijke allochtonen. Dit gaat op voor alle herkomstgroepen, behalve voor Turken en Marokkanen. Het sekseverschil is het grootst bij overige niet-westerse allochtonen, waar ruim twee keer zoveel vrouwen als mannen een autochtoon trouwen.

Het beeld dat Turken en Marokkanen weinig buiten de eigen herkomstgroep trouwen, verandert niet over generaties. Voor alle andere herkomst-

groepen is dit wel het geval: de tweede generatie trouwt minder binnen de eigen herkomstsgroep en vaker met een autochtoon. Vooral Antillianen springen er wat dat betreft uit. Binnen deze groep trouwt 34 procent van de eerste generatie met een autochtone partner, tegenover 73 procent van de tweede generatie. Voor Surinamers en vooral voor overige niet-westerse allochtonen geldt dat de tweede generatie ook veel vaker dan de eerste trouwt met een allochtoon van een andere herkomst.

14.6 Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder dat trouwt met een autochtoon, een allochtoon van een andere of een allochtoon van dezelfde herkomst, naar herkomstsgroep en generatie, 2001/2008

Bron: CBS, StatLine.

3. *Contacten tussen hoog- en laagopgeleiden*

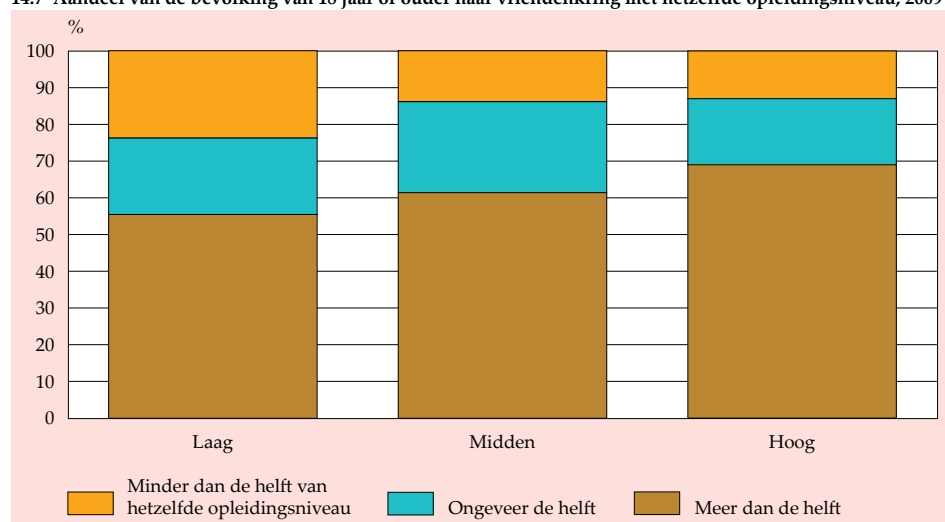
Integratie komt niet alleen tot uiting in contacten tussen autochtonen en allochtonen. Ook contacten tussen andere bevolkingsgroepen zijn van belang. In deze paragraaf wordt bekeken in hoeverre mensen met verschillende opleidingsniveaus met elkaar in contact komen. Eerst wordt nagegaan of hoogopgeleiden vooral bevriend zijn met hoogopgeleiden en laagopgeleiden met laagopgeleiden. Vervolgens onderzoeken we of mensen met een verschillend opleidingsniveau ook met elkaar samenwonen of getrouwd zijn. Hoe meer vermenging, hoe meer er sprake is van een open samenleving met veel sociale samenhang (Ultee, Arts en Flap, 1996).

3.1 *Vrienden*

Van de Nederlanders van 18 jaar of ouder heeft ruim 60 procent een vriendenkring die in meerderheid bestaat uit mensen met ongeveer hetzelfde

opleidingsniveau; 13 procent heeft een vriendenkring die voor de helft bestaat uit mensen met hetzelfde opleidingsniveau en voor de helft uit mensen met een ander opleidingsniveau. Slechts 17 procent heeft een vriendengroep die voornamelijk bestaat uit mensen met een andere opleiding. Vooral laagopgeleiden zijn relatief vaak bevriend met anders opgeleiden. Bijna een kwart geeft aan een vriendenkring te hebben die voor meer dan de helft uit mensen met een ander opleidingsniveau bestaat, tegen ruim 10 procent van de hoogopgeleiden. De vriendengroep van hoogopgeleiden is dus minder divers. Zij gaan vooral met andere hoogopgeleiden om. Deze homogeniteit is opvallend aangezien er in Nederland minder hoogopgeleiden dan middelbaar- en laagopgeleiden zijn. Hiermee is de kans op een meer diverse vriendengroep groter onder hoogopgeleiden dan onder middelbaar- en laagopgeleiden.

14.7 Aandeel van de bevolking van 18 jaar of ouder naar vriendenkring met hetzelfde opleidingsniveau, 2009

Bron: CBS, POLS.

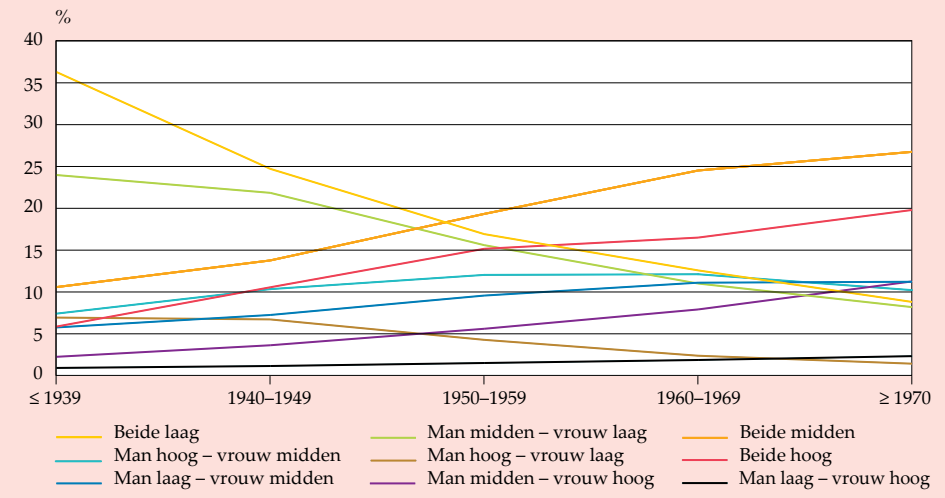
3.2 Partners

Mensen gaan vaak samenwonen of trouwen met iemand die ongeveer hetzelfde opleidingsniveau heeft; laagopgeleiden hebben over het algemeen een laagopgeleide partner en hoogopgeleiden een hoogopgeleide partner (zie ook Haandrikman, Harmsen, Van Wissen en Hutter, 2008). In 2010 hebben in ruim 50 procent van de huwelijks- en samenwoonrelaties de partners hetzelfde opleidingsniveau. Daarbij is de opleidingshomogamie het sterkst onder de middelbaar opgeleiden (19 procent), op de voet gevolgd door de hoog- (17 procent) en laagopgeleiden (16 procent). In 2001 waren juist de

laagopgeleiden met 23 procent het sterkst vertegenwoordigd onder de homogene paren en hoogopgeleiden met 11 procent het minst. De middelbaar opgeleiden namen met 20 procent een middenpositie in¹⁾.

De opleidingshomogamie en -heterogamie verschilt sterk tussen opeenvolgende geboortecohorten. In het oudste cohort, geboren voor 1940, bestaat meer dan een derde van de huwelijks- en samenwoonrelaties uit homogene paren met een laag opleidingsniveau. Een middelbaar opgeleide man met een laagopgeleide vrouw is met bijna 25 procent ook een veelvoorkomende combinatie. Andere samenstellingen van paren wat betreft opleiding komen beduidend minder voor. In de jongere cohorten zijn de middelbaar en hoogopgeleide homogene paren juist oververtegenwoordigd. Over het algemeen hebben laag- en middelbaar opgeleide mannen steeds vaker een hoger opgeleide partner. Hiermee in overeenstemming gaan hoogopgeleide mannen minder vaak een huwelijks- of samenwoonrelatie aan met een lager opgeleide vrouw. Het is de vraag in hoeverre deze ontwikkelingen toegeschreven kunnen worden aan veranderingen in voorkeur of aanbod.

14.8 Opleidingshomogamie en -heterogamie van de bevolking van 18 jaar of ouder naar geboortecohort man, 2001/2010

Bron: CBS, EBB.

¹⁾ De gegevens zijn afkomstig van de Enquête Beroepsbevolking en beslaan de periode 2001-2010. In deze enquête wordt geïnformeerd naar het opleidingsniveau van alle leden van het huishouden van 15 jaar of ouder. Hierdoor is het opleidingsniveau bekend van de partner met wie men op dat moment samenwoont of getrouwd is. Over paren die op het moment van het vraaggesprek niet meer bij elkaar waren, zijn dus geen gegevens beschikbaar. Aangezien heterogene paren een grotere scheidingskans hebben dan homogene paren (Janssen 2002), kan dit leiden tot een overschatting van de opleidingshomogamie. Dit geldt vooral voor de oudere geboortecohorten, waar een langere periode aan het vraaggesprek vooraf is gegaan en die daardoor meer kans hebben gehad te scheiden.

Met de beschikbare gegevens is niet uit te maken of hoogopgeleide partners voor mannen aantrekkelijker zijn geworden, of dat de geconstateerde ontwikkelingen toch vooral te maken hebben met de toename van het gemiddelde opleidingsniveau. Vooral onder vrouwen is dit in de afgelopen decennia hoger geworden.

In de figuur is het geboortecohort van de man als uitgangspunt genomen. Per geboortecohort tellen de aandelen van de verschillende soorten combinaties op tot 100 procent. De bevindingen zijn nagenoeg identiek wanneer uitgegaan wordt van het geboortecohort van de vrouw.

4. Conclusie

In dit hoofdstuk is onderzocht of er sprake is van contacten tussen verschillende groepen in de samenleving, namelijk tussen autochtonen en allochtonen en tussen hoog- en laagopgeleiden. Daarbij is eerst gekeken naar contact met burens en is vervolgens ingegaan op contacten met vrienden en op partnerrelaties. De mate waarin dit soort gemengde contacten voorkomen, zijn een graadmeter voor de mate van sociale samenhang in een samenleving (Ultee, Arts en Flap, 1996). Bovendien kunnen contacten tussen bevolkingsgroepen belangrijk zijn voor individuen om doelen te bereiken (Granovetter, 1973).

Tussen autochtonen en allochtonen blijken er veel contacten te zijn. Zo hebben autochtonen frequent contact met hun allochtone burens en buurtgenoten. En andersom hebben ook allochtonen vaak contact met autochtone burens. Daarnaast is er vaak sprake van gemengde vriendengroepen. Wel lijkt er minder contact tussen autochtonen en allochtonen naarmate het contact intensiever is. Zo is de beste vriend of vriendin nog vaak iemand uit dezelfde herkomstgroep, vooral bij Turken en Marokkanen. Zij trouwen ook voornamelijk met een partner uit de eigen groep. Voor Surinamers en met name Antillianen geldt dit in veel mindere mate.

Als het gaat om opleidingsniveau dan hebben de meeste mensen vooral vrienden die een vergelijkbaar opleidingsniveau hebben. Wel hebben laagopgeleiden vaker contact met anders opgeleide vrienden dan hoogopgeleiden. Daarnaast zijn mensen met eenzelfde opleidingsniveau vaak met elkaar getrouwd. Het aandeel paren met hetzelfde opleidingsniveau is tussen 2001 en 2010 echter licht afgenomen. Dit komt vooral doordat laagopgeleiden minder vaak met elkaar getrouwd zijn. Daartegenover staat

een toename in het aandeel paren waar beide partners hoogopgeleid zijn. Vooral de jongste cohorten zijn vaker dan de oudere beide hoog of middelbaar opgeleid. Dit kan echter ook komen doordat het opleidingsniveau van vrouwen de laatste jaren is toegenomen.

Literatuur

Coutts, A., Ramos Pinto, P., Cave, B. en Kawachi, I. (2007). *Social capital indicators in the UK*. London: Commission for Racial Equality.

Dagevos, J., Schellingerhout, R. en M. Vervoort (2007). Sociaal-culturele integratie en religie. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport Integratie 2007*. Den Haag: SCP, 163-191.

Dagevos, J. en M. Gijsberts (2009). Sociaal-culturele positie. In: M. Gijsberts en J. Dagevos (red.) *Jaarrapport integratie 2009*. Den Haag: SCP, 226-253.

Gijsberts, M., Vervoort, M., Havekes, E. en J. Dagevos (2010). *Maakt de buurt verschil? De relatie tussen de etnische samenstelling van de buurt, interetnisch contact en wederzijdse beeldvorming*. Den Haag: SCP.

Granovetter, M. (1973). The strength of weak ties. *The American Journal of Sociology*, (76)6, 1360-1380.

Granovetter, M. (1974/1995). *Getting a job. A study of contact and careers*. Chicago, University of Chicago Press.

Haandrikman, K., Harmsen, C., Van Wissen, L. en I. Hutter (2008). De geografische dimensie van partnerkeuze. *Bevolkingstrends*, 56(3), 19-28.

Huis, M. van (2007). Partnerkeuze van allochtonen. *Bevolkingstrends*, 55(4), 25-31.

Janssen, J.P.G. (2002). *Do opposites attract divorce? Dimensions of mixed marriage and the risk of divorce in the Netherlands*. ICS dissertatie. Nijmegen

Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon en Schuster.

Völker, B. (2009). *Sociale samenhang in de wijk*. Den Haag: SCP.

Ultee, W., Arts, W. en H. Flap (1996). *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

15. Sociale samenhang: epiloog

Hans Schmeets

1. *Ontwikkelingen in participatie en vertrouwen*

In dit boek zijn nieuwe statistieken over sociale samenhang gepresenteerd vanuit het drieluik participatie, vertrouwen en integratie. Dit is gebeurd op basis van een grote verscheidenheid aan statistische bronnen. Meestal zijn dit enquêtes, zoals de Enquête Beroepsbevolking (EBB) en het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS). Dit zijn rijke bestanden, waar – vanaf 1997 – zo’n 1,5 miljoen personen aan hebben deelgenomen. Maar ook is geput uit registers met informatie over de totale Nederlandse bevolking.

In de voorgaande hoofdstukken zijn diverse aspecten van sociale samenhang de revue gepasseerd. De statistieken hebben ons vooral geleerd dat de Nederlandse bevolking hoog scoort op een breed palet van indicatoren die duiden op een hoge mate van sociale samenhang. Ook trendmatige ontwikkelingen zijn beschreven, meestal vanaf 1997. Daaruit komt naar voren dat er in de afgelopen 15 jaar geen sprake is van een tanende sociale samenhang. En sterker nog: op de meeste indicatoren die betrekking hebben op het ‘meedoen in de maatschappij’ en het ‘hebben van vertrouwen’ is er zelfs sprake van een toename. Dit staat haaks op de beleving van velen dat de binding in de samenleving afbrokkelt.

Zo hebben we in het tweede hoofdstuk geconstateerd dat de sociale contacten in de samenleving niet verminderen, maar zelfs toenemen. Dit geldt voor de zogenoemde sterke banden, met familie, vrienden en goede bekenden. Bij de zwakke banden – met burens – is er evenmin sprake van een daling in de wekelijkse contacten, maar ook geen stijging. Als we vragen naar de saamhorigheid in de buurt waar de mensen wonen, dan wijzen de cijfers meer in de richting van een verbetering dan een verslechtering. Een grote meerderheid vindt dat ‘de mensen in de buurt goed met elkaar omgaan’, ‘ze in een prettige buurt wonen’, en dat ze vaak contacten hebben met zowel de directe burens als met de buurtgenoten (Te Riele en Schmeets, 2010, en hoofdstuk 12). Een stap verder in de binding tussen mensen, is het geven van hulp. Dit betreft de zogenoemde informele hulp, die evenmin sinds 1997 is gereduceerd. Een specifieke vorm van deze hulp – aan zieken en

gehandicapten, de zogenoemde mantelzorg – is in de periode 2001–2007 zelfs licht toegenomen. Desgevraagd geven, binnen een tijdspanne van een maand, drie van de tien personen informele hulp. En 15 procent verricht regelmatig mantelzorg.

Ook de binding van de burger in georganiseerd verband is nog altijd hoog. Zo zijn veel mensen lid van een vereniging. Na een stijging aan het eind van de vorige eeuw is dit percentage licht gedaald tot ruim zes van de tien personen in 2007. Uiteraard kan het daarbij gaan om louter abonnee zijn, waarbij behalve de financiële verplichtingen de (tijds)investeringen van de burgers beperkt zijn. Een betere graadmeter voor de participatie in organisaties vormen de actieve leden binnen een vereniging. Van de leden is in 2007 driekwart ook actief: ze nemen minstens een keer per maand deel aan een activiteit van een vereniging. Dit betekent dat van de bevolking ongeveer de helft actief lid is, en dit aandeel is in de periode 1999–2007 vrijwel gelijk gebleven.

Een andere indicator voor de betrokkenheid bij organisaties is het vrijwilligerswerk. Sinds 1997 schommelt het percentage vrijwilligers rond de 43, waarbij iedereen is meegenomen die in een periode van een jaar minstens een activiteit in georganiseerd verband heeft gedaan. En indien er gevraagd wordt ‘Doet u vrijwilligerswerk?’ – zonder tijdsafbakening – , dan geeft bijna een kwart van de volwassen bevolking daar een bevestigend antwoord op. Ruim een op vijf geeft tevens aan dat deze activiteiten voor organisaties worden gedaan. Bij de bevolkingsgroep die kenbaar maakt ‘op dit moment’ vrijwilligerswerk te doen, is wel een lichte stijging te zien, vooral tot 2006. Ook bij deze activiteiten kan men opperen dat er weliswaar veel mensen iets doen, maar dat de gespendeerde tijd afneemt. Dat is echter nauwelijks waar te nemen: in 2001 werd er wekelijks gemiddeld 5,2 uur vrijwilligerswerk door een vrijwilliger gedaan, in 2009 4,9 uur. Het aantal uren wordt echter door de groei van het aantal vrijwilligers ruimschoots gecompenseerd: in 2009 heeft de bevolking 363 duizend uren werkzaamheden voor organisaties verricht, en dat is een lichte toename ten opzichte van voorgaande jaren.

Ook trends in de politieke participatie geven geen aanleiding om te veronderstellen dat de sociale samenhang op z’n retour is. Zo is de deelname aan activiteiten om de politiek te beïnvloeden tussen 2006 en 2010 niet veranderd: ruim een op de drie hebben dit de afgelopen vijf jaar geprobeerd te doen via acties zoals deelname aan een demonstratie, het benaderen van politici, en het bijwonen van een inspraakbijeenkomst. Ook als we kijken naar de opkomst bij verkiezingen, dan is er in de pakweg afgelopen 15 jaar

geen sprake van een tanende belangstelling voor de politiek. Wat de religieuze betrokkenheid als bindende factor in de samenleving betreft, duiden de cijfers wel op een afname, maar deze is in het afgelopen decennium niet echt fors te noemen. Zo ging in 1998 23 procent regelmatig – minstens een keer per maand – naar een godsdienstige bijeenkomst, in 2009 is dat 18 procent. In deze periode is het aandeel dat zich tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering rekent, gedaald van 60 naar 56 procent.

De participatie is de ene kant van de medaille, het vertrouwen de andere. De onderlinge sociale contacten vinden vaak in allerlei vormen van netwerken plaats waar gemeenschappelijke waarden worden gedeeld. Een belangrijke pijler voor sociale samenhang is dan ook het vertrouwen tussen burgers en het vertrouwen van burgers in maatschappelijke en politieke instituten. Vertrouwensbanden tussen burgers vergroten de bereidheid om te handelen in het belang van de groep of gemeenschap. Tegelijkertijd geven sociale contacten waarschijnlijk ook een impuls aan het vertrouwen. In hoofdstuk negen is duidelijk aangetoond dat participatie hand in hand gaat met vertrouwen. De correlatie is sterk. Samengevat: 'Hoe meer participatie, hoe meer vertrouwen'. Zo is bijvoorbeeld de vertrouwensbasis niet alleen groter bij personen die lid zijn van een vereniging ten opzichte van de niet-leden, maar bovendien resulteert de cumulatie van het aantal lidmaatschappen van verschillende verenigingen in een sterkere vertrouwensbasis. En dat geldt niet alleen voor het vertrouwen in de medemens, dus het onderlinge vertrouwen, maar ook voor het vertrouwen in diverse maatschappelijke en politieke instituten. Gelet op de geschetste ontwikkelingen in de participatie, ligt het voor de hand om ook te veronderstellen dat het vertrouwen niet op de retour is. En deze veronderstelling stemt overeen met de empirie. Zo blijkt uit Europees onderzoek dat in de periode 2002–2008 het sociale en institutionele vertrouwen niet is afgebrokkeld, maar zelfs iets is gegroeid (zie ook hoofdstuk 6 en 7). Dat staat haaks op het beeld dat vaak wordt geventileerd dat de burgers een gebrekkig en afnemend vertrouwen hebben in elkaar en in de traditionele instituties (SER, 2009). Ook de recente cijfers van het Nationaal Kiezersonderzoek tonen aan dat het vertrouwen in de periode 1996-2010 zeker niet is vermindert. Een ruime meerderheid heeft vertrouwen in de medemens en in maatschappelijke en politieke instituten. En daarmee neemt Nederland, samen met Scandinavische landen, een koppositie in. Dus niet alleen in de eerste pijler van sociale samenhang, maar ook in de tweede – het vertrouwen – duiden de cijfers niet op een afbrokkeling van de sociale samenhang in de samenleving.

Kortom, alle lichten staan op groen. Er zijn nauwelijks indicaties dat de sociale samenhang in de pakweg laatste 15 jaar erodeert. Hoewel, naast de

iets minder mate van religieuze betrokkenheid, is de scherpe daling van de opkomst bij de recente Tweede Kamerverkiezingen misschien te duiden als een oranje licht. Maar dit oranje licht springt vooralsnog niet op rood. Een belangrijk deel van het verval in de deelname aan de verkiezingen wordt immers waarschijnlijk veroorzaakt door de aanscherping van de regels om per volmacht te stemmen (zie hoofdstuk 6). Bovendien, ook met een opkomst van 75,4 procent blijft Nederland in de Europese voorhoede. Wat wel zorgen baart is het geringe animo om te stemmen bij de verkiezingen voor het Europese parlement. In 2004 en 2009 heeft zo'n 38 procent dat gedaan. Overigens, na een dieptepunt van 30 procent in 1999 dat er op wijst dat ook deze vorm van politieke participatie in het afgelopen decennium niet is gedaald.

2. *Integratie: participatie en vertrouwen van bevolkingsgroepen*

Naast participatie en vertrouwen, is de integratie de derde pijler van sociale samenhang. Met integratie wordt bedoeld op de participatie en het vertrouwen van alle bevolkingsgroepen. In de hoofdstukken waar de diverse aspecten van participatie en vertrouwen aan de orde zijn gesteld, is ingegaan op de overeenkomsten en verschillen tussen een aantal bevolkingsgroepen: mannen versus vrouwen, jongeren versus ouderen, en lager opgeleiden versus hoger opgeleiden. Een greep uit de bevindingen leert het volgende:

- Vrouwen hebben vaker sociale contacten met familie, bieden vaker hulp aan anderen zoals mantelzorg, en zijn vaker lid van een zang-, muziek-, of toneelvereniging dan mannen. Mannen zijn vaker lid van een sportvereniging, een beroepsorganisatie, en hebben vaker politieke acties ondernomen dan vrouwen. Op aspecten van vertrouwen zijn er slechts geringe verschillen tussen vrouwen en mannen.
- Jongeren hebben meer sociale contacten met vrienden en bekenden dan ouderen, terwijl ouderen vaker contacten met burens onderhouden dan jongeren. Ouderen, met uitzondering van de 75-plussers, bieden vaker informele hulp, vooral mantelzorg, dan jongeren. Vrijwilligers die 'op dit moment' zichzelf als vrijwilliger zien, worden vaker aangetroffen onder ouderen dan jongeren; wordt echter gevraagd naar de vrijwillige inzet over het afgelopen jaar, dus inclusief sporadische activiteiten, dan zijn vooral de middelbare leeftijdsgroepen als zodanig te typeren. Jongere vrijwilligers zetten zich vaker in voor sportverenigingen. Daarnaast zijn zij relatief vaak actief voor organisaties op het gebied van jeugdwerk. In de hogere leeftijdsgroepen zijn vrijwilligers naar verhouding juist vaak

actief voor organisaties op het gebied van zorg en van levensbeschouwing of de kerk. Jonge vrijwilligers doen minder vaak bestuurlijk werk: van hen doet rond een op de drie dat tegenover de helft van de vrijwilligers van 45 tot 75 jaar. Ouderen hebben minder vaak vertrouwen in de medemens en in een aantal maatschappelijke en politieke instituten dan jongeren.

- Vooral opleiding is onderscheidend. Hoger opgeleiden doen vaker vrijwilligerswerk, ze zijn vaker lid van verenigingen, meer politiek actief, en hebben aanzienlijk meer vertrouwen in de medemens en in instituten dan lager opgeleiden.

Naast deze bevolkingsgroepen is in het derde deel van het boek specifiek ingegaan op verschillen tussen regio's, tussen herkomstgroepen, en tussen geloofsgroepen. Ook dan zien we contrasten in de sociale samenhang. In hoofdstuk tien stond de vraag centraal of het landelijke beeld ook van toepassing is op specifieke gebieden in Nederland. Zetten we de provincies op een rij, dan zijn er duidelijke patronen te zien op de indicatoren van sociale samenhang. In bepaalde provincies – vooral in Limburg en Flevoland – is de sociale samenhang geringer dan in andere, terwijl Friesland er duidelijk bovenuit steekt. Maar ook binnen de provincies zijn de verschillen soms aanzienlijk. Voor Limburg geldt bijvoorbeeld dat de gemeenten in de Oostelijke mijnstreek, waaronder Kerkrade, Heerlen en Landgraaf, zich onderaan bevinden en dat de meeste gemeenten in vooral Noord Limburg niet onderdoen voor het landelijke beeld. Opvallend zijn de sterke verbanden op het niveau van de gemeenten. Naarmate in een gemeente het aandeel personen met een uitkering – de uitkeringsafhankelijken – groter is, is doorgaans ook de opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen geringer, en zijn er minder vrijwilligers. Ook de buurt waar mensen wonen speelt een rol. In diverse hoofdstukken zijn buurtkenmerken gerelateerd aan aspecten van sociale samenhang. Zo is bijvoorbeeld in hoofdstuk twaalf aangetoond dat naarmate de concentratie niet-westerse allochtonen toeneemt, er minder contacten met burens en buurtgenoten worden onderhouden, en dat tevens de saamhorigheid in de buurt als negatiever wordt geëvalueerd.

Nederland maakt deel uit van Europa. Daarom kan ook met Europese gegevens worden onderzocht hoe Nederland het ten opzichte van andere Europese landen doet. In hoofdstuk elf is aangetoond dat de verschillen tussen de Europese landen op diverse indicatoren van sociale samenhang groot zijn. Vooral is er een sterk contrast tussen enerzijds de landen in Oost Europa en anderzijds de Scandinavische landen en Nederland. Leggen we Nederland langs de Europese meetlat dan valt op dat de posities op de diverse indicatoren duiden op een hoge mate van sociale samenhang. Nederland neemt, samen met een aantal Scandinavische landen de koppositie in. Zo

staat Nederland bovenaan de Europese vrijwilligersladder: in de meeste landen is de vrijwillige inzet fors lager. Tevens heeft de Nederlandse bevolking veel sociale contacten. Ook is het vertrouwen in zowel medemens als in maatschappelijke en politieke instituten in Nederland, samen met enkele Scandinavische landen, groter dan in vrijwel alle andere Europese landen. Nederland doet het dus binnen Europa goed.

In hoofdstuk 12 zijn de herkomstgroepen met elkaar vergeleken. Het vergelijken van de eerste- en tweedegeneratieallochtonen, levert het beeld dat de participatie en vertrouwen onder de tweede generatie fors hoger is dan onder de eerste generatie. Bovendien verschillen de niet-westerse allochtone herkomstgroepen van elkaar. In grote lijnen is het beeld dat Surinamers en Antillianen hogere scores op de indicatoren van sociale samenhang etaleren dan de Marokkanen, en daarna de Turken. Zo onderhoudt 70 procent van de Antilliaanse, 65 procent van de Surinaamse, 60 procent van de Marokkaanse en 54 procent van de Turkse allochtonen wekelijks contacten met autochtone vrienden. Deze percentages zijn telkens hoger bij de tweede ten opzichte van de eerste generatie.

Gemiddeld over de periode 2006-2009 doet 24 procent van de autochtonen vrijwilligerswerk. Bij de Surinamers en Antillianen is dat met 12 procent de helft en van de Turken en Marokkanen is 9 procent actief als vrijwilliger. Er zijn geen verschillen tussen allochtonen en autochtonen bij het geven van informele hulp. Het vertrouwen in de medemens is beduidend lager onder de niet-westerse allochtonen, maar dat geldt niet voor de meeste instituten. In hoofdstuk 13 zijn de geloofsgroepen ten opzichte van elkaar gepositioneerd. Protestant, en daarbinnen vooral de pkn'ers, tonen meer sociale samenhang dan andere geloofsgroepen, vooral de islamieten. Ook geldt: hoe frequenter het kerkbezoek, hoe hoger de score op diverse onderdelen van sociale samenhang.

Zetten we de bevindingen van de bevolkingsgroepen op een rij, dan doet het er vooral toe of de burgers een lagere of hogere opleiding hebben afgerond. Opleiding is dus van belang. Deze vorm van menselijk kapitaal stuwt de sociale samenhang. Dit geldt voor bijna al de in dit boek gepresenteerde aspecten van sociale samenhang. Het opleidingsniveau is daarmee een katalysator voor de groei in sociale samenhang. Dat is echter niet het hele verhaal. Een andere drijvende kracht is religie. Gelovigen doen meer, en onder de kerkleden is de kerkgang relevant: hoe vaker godsdienstige bijeenkomsten worden bijgewoond, hoe hoger de score op diverse aspecten van sociale samenhang. Ook het behoren tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering is relevant: vooral de mensen die behoren tot de Protestantse Kerk in Nederland etaleren hoge scores op diverse pun-

ten van sociale samenhang. De uitsplitsing naar herkomstgroep is de derde factor die een rol speelt bij de beschrijving van de sociale samenhang. Vooral eerstegeneratie Turken en in iets mindere mate Marokkanen hebben een achterstand op veel facetten van sociale samenhang.

3. *Het onderzoeksprogramma na 2010*

Sociale samenhang draagt bij aan de verbetering van het welzijn en de welvaart, zo hebben diverse auteurs aangetoond (Coté en Healy, 2001; Council of Europe, 2000; 2004; De Hart et al., 2002; Knack en Keefer, 1997; Putnam, Leonardi en Nanetti, 1993; Ritzen et al. 2000; Ruiters, 2008; Stiglitz, Sen en Fitoussi, 2009; Wilkinson en Marmot, 2003). In een vervolgpublishatie wordt onderzocht of sociale samenhang inderdaad gepaard gaat met welzijnsindicatoren, zoals geluk en tevredenheid met het eigen leven. Deze kenmerken zijn beschikbaar in het POLS, evenals de eigen gezondheid. Deze relaties worden niet alleen voor de gehele bevolking onderzocht, uiteraard gebeurt dit ook voor de onderscheiden bevolkingsgroepen. Want zulke relaties kunnen wel gelden voor bepaalde lagen in de bevolking, maar minder, of zelfs helemaal niet, voor andere. Wederom wordt dit gespecificeerd voor de onderscheiden kenmerken die deel uitmaken van het raamwerk van sociale samenhang: de participatievormen en het vertrouwen. Maar bovendien wordt, mede geïnspireerd door de sociaal kapitaal index van Putnam (2000, p. 291), een meetlat geïntroduceerd die de vormen van sociale samenhang bundelt. Op basis van deze meetlat krijgt de bevolking een score, van laag tot hoog. Een lage score gaat gepaard met weinig sociale contacten, een geringe mate van het bieden van hulp aan anderen en aan organisaties, nauwelijks lid zijn van verenigingen, en vooral aan de zijlijn blijven bij politieke acties en stemmen, een gering vertrouwen in de medemens en in maatschappelijke en politieke instituties, en weinig beroep kunnen doen op anderen.

Volgens onderzoek in de Verenigde Staten (Putnam, 2000), is de teloorgang van de sociale samenhang gepaard gegaan met een uitbreiding van het aantal uren dat de bevolking in de Verenigde Staten voor de buis doorbrengt. Ook de toename van de tijd aan het woon-werkverkeer betekent minder tijd die men met anderen kan spenderen, hetzij individueel of in clubverband. Deze drie aspecten – TV-kijken, de gevolgen van het internet, en de tijd om naar het werk te gaan, is in dit boek onderbelicht. We zullen dit oppakken in vervolgpublishaties. Wel is bekend dat vrijwilligers minder uren voor de buis doorbrengen en vaker de krant lezen dan personen die zich niet inzet-

ten als vrijwilliger (Schmeets, 2009). Een ander aandachtsgebied betreft het terrein van sociale uitsluiting. In het tweede hoofdstuk is een aspect daarvan onder de loep genomen: de sociale contacten. Slechts zeer weinigen – zo’n 6 op de duizend personen – heeft zelden tot nooit contact met hetzij familie, of vrienden en bekenden, of buren. En als die personen er al zijn, dan zijn het vooral de 75-plussers die verstoken blijven van dergelijke contacten. In een vervolgpublishatie wordt uitgebreider ingegaan op de sociale uitsluiting, met al z’n facetten. Een daarvan is de aandacht voor specifieke groepen in de samenleving, bijvoorbeeld de daklozen, waarvan volgens recente schattingen er in Nederland zo’n 18 duizend verblijven (Bos, et al., 2010).

De relatie tussen werk en vrijwilligerswerk is in het vijfde hoofdstuk aan de orde gesteld. Het aandeel vrijwilligers is lager naarmate mensen meer tijd aan werk besteden. Van de mensen met een voltijdbaan of een grote deeltijdbaan doet ongeveer 20 procent vrijwilligerswerk, en van de groep met een werkweek van minder dan 20 uur is 28 procent als vrijwilliger actief. De rol van deeltijdbanen op aspecten van sociale samenhang wordt nader onderzocht, mede tegen de achtergrond dat in Nederland relatief veel vrouwen in deeltijd werkzaam zijn. Ook worden andere demografische ontwikkelingen onder de loep genomen. Meer alleenstaanden, en minder kinderen, het zal zeker gevolgen kunnen hebben voor een aantal van de geschetste aspecten van sociale samenhang. Via de partner en kinderen vinden contacten met anderen plaats. Van de andere kant: alleenstaanden maken meer contacten met vrienden en bekenden. Ook is te verwachten dat gehuwden en samenwonenden met kinderen vaker thuis de tijd doorbrengen, hetgeen wellicht een dempend effect heeft op activiteiten die tijd rovend en vooral buiten het eigen huishouden plaatsvinden.

Daarnaast geven we meer aandacht aan specifieke bevolkingsgroepen. Dat kan met het beschikbaar komen van de gegevens die verzameld zijn in het Survey Integratie Nieuwe Groepen onder de herkomstgroepen van Somalië, Irak, Iran, Afghanistan en China. Deze resultaten worden gelegd naast die van de ‘oude’ herkomstgroepen uit Suriname, De Nederlandse Antillen, Marokko en Turkije, zowel met de bevindingen die in 2006 zijn verzameld als de bevindingen die gebaseerd zijn op het nog op te starten onderzoek in 2011. Behalve deze onderzoeken onder allochtonen, die samen met het Sociaal en Cultureel Planbureau worden uitgevoerd, zullen we ook proberen andere witte vlekken in het vaststellen van sociale samenhang in te kleuren. Een daarvan is het geefgedrag, met gegevens die ontleend worden aan het onderzoeksprogramma ‘Geven in Nederland’ (Schuyt, Gouwenberg en Bekkers, 2009).

De agenda van het onderzoeksprogramma sociale samenhang is dus snel gevuld. Nieuwe databronnen, nieuwe statistieken: zo zijn de werkzaamheden voor de komende jaren binnen het programma samen te vatten. Dit betekent dat de relaties binnen het raamwerk van sociale samenhang nog meer worden ontrafeld, waarmee nieuwe inzichten over de cohesie in de samenleving worden verkregen. Daar kunnen de kennisinstituten en de politiek van profiteren bij het opstellen van beleidsaanbevelingen en de implementatie daarvan.

Literatuur

Coté, S. en T. Healy (2001). *The well-being of nations. The role of human and social capital*. Paris: Organization for Economic Co-operation and Development.

Bos, W., Brakel-Hofmans, M., van den, Coumans, M., Huynen B. en V. Lalta (2010). Inkomensverschillen en kans op armoede licht gestegen. In: Bie, R., van der, Gaalen, R., van, Goede, W., de, Janissen, E., Jonge, T., de, en N. Kooiman (red.), *De Nederlandse Samenleving*, Den Haag/Heerlen: CBS, 53–64.

Council of Europe (2000). *Social cohesion: Developments*. Strasbourg: DG III-Social cohesion.

Council of Europe (2004). *A new strategy for social cohesion. Revised strategy for Social Cohesion*. Strasbourg: European Committee for Social Cohesion.

De Hart, J., Knol, F., Maas-de Waal, C. en T. Roes (2002). *Zekere banden: Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: SCP.

Knack S. en P. Keefer (1997). Does social capital have an economic pay-off? A cross country investigation. *Quarterly Journal of Economics*, (112)4, 1251–1288.

Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon en Schuster.

Putnam, R., Leonardi, R. en R.Y. Nanetti (1993). *Making democracy work*. New Jersey: Princeton University Press.

Riele, S., te, en H. Schmeets (2010). Sociale banden en relaties. In: Bie, R., van der, Gaalen, R., van, Goede, W., de, Janissen, E., Jonge, T., de, en N. Kooiman (red.), *De Nederlandse Samenleving*, Den Haag/Heerlen: CBS, 187–195.

Ritzen, J., Easterly, W. en M. Woolcock (2000). *On "good" politicians and "bad" policies: Social cohesion, institutions, and growth*, New York: The World Bank.

Ruiter, S. (2008). *Association in context and association as context. Causes and consequences of voluntary association involvement*. Nijmegen: ICS.

Scheepers, P., Schmeets, H. en B. Pelzer (2010). *Hunkering down as disruption of community cohesion: regional-, municipal-, neighbourhood- and individual-level effects* (aangeboden aan tijdschrift).

Schmeets, H. (2008b). Meer contacten, meer vertrouwen. In Beckers, I., Bie, R., van der Goede, W., Janissen, E. en W. van Nunspeet (red.), *De Nederlandse Samenleving 2008*. Den Haag/Heerlen: CBS, 71–78.

Schmeets, H. (2009). Religie aan het begin van de 21^e eeuw: Epiloog. In: Schmeets, H. en R. Van der Bie (red.), *Religie aan het begin van de 21e eeuw*, Den Haag/Heerlen: CBS, 137–142.

Schuyt, Th.N.M., Gouwenberg, B.M. en R.H.F.P. Bekkers (2009). *Geven in Nederland 2009. Giften, Nalatenschappen, Sponsoring en Vrijwilligerswerk*, Amsterdam: Reed Business BV/Vrije Universiteit, 88–101.

SER (2009). *Toespraak van A.H.G. Rinnooy Kan, voorzitter SER, Algemene ledenvergadering van de Vereniging van Bedrijfstakpensioenfondsen, mei 2009*. Schevingen: Kurhaus.

Stiglitz, J.E., Sen, A. en J.-P. Fitoussi (2009). *Report by the Commissions on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. (www.stiglitz-sen-fitoussi.fr).

Wilkinson, R. en M. Marmot (red.) (2003). *Social determinants of health: the solid facts*. 2nd edition. World Health Organization Europe.

Bijlage 1

Sociale samenhang naar bevolkingskenmerken ¹⁾

	Totaal	Geslacht	
		man	vrouw
	%		
Wekelijkse sociale contacten 12 jaar of ouder, 2009			
met familie	86	82	89
met vrienden	80	80	81
met bureu	65	66	65
Informele hulpverleners 18 jaar of ouder, 2008	30	27	34
Mantelzorgers 18 jaar of ouder, 2007	15	10	19
Lidmaatschap verenigingen 6 jaar of ouder, 2007			
sportvereniging	34	37	31
organisatie op het gebied van natuur of milieu	18	18	19
zang-, muziek- of toneelvereniging	7	6	9
hobbyvereniging	4	5	4
jeugdvereniging, clubhuis, padvinderij	3	3	3
vereniging voor beeldende vorming	1	1	2
Lidmaatschap verenigingen 18 jaar of ouder, 2007			
werkgeversorganisatie, vakbond of middenstandsorganisatie	17	21	12
organisatie met een specifiek maatschappelijk doel	9	7	10
onderwijs- of schoolvereniging	7	7	7
politieke partij of politieke vereniging	5	6	4
vrouwenvereniging of -bond	4	1	6
Vrijwilligers afgelopen jaar minstens 1 keer actief 18 jaar of ouder, 2008	42	43	41
Vrijwilligers op enqûatmoment actief 18 jaar of ouder, 2009	23	22	24
Opkomst Tweede Kamerverkiezingen 9 juni 2010	75	74	76
Gestemd via andere persoon (per volmacht) TK 2010	8	7	10
Invloed uitoefenen op politiek 18 jaar of ouder, 2010			
radio, tv, krant inschakelen	11	11	10
politieke partij of organisatie inschakelen	4	5	2
deelname bijeenkomst van de overheid	9	11	8
contacteren politicus	11	14	8
deelname actiegroep	3	3	3
deelname demonstratie	4	5	4
deelname discussie of actie via internet, email of sms	19	21	17
iets anders	3	3	3
Politiek zelfvertrouwen 18 jaar of ouder (% eens)			
kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik	37	37	38
de politieke partijen zijn alleen geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening	52	54	51
mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek	49	46	51
Verdergaande Europese eenwording 18 jaar of ouder, 2010			
voor	31	35	28
neutraal	22	21	23
tegen	47	44	49
Tevredenheid functioneren democratie 18 jaar of ouder, 2010			
in Nederland	74	73	74
in Europa	49	43	55
Sociaal vertrouwen 18 jaar of ouder, 2009	58	60	56

Leeftijd									Opleiding				
6 tot 12 jaar	12 tot 18 jaar	18 tot 25 jaar	25 tot 35 jaar	35 tot 45 jaar	45 tot 55 jaar	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, mbo, vwo	hbo, univer- siteit
	75 99 59	80 96 49	91 88 54	87 80 71	85 74 68	88 72 71	89 73 76	86 65 68	81 78 65	86 76 66	85 82 67	88 82 66	86 83 64
		27	25	28	34	40	35	16	24	31	32	31	32
		10	7	13	19	20	20	11	14	18	16	14	13
65 11 13 4 9 2	57 8 13 6 10 2	39 7 6 2 4 0	34 13 4 2 2 1	32 21 4 1 1 1	27 25 6 4 1 1	25 25 9 6 1 2	20 24 10 8 1 3	13 22 8 6 1 1	16 9 5 4 1 1	22 13 7 5 1 1	30 17 6 4 1 2	31 19 7 4 2 1	37 35 7 4 2 2
		6 6 15 2 1	12 9 6 3 1	17 10 10 4 2	23 10 6 6 2	22 10 4 6 6	16 7 4 8 9	11 5 2 7 12	11 2 3 4 5	16 3 3 4 6	14 5 5 4 3	16 7 8 4 3	22 20 11 8 2
		42	38	50	46	43	41	24	23	36	43	45	54
		14	16	25	27	28	28	14	11	18	18	24	29
		59	74	82	79	79	79	64	64	65	72	76	90
		9	11	10	7	8	8	4	10	5	10	8	10
		17 2 6 6 3 3 22 3	15 3 5 7 2 6 26 4	10 4 10 10 2 2 23 3	11 5 14 16 3 6 23 3	9 4 12 13 4 7 16 3	9 5 10 15 2 4 11 4	4 1 4 2 2 0 3 2	6 1 3 2 1 1 7 1	11 1 3 6 2 2 12 2	6 1 9 7 3 16 4	10 2 8 10 2 4 18 3	14 9 19 19 4 8 33 5
		29 45 30	28 47 43	32 47 39	34 46 47	41 54 54	58 69 65	50 75 73	55 81 69	51 68 64	44 44 50	37 51 46	17 33 31
		34 25 41	30 26 44	31 26 43	32 23 45	30 15 56	34 17 50	29 20 50	16 14 70	24 21 55	27 21 51	28 24 48	49 23 28
		77 65	76 60	79 45	72 39	71 43	72 50	67 54	63 50	67 57	73 48	76 51	85 43
		61	62	61	61	56	50	44	32	41	54	60	78

Aspecten van sociale samenhang naar bevolkingsgroepen ¹⁾ (slot)

	Totaal	Geslacht	
		man	vrouw
Institutioneel vertrouwen 18 jaar of ouder, 2009			
kerken	39	39	39
leger	61	62	60
rechters	68	70	67
pers	35	35	35
politie	71	70	72
tweede Kamer	45	43	46
ambtenaren	56	56	57
grote bedrijven	50	50	49
Europese Unie	48	46	51
NAVO	64	63	65
Kerkelijke gezindte 18 jaar of ouder, 2008/2009			
geen	43	46	40
rooms-katholiek	28	28	29
nederlands hervormd	9	8	10
gereformeerd	3	3	4
protestantse kerk Nederland	6	5	7
islam	4	5	4
andere gezindte	6	5	6
Kerkbezoek 18 jaar of ouder, 2008/2009			
minstens 1 keer per week	10	9	11
2 tot 3 keer per maand	4	4	5
1 keer per maand	4	3	4
minder dan 1 keer per maand	9	9	9
zelden of nooit	73	75	71

Bronnen: CBS, POLS.

Vrijwilligers op enquêtemoment actief: CBS, EBB.

Mantelzorgers en lidmaatschap verenigingen: CBS/SCP, AVO.

Opkomst Tweede Kamerverkiezingen t/m tevredenheid functioneren democratie: CBS/SKON, NKO.

Leeftijd									Opleiding				
6 tot 12 jaar	12 tot 18 jaar	18 tot 25 jaar	25 tot 35 jaar	35 tot 45 jaar	45 tot 55 jaar	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, mbo, vwo	hbo, univer- siteit
		42	40	35	33	34	45	57	44	41	37	37	39
		78	70	62	54	52	59	55	51	57	56	64	66
		82	78	75	69	59	51	50	49	52	60	71	84
		38	37	37	34	32	34	35	33	32	35	35	38
		73	73	72	71	68	68	71	64	64	67	71	80
		53	51	47	43	37	39	40	32	35	39	45	56
		63	62	57	53	50	52	56	47	50	54	56	65
		66	57	52	44	43	43	45	45	45	49	52	52
		68	54	48	40	41	46	48	40	40	45	49	55
		76	71	66	59	59	58	59	51	58	63	67	68
		53	51	47	44	39	30	26	31	35	39	45	54
		20	22	26	30	33	37	37	32	34	29	28	24
		4	5	7	7	11	15	19	11	13	11	8	6
		4	4	3	4	2	4	5	3	4	3	4	3
		4	5	4	6	7	10	9	5	6	7	6	7
		9	7	8	3	2	1	0	10	4	6	3	2
		5	6	5	7	5	4	4	7	4	6	5	5
		8	8	7	9	9	17	22	14	13	11	9	7
		3	3	4	4	5	8	7	4	4	5	4	4
		3	3	4	4	4	5	4	4	4	4	4	4
		6	8	9	10	10	11	10	8	9	8	9	10
		81	79	77	73	72	59	58	70	70	73	73	75

Bijlage 2

Sociale samenhang in 430 gemeenten ¹⁾

Gemeente 2010 ²⁾	Totale bevolking 1 januari	Bevolking van 18 jaar of ouder							opkomst Tweede Kamer verkiezingen
		kerke- lijken	mini- maal maan- delijks kerk- bezoek	weke- lijks contact familie	weke- lijks contact vrienden	weke- lijks contact buren	buurt- cohesie (1-5 laag- hoog)	vrijwil- ligers	
		1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	2005/ 2008	2000/ 2009	
	2010								2010
	x 1 000	%					x 1	%	
Nederland	16 587,5	59	21	86	79	70	3,7	21	75,4
Aa en Hunze	25,6	39	10	85	74	72	3,9	23	79,4
Aalburg	12,6	85	53	92	81	.	.	25	82,4
Aalsmeer	29,2	51	21	91	74	.	.	24	80,9
Aalten	27,5	85	34	86	77	68	.	28	77,8
Abcoude	8,8	.	.	.	.	.	.	28	86,9
Achtkarpsen	28,1	62	35	89	71	73	3,8	23	73,8
Alblasserdam	19,0	56	32	88	63	.	.	19	78,6
Albrandswaard	24,2	51	13	91	79	.	.	24	77,4
Alkmaar	93,9	43	13	82	77	70	3,6	18	75,4
Almelo	72,6	59	21	89	78	71	3,7	20	69,1
Almere	188,2	40	13	82	73	65	3,4	12	71,3
Alphen aan den Rijn	72,5	54	20	84	78	68	3,6	19	75,0
Alphen-Chaam	9,4	84	23	88	79	.	.	27	81,5
Ameland	3,5	.	.	.	.	.	.	.	110,9
Amersfoort	144,9	52	20	86	78	68	3,5	22	78,7
Amstelveen	80,7	45	14	85	82	72	3,6	19	79,4
Amsterdam	767,5	40	14	80	81	66	3,5	14	70,8
Andijk	6,5	45	24	83	79	.	.	30	78,3
Anna Paulowna	14,2	45	15	86	85	.	.	22	78,1
Apeldoorn	155,7	53	22	87	77	74	3,7	22	74,0
Appingedam	12,0	39	20	85	79	.	.	20	71,1
Arnhem	147,0	48	13	82	79	67	3,5	17	71,0
Assen	66,9	49	20	84	72	75	3,6	22	75,7
Asten	16,3	89	24	92	86	.	.	23	78,4
Baarle-Nassau	6,7	83	32	82	78	.	.	28	72,1
Baarn	24,3	47	22	83	82	.	.	23	78,7
Barendrecht	46,4	55	23	91	69	79	3,7	20	78,7
Barneveld	52,5	79	56	88	75	73	3,7	26	84,6
Bedum	10,4	62	36	88	77	.	.	28	80,2
Beek	16,6	87	26	87	79	.	.	18	78,0
Beemster	8,6	62	16	81	73	.	.	23	81,9
Beesel	13,9	91	20	90	79	.	.	21	72,4
Bellingwedde	9,3	44	12	80	67	.	.	15	74,5
Bergambacht	9,7	59	36	85	71	.	.	29	84,2
Bergeijk	18,1	83	22	94	78	.	.	21	77,2
Bergen (L.)	13,4	89	27	91	80	.	.	25	72,7
Bergen (NH.)	31,0	44	13	85	78	68	3,8	26	82,5
Bergen op Zoom	65,8	70	15	86	74	70	3,6	20	70,5
Berkelland	45,0	67	16	88	70	72	3,9	36	78,4
Bernheze	29,7	86	27	91	87	67	3,9	29	74,7
Bernisse	12,5	55	24	87	80	.	.	26	77,2
Best	29,0	79	23	91	85	77	3,8	26	76,9
Beuningen	25,5	72	17	87	79	65	3,8	19	76,5
Beverwijk	38,9	46	14	88	78	68	3,7	16	72,3
het Bildt	10,9	41	16	90	85	.	.	24	75,3
De Bilt	42,0	54	27	85	83	71	3,7	26	83,6
Binnenmaas	28,9	55	25	84	73	80	3,8	23	79,1
Bladel	19,2	86	32	93	78	.	.	23	74,6
Blaricum	9,0	54	9	85	82	.	3,7	20	84,0

Aspecten van sociale samenhang in 430 gemeenten ¹⁾ (vervolg)

Gemeente 2010 ²⁾	Totale bevolking 1 januari	Bevolking van 18 jaar of ouder							
		kerke- lijken	mini- maal maan- delijks kerk- bezoek	weke- lijks contact familie	weke- lijks contact vrienden	weke- lijks contact buren	buurt- cohesie (1-5 laag- hoog)	vrijwil- ligers	opkomst Tweede Kamer verkie- zingen
		2010	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	2005/ 2008	2000/ 2009	2010
		<i>x 1 000</i>	%				<i>x 1</i>	%	
Bloemendaal	22,0	45	16	83	81	.	3,8	21	85,0
Boarnsterhim	19,4	36	13	87	82	.	.	28	79,5
Bodegraven	19,4	72	31	83	79	.	.	25	80,4
Boekel	9,8	83	34	88	78	.	.	27	76,2
Ten Boer	7,4	47	30	90	79	.	.	32	81,7
Bolsward	9,9	65	31	87	81	.	.	34	77,3
Borger-Odoorn	26,1	44	16	87	65	77	3,8	23	77,0
Borne	21,3	66	29	86	76	.	.	25	79,3
Borsele	22,6	69	29	83	79	.	3,8	26	78,9
Boskoop	15,1	68	27	82	76	.	.	26	81,6
Boxmeer	28,6	84	22	88	83	85	3,8	25	82,4
Boxtel	30,3	74	18	85	83	69	3,7	20	73,3
Breda	173,3	67	14	87	81	75	3,7	17	73,2
Breukelen	14,6	63	31	86	78	.	.	26	83,2
Brielle	15,8	34	8	90	82	.	.	25	76,7
Bronckhorst	37,8	69	21	87	73	82	4,0	33	79,0
Brummen	21,1	52	12	81	72	74	.	25	75,8
Brunssum	29,4	83	20	84	81	71	3,6	14	70,7
Bunnik	14,5	55	23	89	80	.	.	35	85,0
Bunschoten	20,0	88	71	93	76	.	.	28	81,0
Buren	25,9	59	15	89	75	.	3,9	18	78,8
Bussum	32,1	50	15	87	79	71	3,5	25	80,4
Capelle aan den IJssel	65,3	49	17	86	74	72	3,5	17	71,2
Castricum	34,7	49	14	89	82	71	3,8	25	83,6
Coevorden	36,1	58	19	85	75	84	4,0	28	76,5
Cranendonck	20,3	83	21	89	81	.	.	20	74,7
Cromstrijen	12,8	49	18	85	70	.	.	23	77,7
Cuijk	24,4	75	20	86	76	70	3,8	22	75,8
Culemborg	27,5	53	20	82	81	71	3,6	20	79,2
Dalfsen	27,3	75	36	86	71	70	4,0	29	80,9
Dantumadiel	19,3	68	46	91	75	.	.	31	75,0
Delft	96,8	49	15	85	79	65	3,4	21	76,5
Delfzijl	26,6	39	18	84	75	65	3,7	19	69,3
Deurne	31,5	84	28	89	80	61	3,7	23	74,2
Deventer	98,5	48	15	87	79	68	3,6	22	74,9
Diemen	24,7	49	18	85	78	.	.	13	73,8
Dinkelland	26,1	91	43	90	70	75	4,2	28	82,1
Dirksland	8,4	56	36	85	74	.	.	22	80,3
Doesburg	11,6	60	16	91	77	.	.	25	74,4
Doetinchem	56,1	64	18	90	77	76	3,8	20	74,8
Dongen	25,1	80	16	90	80	.	.	20	73,8
Dongeradeel	24,4	70	45	89	78	77	.	30	76,2
Dordrecht	118,5	45	20	87	79	72	3,5	19	70,7
Drechterland	19,3	59	16	88	74	.	.	26	78,8
Drimmelen	26,6	74	20	90	80	69	.	24	73,3
Dronten	39,8	55	27	87	80	78	3,8	25	79,0
Druten	18,1	73	22	88	75	.	.	21	76,2
Duiven	25,6	64	15	85	74	.	.	18	78,1
Echt-Susteren	32,3	89	33	89	79	63	3,9	17	75,7
Edam-Volendam	28,5	74	28	92	75	.	3,9	18	82,4
Ede	107,8	65	37	83	73	71	3,6	24	80,3
Eemnes	8,8	43	17	88	79	.	.	27	82,1
Eemmond	16,4	51	28	86	76	.	.	24	77,2
Eersel	18,2	81	22	92	86	.	.	26	76,7
Eijsden	11,4	85	33	93	82	.	.	22	76,0
Eindhoven	213,8	65	14	85	82	61	3,5	19	71,8
Elburg	22,2	79	57	92	75	.	.	28	80,5
Emmen	109,5	54	20	87	71	77	3,7	18	70,9

Aspecten van sociale samenhang in 430 gemeenten ¹⁾ (vervolg)

Gemeente 2010 ²⁾	Totale bevolking 1 januari	Bevolking van 18 jaar of ouder							opkomst Tweede Kamer verkiezingen
		kerke- lijken	mini- maal maan- delijks kerk- bezoek	weke- lijks contact familie	weke- lijks contact vrienden	weke- lijks contact buren	buurt- cohesie (1-5 laag- hoog)	vrijwil- ligers	
		1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	2005/ 2008	2000/ 2009	
	x 1 000	%					x 1	%	
Enkhuizen	18,2	41	18	83	68	.	.	20	76,4
Enschede	157,1	47	18	88	78	66	3,6	17	70,0
Epe	32,9	59	26	91	80	75	3,9	26	77,3
Ermelo	26,3	74	44	83	76	62	.	29	79,5
Etten-Leur	41,5	72	16	88	78	61	3,7	16	72,1
Ferwerderadiel	8,8	68	39	91	85	.	.	34	74,8
Franekeeradeel	20,6	53	19	85	79	.	.	24	75,0
Gaasterlân-Sleat	10,3	67	30	91	76	.	.	35	81,4
Geertruidenberg	21,1	66	12	91	84	.	.	19	71,3
Geldermalsen	26,3	61	29	92	79	.	3,9	23	82,7
Geldrop-Mierlo	38,1	75	20	85	79	69	3,8	20	74,9
Gemert-Bakel	28,8	84	21	85	89	66	3,7	24	74,6
Gennep	17,2	85	23	87	81	.	.	24	72,6
Giessenlanden	14,5	73	30	90	73	.	.	26	84,8
Gilze en Rijen	26,0	73	17	89	80	.	.	25	74,8
Goedereede	11,4	74	40	88	75	.	.	22	84,9
Goes	36,6	65	26	84	80	75	3,7	24	75,9
Goirle	22,8	77	19	86	82	.	.	21	76,6
Gorinchem	34,7	52	16	85	75	62	3,5	15	74,0
Gouda	71,1	52	22	85	74	69	3,5	21	78,5
Graafstroom	9,8	82	59	85	73	.	.	33	85,6
Graft-De Rijp	6,5	.	.	.	.	.	.	25	83,7
Grave	12,9	75	19	87	73	.	.	22	77,6
's-Gravenhage	488,6	57	18	82	76	62	3,4	15	71,5
Groesbeek	18,9	85	31	91	80	.	.	23	75,9
Groningen	187,3	35	13	84	84	62	3,4	18	76,9
Grootegast	12,1	70	38	88	78	.	.	28	76,1
Gulpen-Wittem	14,6	88	38	91	77	.	.	21	80,8
Haaksbergen	24,5	81	33	90	81	77	.	24	78,0
Haaren	13,6	85	25	85	79	.	.	25	74,1
Haarlem	149,6	40	12	82	81	69	3,6	15	76,5
Haarlemmerliede en Spaarnwoude	5,4	.	.	.	.	.	.	28	81,6
Haarlemmermeer	142,8	46	15	86	79	72	3,7	17	77,6
Halderberge	29,3	84	19	89	74	67	.	18	71,1
Hardenberg	59,0	78	42	90	70	76	3,9	27	78,3
Harderwijk	44,0	67	36	87	80	76	3,7	21	77,1
Hardinxveld-Giessendam	17,5	70	47	88	70	.	3,7	28	82,2
Haren	18,5	39	18	88	82	.	.	29	85,4
Harenkarspel	16,1	58	17	89	76	.	.	27	79,1
Harlingen	15,8	34	13	87	81	.	.	21	75,1
Hattem	11,8	65	40	93	81	.	.	32	82,9
Heemskerk	38,8	52	14	89	77	72	3,5	19	75,3
Heemstede	26,1	38	14	80	82	81	3,7	20	83,1
Heerde	18,3	76	39	94	80	.	.	27	79,1
Heerenveen	43,4	39	19	86	73	71	3,8	23	75,3
Heerhugowaard	51,2	49	13	84	74	70	3,6	22	73,6
Heerlen	89,2	81	19	86	77	74	3,5	13	67,4
Heeze-Leende	15,3	86	24	88	76	.	.	23	79,3
Heiloo	22,5	46	15	89	80	.	.	21	83,0
Den Helder	57,4	36	13	86	77	68	3,5	17	68,9
Hellendoorn	35,8	82	38	87	68	75	3,8	28	79,7
Hellevoetsluis	39,8	31	10	84	69	66	.	17	71,5
Helmond	88,3	78	15	87	80	66	3,5	17	69,8
Hendrik-Ido-Ambacht	26,9	52	30	88	74	.	3,7	21	79,1
Hengelo	80,8	55	19	88	77	75	3,6	24	75,8
's-Hertogenbosch	139,6	66	14	87	79	57	3,6	18	75,4
Heumen	16,6	70	24	83	81	.	.	24	82,0

Aspecten van sociale samenhang in 430 gemeenten ¹⁾ (vervolg)

Gemeente 2010 ²⁾	Totale bevolking 1 januari	Bevolking van 18 jaar of ouder							
		kerke- lijken	mini- maal maan- delijks kerk- bezoek	weke- lijks contact familie	weke- lijks contact vrienden	weke- lijks contact buren	buurt- cohesie (1-5 laag- hoog)	vrijwil- ligers	opkomst Tweede Kamer verkie- zingen
		2010	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	2005/ 2008	2000/ 2009	2010
	<i>x 1 000</i>	<i>%</i>					<i>x 1</i>	<i>%</i>	
Heusden	43,0	80	19	87	83	58	3,7	19	75,8
Hillegom	20,5	52	18	87	82	.	.	14	79,8
Hilvarenbeek	15,0	88	26	89	84	.	.	28	79,6
Hilversum	84,6	46	16	85	78	70	3,5	18	77,1
Hof van Twente	35,5	71	25	90	78	74	3,9	30	80,4
Hoogeveen	54,8	60	32	86	70	76	3,7	23	74,4
Hoogezand-Sappemeer	34,8	30	10	85	72	71	3,7	17	69,2
Hoorn	70,3	43	14	82	76	67	3,6	17	74,1
Horst aan de Maas ³⁾	41,5	84	23	87	81	67	3,9	28	76,5
Houten	47,6	57	22	83	78	66	.	25	82,9
Huizen	41,9	55	23	85	79	78	3,5	23	79,8
Hulst	27,9	79	25	87	74	73	3,8	21	71,6
IJsselstein	34,2	51	12	86	73	78	.	20	77,8
Kaag en Braassem	25,6	67	26	84	80	73	4,0	26	81,1
Kampen	50,1	73	44	90	71	72	3,7	28	79,7
Kapelle	12,4	70	39	89	82	.	.	24	83,2
Katwijk	61,8	79	40	90	79	73	3,8	23	77,4
Kerkrade	47,7	91	24	83	78	66	3,4	10	66,9
Koggenland	22,0	60	17	84	72	.	.	26	80,4
Kollumerland en Nieuwkruisland	13,0	70	44	88	77	.	.	23	73,5
Korendijk	10,9	55	26	87	77	.	.	24	80,9
Krimpen aan den IJssel	28,8	51	28	87	74	72	.	20	79,6
Laarbeek	21,6	86	21	90	85	.	.	24	75,5
Landerd	14,9	87	31	92	83	.	.	27	79,3
Landgraaf	38,5	89	23	83	75	76	3,6	14	70,9
Landsmeer	10,2	28	4	91	66	.	.	22	80,6
Langedijk	27,0	52	18	81	73	70	3,8	25	79,8
Lansingerland	52,6	67	26	87	78	73	3,7	25	81,5
Laren	11,3	51	16	95	87	.	3,7	25	82,6
Leek	19,4	44	19	87	80	.	.	25	77,2
Leerdam	20,7	64	35	90	82	.	3,7	17	75,1
Leeuwarden	94,1	37	14	85	81	71	3,5	22	74,8
Leeuwarderadeel	10,4	44	23	90	75	.	.	29	80,3
Leiden	117,1	46	13	80	79	62	3,4	18	78,3
Leiderdorp	26,4	51	18	87	78	75	.	24	80,8
Leidschendam-Voorburg	72,2	51	15	85	78	70	3,6	20	77,7
Lelystad	74,6	44	15	82	76	75	3,6	17	70,9
Lemsterland	13,6	51	22	85	74	.	.	27	78,3
Leudal	36,7	90	27	88	82	66	3,9	21	75,4
Leusden	28,8	49	23	83	76	62	.	28	83,4
Liesveld	9,7	77	49	87	70	.	.	28	83,5
Lingewaal	10,9	54	26	89	78	.	.	30	80,9
Lingewaard	45,4	73	20	88	81	79	3,8	22	77,1
Lisse	22,3	65	21	88	79	.	.	22	80,7
Lith	6,7	86	30	93	87	.	.	26	79,5
Littenseradiel	10,9	57	18	89	69	.	.	35	81,7
Lochem	33,4	61	14	86	71	69	4,0	30	81,7
Loenen	8,5	52	24	84	79	.	.	27	84,1
Loon op Zand	23,0	81	21	90	83	.	.	17	74,0
Lopik	14,2	79	39	91	70	.	.	30	80,4
Loppersum	10,5	52	31	86	73	.	.	31	78,3
Losser	22,6	69	29	90	75	.	.	24	74,1
Maarsse	39,7	56	14	84	75	75	.	18	77,1
Maasdonk	11,3	90	28	90	91	.	.	29	75,6
Maasdriel	23,8	74	24	89	82	71	3,8	20	79,0
Maasgouw	24,3	83	24	87	79	66	3,9	21	72,8
Maassluis	31,6	59	21	82	78	.	.	20	75,6

Aspecten van sociale samenhang in 430 gemeenten ¹⁾ (vervolg)

Gemeente 2010 ²⁾	Totale bevolking 1 januari	Bevolking van 18 jaar of ouder							opkomst Tweede Kamer verkiezingen
		kerke- lijken	mini- maal maan- delijks kerk- bezoek	weke- lijks contact familie	weke- lijks contact vrienden	weke- lijks contact buren	buurt- cohesie (1-5 laag- hoog)	vrijwil- ligers	
		2010	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	2005/ 2008	2000/ 2009	
		x 1 000	%				x 1	%	
Maastricht	118,5	78	20	88	81	69	3,5	15	70,3
Margraten	13,4	92	45	90	77	.	.	24	80,3
De Marne	10,5	52	28	87	68	.	.	28	77,2
Marum	10,4	48	20	80	71	.	.	24	75,8
Medemblik	27,4	58	18	90	76	81	3,8	26	77,0
Meerssen	19,6	86	32	87	78	.	.	18	77,8
Menaldumadeel	13,7	42	21	87	72	.	.	25	78,7
Menterwolde	12,5	20	7	91	75	.	.	19	72,6
Meppel	32,4	46	19	80	71	67	3,8	25	77,9
Middelburg	48,0	56	29	83	77	69	3,7	24	77,5
Middelharnis	18,0	64	40	88	81	.	.	25	77,8
Midden-Delfland	17,9	73	34	93	78	.	.	27	84,5
Midden-Drenthe	33,6	50	24	87	73	81	3,9	25	79,2
Mill en Sint Hubert	11,0	87	27	91	82	.	.	35	78,0
Millingen aan de Rijn	5,9	88	25	89	81	.	.	24	76,2
Moerdijk	36,5	71	21	89	77	75	.	24	73,3
Montferland	35,2	83	21	90	79	72	3,8	21	74,1
Montfoort	13,5	69	26	85	74	.	.	29	82,2
Mook en Middelaar	8,0	74	24	87	82	.	.	25	81,9
Muiden	6,5	41	10	88	79	.	.	23	83,8
Naarden	17,2	46	20	88	77	.	3,8	22	84,9
Neder-Betuwe	22,6	71	35	92	73	.	4,0	19	80,5
Nederlek	14,1	52	18	88	70	.	.	21	80,8
Nederweert	16,6	90	26	89	81	.	.	22	75,2
Neerijnen	11,9	67	32	84	68	.	.	23	80,8
Niedorp	12,1	33	8	82	76	.	.	23	77,6
Nieuwegein	60,9	50	13	83	74	69	3,6	17	74,3
Nieuwkoop	26,9	72	30	85	76	75	.	31	78,3
Nieuw-Lekkerland	9,5	72	45	89	72	.	.	25	83,7
Nijefurd	10,9	66	41	88	76	.	.	37	82,0
Nijkerk	39,5	75	37	86	77	69	3,8	23	80,0
Nijmegen	163,0	57	14	84	83	64	3,5	17	76,1
Noord-Beveland	7,4	60	18	86	69	.	.	29	79,3
Noordenveld	30,8	40	14	85	76	69	3,8	26	79,6
Noordoostpolder	46,1	65	37	84	76	71	3,7	27	77,6
Noordwijk	25,4	52	18	82	85	.	.	19	79,3
Noordwijkerhout	15,6	70	21	88	85	.	.	24	80,4
Nuenen, Gerwen en Nederwetten	22,2	68	12	83	79	74	.	25	81,8
Nunspeet	26,7	77	50	87	75	.	.	24	83,8
Nuth	15,7	87	37	87	71	.	.	19	77,9
Oegstgeest	22,6	62	25	88	78	.	.	22	85,1
Oirschot	17,8	89	27	92	80	.	.	27	77,3
Oisterwijk	25,8	79	19	89	81	68	.	19	77,7
Oldambt	39,5	32	12	85	76	80	3,7	18	71,3
Oldebroek	22,8	82	54	96	81	.	.	28	77,3
Oldenzaal	32,0	74	24	91	78	72	3,7	22	77,4
Olst-Wijhe	17,5	57	19	85	71	.	.	29	78,6
Ommen	17,4	82	43	88	70	.	.	29	81,8
Onderbanken	8,1	94	28	90	80	.	.	20	75,8
Oost Gelre	30,0	86	23	91	73	71	.	33	77,5
Oosterhout	54,1	68	21	86	84	69	3,6	19	73,3
Oostflakkee	10,4	65	27	86	72	.	.	25	77,0
Ooststellingwerf	26,2	35	20	90	79	.	3,7	23	75,7
Oostzaan	9,1	28	8	86	86	.	.	22	79,9
Opmeer	11,4	66	23	89	77	.	.	25	77,6
Opsterland	30,0	42	23	87	74	68	3,9	29	77,2
Oss	77,4	71	18	86	83	61	3,7	22	72,7

Aspecten van sociale samenhang in 430 gemeenten ¹⁾ (vervolg)

Gemeente 2010 ²⁾	Totale bevolking 1 januari	Bevolking van 18 jaar of ouder							
		kerke- lijken	mini- maal maan- delijks kerk- bezoek	weke- lijks contact familie	weke- lijks contact vrienden	weke- lijks contact buren	buurt- cohesie (1-5 laag- hoog)	vrijwil- ligers	opkomst Tweede Kamer verkie- zingen
		2010	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	2005/ 2008	2000/ 2009	2010
		<i>x 1 000</i>	%				<i>x 1</i>	%	
Oud-Beijerland	23,6	52	23	85	80	.	3,8	20	79,3
Oude IJsselstreek	39,9	79	28	91	75	71	3,9	22	75,5
Ouder-Amstel	13,1	50	20	88	83	.	.	24	81,8
Ouderkerk	8,2	65	31	93	79	.	.	26	82,5
Oudewater	9,8	80	33	90	67	.	.	33	80,8
Overbetuwe	45,6	71	21	89	76	74	3,8	24	77,4
Papendrecht	31,9	52	23	84	70	65	3,7	22	77,4
Peel en Maas	43,1	88	21	89	78	67	4,0	24	75,4
Pekela	13,1	34	15	84	75	.	.	17	69,7
Pijnacker-Nootdorp	48,0	60	21	87	74	85	3,7	24	80,5
Purmerend	79,0	36	7	84	71	73	3,5	16	71,8
Putten	23,6	80	46	87	78	.	.	23	82,6
Raalte	36,8	75	28	86	75	74	3,9	33	78,3
Reeuwijk	13,1	70	35	90	80	.	.	30	84,4
Reimerswaal	21,5	71	41	93	84	.	3,7	21	81,4
Renkum	31,7	55	20	81	74	75	3,8	28	79,9
Renswoude	4,6	.	.	.	.	.	.	24	86,1
Reusel-De Mierden	12,6	87	34	91	78	.	.	28	73,1
Rheden	43,7	56	17	87	82	75	3,7	23	76,5
Rhenen	18,9	65	27	83	76	.	.	21	80,9
Ridderkerk	44,7	57	23	87	65	63	3,6	20	74,6
Rijnwaarden	11,1	75	20	90	83	.	.	23	72,0
Rijnwoude	18,5	62	29	80	77	.	.	30	81,5
Rijssen-Holten	37,1	86	60	90	76	81	4,0	23	85,0
Rijswijk	46,7	49	15	81	73	74	3,5	15	74,4
Roerdalen	21,3	91	32	87	78	68	3,9	20	74,9
Roermond	55,2	80	20	87	78	63	3,7	16	70,5
De Ronde Venen	34,4	62	24	86	79	75	.	25	80,7
Roosendaal	77,6	76	14	88	78	62	3,6	17	70,2
Rotterdam	605,5	52	18	82	75	63	3,4	14	64,5
Rozendaal	1,5	.	.	.	.	.	.	.	92,2
Rucphen	22,5	83	20	85	79	75	.	15	66,2
Schagen	18,7	39	12	80	74	.	.	24	76,6
Schermer	5,4	.	.	.	.	.	.	25	82,0
Scherpenzeel	9,3	69	37	90	80	.	.	25	82,5
Schiedam	75,6	50	18	83	73	74	3,5	15	67,7
Schiermonnikoog	0,9	.	.	.	.	.	.	.	123,2
Schijndel	23,0	84	19	87	85	67	.	24	72,1
Schinnen	13,5	88	32	87	80	.	.	21	80,8
Schoonhoven	12,0	50	22	84	67	.	.	25	79,2
Schouwen-Duiveland	34,1	52	23	85	71	73	3,7	23	82,6
Simpelveld	11,0	92	39	91	78	.	.	15	75,5
Sint Anthonis	11,8	84	27	94	86	.	.	33	82,1
Sint-Michielsgestel	28,1	87	26	92	83	69	3,8	23	76,8
Sint-Oedenrode	17,7	83	22	89	86	.	.	23	78,2
Sittard-Geleen	95,2	82	27	84	78	67	3,7	16	72,6
Skarsterlân	27,3	58	26	85	74	75	3,9	31	78,5
Sliedrecht	24,1	60	36	87	67	.	3,6	22	75,7
Slochteren	15,6	38	18	84	79	.	.	25	76,5
Sluis	24,1	72	18	87	74	67	3,8	20	74,5
Smallingerland	55,3	50	28	85	72	73	3,7	24	76,8
Sneek	33,4	45	17	90	79	74	3,7	24	75,0
Soest	45,7	51	21	85	78	70	3,6	23	79,6
Somerén	18,2	89	34	90	79	.	.	24	75,5
Son en Breugel	15,5	74	17	86	82	.	.	24	79,6
Spijkensisse	72,3	38	12	84	75	74	3,4	14	68,7
Stadskanaal	33,4	53	29	86	67	66	3,6	21	69,7

Aspecten van sociale samenhang in 430 gemeenten ¹⁾ (vervolg)

Gemeente 2010 ²⁾	Totale bevolking 1 januari	Bevolking van 18 jaar of ouder							opkomst Tweede Kamer verkiezingen
		kerke- lijken	mini- maal maan- delijks kerk- bezoek	weke- lijks contact familie	weke- lijks contact vrienden	weke- lijks contact buren	buurt- cohesie (1-5 laag- hoog)	vrijwil- ligers	
	2010	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	2005/ 2008	2000/ 2009	2010
	x 1 000	%					x 1	%	
Staphorst	16,2	82	68	88	64	.	.	25	87,1
Stede Broec	21,3	56	17	79	69	.	.	22	76,5
Steenbergen	23,2	71	18	87	74	.	.	17	71,9
Steenwijkerland	43,2	58	27	86	75	83	3,7	27	78,9
Stein	25,7	90	31	87	78	65	3,8	16	75,2
Strijen	8,9	54	21	87	77	.	.	24	77,9
Terneuzen	54,9	62	20	87	77	75	3,7	21	70,7
Terschelling	4,7	.	.	.	.	.	.	.	116,4
Texel	13,8	47	18	89	81	.	.	24	96,3
Teylingen	35,8	63	20	84	82	62	3,7	24	81,6
Tholen	25,4	64	40	82	74	.	3,8	28	78,4
Tiel	41,2	59	16	88	72	82	3,5	17	71,6
Tilburg	204,9	73	16	84	80	64	3,5	15	67,8
Tubbergen	21,1	89	46	91	74	.	.	28	79,4
Twenterand	33,6	82	43	92	76	78	3,8	22	75,6
Tynaarlo	32,4	43	17	85	68	68	3,9	24	81,5
Tytsjerksteradiel	32,2	62	33	87	75	75	3,9	32	78,2
Ubbergen	9,3	76	20	85	85	.	.	27	80,4
Uden	40,5	70	21	89	84	73	3,7	21	75,4
Uitgeest	12,7	51	12	89	82	.	.	21	81,8
Uithoorn	28,1	48	12	89	78	.	3,5	19	79,6
Urk	18,3	95	86	97	87	.	3,9	25	79,9
Utrecht	307,1	46	15	81	81	65	3,4	17	77,4
Utrechtse Heuvelrug	48,8	61	29	82	80	75	.	26	81,8
Vaals	9,9	89	27	86	79	.	.	16	71,7
Valkenburg aan de Geul	17,1	85	30	91	75	.	.	17	78,8
Valkenswaard	30,7	77	15	89	79	64	3,7	20	73,9
Veendam	28,0	30	10	86	70	73	3,6	18	71,6
Veenendaal	62,1	73	42	86	76	66	3,7	21	79,6
Veere	21,9	68	37	90	72	.	3,8	29	89,8
Veghel	37,3	77	24	87	83	67	3,7	22	75,7
Veldhoven	43,2	65	16	88	80	69	3,7	22	75,7
Velsen	67,3	45	14	88	79	84	3,6	19	76,2
Venlo	100,3	79	19	89	83	61	3,6	19	71,2
Venray ⁴⁾	42,7	79	22	84	82	70	3,7	22	73,5
Vianen	19,6	68	19	83	75	.	.	22	77,9
Vlaardingen	70,5	50	17	84	77	72	3,6	17	71,0
Vlagtwedde	16,3	52	17	88	66	.	.	19	71,8
Vlieland	1,2	.	.	.	.	.	.	.	116,1
Vlissingen	44,6	49	15	85	74	66	3,6	20	71,0
Vlist	9,8	54	27	81	69	.	.	26	83,7
Voerendaal	12,7	89	38	92	79	.	.	19	79,3
Voorschoten	23,5	56	16	85	78	.	.	25	82,5
Voorst	23,8	67	20	87	69	83	.	30	77,6
Vught	25,4	76	18	80	78	.	.	24	76,8
Waalre	16,5	66	23	91	82	.	.	26	80,7
Waalwijk	45,8	77	22	90	85	72	3,7	20	73,2
Waddinxveen	25,4	55	30	83	73	.	.	28	79,9
Wageningen	37,4	52	21	86	84	67	3,7	29	79,3
Wassenaar	25,8	54	16	90	85	.	.	23	82,1
Waterland	17,1	44	17	93	76	.	3,9	22	83,4
Weert	48,5	85	22	88	81	74	3,7	19	74,3
Weesp	17,6	44	16	84	80	.	3,5	21	77,1
Werkendam	26,4	79	46	90	79	69	.	27	78,0
Wervershoof	8,8	70	25	93	78	.	.	32	78,1
West Maas en Waal	18,4	78	26	91	83	.	.	24	78,7
Westerveld	19,3	54	15	87	77	.	3,9	26	83,2
Westervoort	15,2	60	15	86	79	.	.	19	74,9

Aspecten van sociale samenhang in 430 gemeenten ¹⁾ (slot)

Gemeente 2010 ²⁾	Totale bevolking 1 januari	Bevolking van 18 jaar of ouder							
		kerke- lijken	mini- maal maan- delijks kerk- bezoek	weke- lijks contact familie	weke- lijks contact vrienden	weke- lijks contact buren	buurt- cohesie (1-5 laag- hoog)	vrijwil- ligers	opkomst Tweede Kamer verkie- zingen
		2010	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	1997/ 2009	2005/ 2008	2000/ 2009	2010
		x 1 000	%				x 1	%	
Westland	99,7	72	26	85	75	69	3,7	26	79,7
Weststellingwerf	25,8	38	17	93	84	80	3,9	23	75,0
Westvoorne	14,1	39	14	86	72	.	.	23	78,4
Wierden	23,4	82	49	86	79	.	4,0	28	82,3
Wieringen	8,6	35	8	84	76	.	.	22	74,4
Wieringermeer	12,6	54	18	81	76	.	.	21	77,9
Wijchen	40,1	73	21	85	75	74	3,8	20	78,7
Wijdmeren	23,4	51	22	87	81	.	3,7	20	81,6
Wijk bij Duurstede	23,2	54	15	85	76	.	.	23	80,0
Winsum	14,1	50	30	79	79	.	.	28	82,7
Winterswijk	29,1	64	12	89	84	78	.	22	76,1
Woensdrecht	21,6	79	17	89	74	.	.	19	71,5
Woerden	49,3	64	28	87	78	67	3,7	29	81,6
De Wolden	23,6	61	23	83	72	78	3,9	28	81,7
Wormerland	15,9	38	12	88	73	.	3,9	27	77,6
Woudenberg	11,9	72	44	92	71	.	.	30	82,5
Woudrichem	14,4	83	43	91	75	.	.	28	80,7
Wûnseradiel	11,8	69	35	86	74	.	.	31	78,2
Wymbritseradiel	16,1	69	36	86	77	.	.	39	81,2
Zaanstad	145,3	39	12	86	73	78	3,6	21	72,6
Zaltbommel	26,4	70	34	89	82	82	3,7	21	79,9
Zandvoort	16,6	35	11	86	71	.	.	16	75,8
Zederik	13,4	73	43	86	79	.	.	26	84,4
Zeevang	6,3	.	.	.	.	.	.	27	82,5
Zeewolde	20,9	57	25	86	79	.	3,7	29	81,0
Zeist	60,3	55	23	84	82	71	3,5	23	77,9
Zevenaar	31,9	68	18	87	77	73	3,7	24	75,8
Zijpe	11,6	40	15	82	68	.	.	23	82,1
Zoetermeer	121,5	45	14	81	74	67	3,5	18	74,5
Zoeterwoude	8,1	63	24	83	76	.	.	29	78,8
Zuidhorn	18,6	56	38	90	79	.	.	31	83,5
Zuidplas	40,4	53	25	83	76	74	3,7	23	80,2
Zundert	21,0	89	23	87	81	.	.	22	70,3
Zutphen	46,9	46	14	82	79	73	3,7	23	76,2
Zwartewaterland	21,9	77	57	90	72	.	3,9	32	81,6
Zwijndrecht	44,4	55	26	89	75	65	3,6	20	74,1
Zwolle	119,0	53	23	84	77	71	3,7	22	76,5

Bron: CBS en Kiesraad.

¹⁾ Minimaal 100 waarnemingen per gemeente.

²⁾ Indeling per 18 maart 2010.

³⁾ Voor gegevens van voor 2010 inclusief de kernen Wanssum, Geijsteren en Blitterswijk.

⁴⁾ Voor gegevens van voor 2010 exclusief de kernen Wanssum, Geijsteren en Blitterswijk.

Medewerkers aan deze publicatie

Redactie

Hans Schmeets (CBS/Universiteit Maastricht)

Auteurs

1. Sociale Samenhang in het drieluik van participatie, vertrouwen en integratie
Hans Schmeets en Saskia te Riele
2. Sociale contacten met familie, vrienden en burens
Moniek Coumans
3. Informele hulp en mantelzorg
Karolijne van der Houwen
4. Lidmaatschappen en deelname in verenigingen
Karolijne van der Houwen
5. Vrijwilligerswerk
Koos Arts en Saskia te Riele
6. Politieke participatie
Hans Schmeets
7. Sociaal vertrouwen
Rianne Kloosterman
8. Institutioneel vertrouwen
Rianne Kloosterman
9. Participatie en vertrouwen
Rianne Kloosterman en Hans Schmeets
10. Sociale samenhang in de provincie
Koos Arts en Hans Schmeets
11. Participatie en vertrouwen in Europa
Rik Linssen en Hans Schmeets
12. Integratie van allochtonen
Saskia te Riele en Hans Schmeets
13. Religie en sociale samenhang
Hans Schmeets
14. Contacten tussen bevolkingsgroepen
Karolijne van der Houwen, Rianne Kloosterman en Saskia te Riele
15. Sociale samenhang: epiloog
Hans Schmeets